

Azərbaycan həmişə çoxmillətli bir ölkə olubdur, bu gün də çoxmillətli bir ölkədir. Biz bunu ölkəmizin üstünlüyü hesab edirik. Biz Azərbaycanı heç vaxt təkmillətli bir dövlətə çevirmək fikrində olmamışıq. Ona görə də Azərbaycanda yaşayan insanlar milliyyətindən asılı olmayaraq həmişə bərabərhüquqlu olmuşlar. Azərbaycanda bu gün də bütün başqa millətlərə məxsus olan, yaşayan insanlar da respublikamızın vətəndaşlarıdır və ölkəmizdə eyni hüquqlara malikdirlər.

Heydər Əliyev

DÖVLƏT VƏ DİN

İCTİMAİ FİKİR TOPLUSU

№ 03 (74) 2022

REDAKSİYANIN ÜNVANI:

AZ1001, Bakı şəhəri, Şeyx Şamil küçəsi, 5.

Telefon: (+99412) 505-78-19

Qeydiyyat № 1674 / Tiraj: 800 / www.scwra.gov.az

Toplunun "Rəsmi guşə"sində AzərTAc-ın materiallarından istifadə edilib.

Toplunun materiallarından istifadə edərkən istinad zəruridir.

Jurnal "Universal Poligraf" nəşriyyatında çap olunub.

İSSN 2220-8542

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Mübariz Qurbanlı – tarix elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Abdullah Kahraman – professor, doktor (Kocaeli Universiteti, Türkiyə), **Aqil Şirinov** – ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru (Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu), **Allahşükür Paşazadə** – tarix elmləri doktoru, professor (Azərbaycan), **Anar Qafarov** – fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu), **Bəhram Həsənov** – fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu), **Davronbek Maksudov** – tarix elmləri doktoru, dosent (Özbəkistan Beynəlxalq İslam Akademiyası), **Elyor Karimov** – professor (Hofstra Universiteti, ABŞ), **Əhməd Niyazov** – fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru (Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu), **Fazil Mustafa** – fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru (Azərbaycan), **Fəzail İbrahimli** – tarix elmləri doktoru, professor (Azərbaycan), **Gövhər Baxşəliyeva** – filologiya üzrə elmlər doktoru, professor (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası), **Gülçöhrə Məmmədova** – memarlıq doktoru, professor (Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti), **İlham Məmmədzadə** – fəlsəfə elmləri doktoru, professor (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası), **Könül Bünyadzadə** – fəlsəfə elmləri doktoru (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Fəlsəfə İnstitutu), **Nagima Baitenova** – fəlsəfə elmləri doktoru, professor (Əl-Fərabî adına Qazax Milli Universiteti), **Niqinaxon Şermuxəmmədova** – fəlsəfə elmləri doktoru, professor (Özbəkistan Milli Universiteti), **Osman Aydınlı** – dosent, doktor (Marmara Universiteti, Türkiyə), **Rəşadət Əhmədov** – ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru (Ərdahan Universiteti, Türkiyə), **Sabir Həsənli** – ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru (Azərbaycan), **Sakit Hüseyinov** – fəlsəfə elmləri doktoru, professor (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası), **Salih Çift** – professor, doktor (Bursa Uludağ Universiteti, Türkiyə), **Səyyad Aran** – filologiya elmləri namizədi (Azərbaycan), **Tarix Dostiyev** – tarix elmləri doktoru (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu), **Teymur Kərimli** – filologiya elmləri doktoru, professor, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, **Uiza Qallez** – fəlsəfə elmləri doktoru, professor (Əlcəzair Milli-Elmi Araşdırmalar Mərkəzi), **Vahit Akayev** – fəlsəfə elmləri doktoru, professor (Rusiya Elmlər Akademiyasının X.İ.İbrahimov adına Kompleks Elmi-Tədqiqat İnstitutu), **Zaim Xənşələvi** – fəlsəfə elmləri doktoru, professor (Əlcəzair Milli-Elmi Araşdırmalar Mərkəzi), **Zohidcon İslamov** – professor (Özbəkistan Beynəlxalq İslam Akademiyası), **Zöhrə Əliyeva** – fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent (Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası)

Redaktor: Sadiq Mirzəyev

İxtisas redaktoru: Güney Namazova

Məsul katib: Saleh Aslanov

Tərcüməçi-redaktor: Günel Yusifi

Texniki redaktor: Raman Dadaşov

www.scwra.gov.az

e-mail: redaksiya@scwra.gov.az

BU SAYIMIZDA

RƏSMİ GUŞƏ

Prezident İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Şəki Xan məscidi kompleksində aparılmış bərpa işləri ilə tanış olublar.....	5
--	---

TARİXƏ PƏNCƏRƏ

<i>Ceyhun Məmmədov</i> – Müstəqillik dövründə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin dövlət-din kosepsiyası.....	8
<i>Ramil Niftəliyev</i> – Qarabağ alban katolikoslarının Alban kilsəsinin qriqoryanlaşdırılmasına qarşı mübarizəsi tarixinə dair.....	20
<i>Elnur Həsənov</i> – Gəncədə şəhər mədəniyyətinin tədqiqində tarixi yerdəyişmələrin əhəmiyyəti.....	35
<i>Vaxım Акаев</i> – Ислам в политической жизни чеченского народа (к 100-летию образования Чеченской Автономной Области).....	46

CƏMİYYƏT VƏ DİN

<i>Qüdrət Cəfərov</i> – İŞİD-in insan resurslarının fonunda radikallaşma və militarist kimliyinin formalaşması prosesi.....	54
<i>Qoşqar Bağırov</i> – Müharibə və sülh məsələlərində din amili.....	61
<i>Rüfət Qarayev</i> – Əli ibn Əbu Talibin (ə) “Nəhcül-Bəlağə” əsərində elm və alim.....	67

ARAŞDIRMA

<i>Rəhim Həsənov</i> – Aristotelin fəlsəfi sistemində dövlət konsepsiyası.....	74
<i>Şölət Zeynalov</i> – Postmünaqişə dövründə məğlub olmuş tərəfin sülhə və dialoq mədəniyyətinə apellyasiya probleminə nəzəri yanaşma.....	83
<i>Şamil Nəcəfov, Fərhad Fərmanov</i> – Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” miniatürlərindəki bədii keramika, şüşə və metal qab nümunələri tarixi-arxeoloji kontekstdə.....	93
<i>Xədicə Həbibova</i> – Ərəb ədəbi dilində qeyri-ərəb mənşəli sözlər.....	105
<i>Rauf Quluzadə</i> – Müasir əfqan ədəbiyyatına qısa baxış.....	113

PREZİDENT İLHAM ƏLİYEV VƏ BİRİNCİ XANIM MEHRİBAN ƏLİYEVA ŞƏKİ XAN MƏSCİDİ KOMPLEKSİNDƏ APARILMIŞ BƏRPA İŞLƏRİ İLƏ TANIŞ OLUBLAR

Dekabrın 2-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, birinci xanım Mehriban Əliyeva və qızları Leyla Əliyeva Heydər Əliyev Fondu tərəfindən Şəki Xan məscidi kompleksində aparılmış bərpa işləri ilə tanış olublar.

Prezidentin köməkçisi Anar Ələkbərov dövlətimizin başçısı İlham Əliyevə, birinci xanım Mehriban Əliyevaya və Leyla Əliyevaya kompleksdə aparılmış bərpa işləri barədə məlumat verib.

Bildirilib ki, Şəki Xan məscidi kompleksi əsaslı bərpa işlərindən sonra istifadəyə verilib. Tarixi Şəki Xan məscidində bərpa işləri 2021-ci ilin may ayından etibarən Heydər Əliyev Fondu tərəfindən həyata keçirilib. Heydər Əliyev Fondu bərpa işləri ilə yanaşı, qazıntılar zamanı aşkar olunan və Şəki xanı nəslinə aid olduğu ehtimal edilən skelet nümunələri üzrə tədqiqatların aparılmasına da dəstək göstərib.

Qeyd edilib ki, məscid kompleksi ərazisindəki bərpa işləri Dövlət Turizm Agentliyinin sifarişi ilə Memarlıq və İnşaat Universiteti tərəfindən hazırlanan layihə əsasında aparılıb. Ölkə əhəmiyyətli abidə siyahısında olan məscid xanlıqlar dövrünə (1745-1750-ci illər) aid edilir. Tarixi məlumatlara və üzərində qeyd edilən kitabələrə əsasən, məscid Hacı Məhəmmədhüseyn xan tərəfindən inşa olunub.

Məscidin yanında yerləşən qəbiristanlıqdakı əsas 13 qəbir xan nəslinin nümayəndələrinə aiddir. Qəbiristanlıqda yalnız xan nəslinin nümayəndələri dəfn olunduğundan “Xan qəbiristanlığı” adı verilib.

Diqqətə çatdırılıb ki, məscidin 21 metrlik minarəsi bişmiş kərpic və əhəng məhlulundan istifadə edilməklə inşa olunub. Burada eyvana qalxmaq üçün dairəvi pilləkən var. Məscidin ön

fasadında olan tağvari eyvan isə məscidə xüsusi gözəllik verir. Məscidin bərpa layihəsi 1981-ci ildə hazırlansa da, sonrakı illərdə heç bir iş görülməyib.

Heydər Əliyev Fondu tərəfindən 2021-ci ildə başlanan bərpa işləri çərçivəsində əvvəl Şəki şəhərinin “Yuxarı Baş” Milli Tarix-Memarlıq Qoruğunun ərazisində yerləşən Xan məscidi kompleksində 3D ölçmə işləri aparılıb. Bu işlər məscid kompleksinin ilkin görüntüsünün əldə edilməsi baxımından əhəmiyyətli olub. Ərazidə yerləşən tikililər - məscidin əsas binası və minarə, yardımçı tikililər, kompleks ərazisinin hasarı və orada yerləşən məzarlıq skan edilib, məscidin 3D modeli hazırlanıb. Məscid kompleksinin əldə olunan ilkin görüntüsü əsasında aparılan bərpa işləri zamanı iqlim təsirinə görə yararsız hala düşən kərpiclər yeniləri ilə əvəzlənib, yeri bişmiş kərpiclə yenidən döşəyib. Minarədə olan kərpicləri eroziyadan mühafizə etmək üçün xüsusi materiallarla izolyasiya qatı yaradılıb. Eyni zamanda, məscidin ilkin tikintisi zamanı olan pəncərələr və Məhəmmədhüseyn xanın istifadə etdiyi qapı bərpa edilib. Memarların rəyi əsasında yerli memarlıq atributlarından olan şəbəkədən istifadə edilməklə pəncərələrdən ikisinin əvvəlki görüntüsü qaytarılıb.

Məscid tavanının fotosu olmadığından Dövlət Turizm Agentliyinin və layihəçilərin birgə qərarı əsasında Gödək minarə məscidi və Şəki Xan Sarayının tavanında olan şəbəkə quruluşunda yeni tavan yığılıb. Binanın daxili və xarici divarları 1961-ci ilin fotoları əsas götürülərək bərpa olunub.

Məlumat verildi ki, məscidin həyətidəki köhnə su hovuzunun əvəzinə yeni hovuz inşa olunub. Həyətdəki Xan çınarları və digər ağaclar ətrafında mühafizə zonası yaradılıb. Layihəyə uyğun olaraq məscid ərazisində xeyir-şər evi, dəstəmazxana, inzibati otaqlar tikilib. Məscidin qədim giriş darvazası və pilləkənləri, o cümlədən onun cənubunda yerləşən Xan qəbiristanlığındakı qəbir daşları bərpa edilib.

Məsciddə bərpa işləri çərçivəsində 2021-ci ilin iyun ayında mehrabın altı qazılarkən oradan

böyük ölçülü sal daşlar aşkar edilmişdi. Bu səbəbdən həmin hissədə bərpa işləri dayandırılmış və Şəki arxeoloji ekspedisiyası tərəfindən yoxlamalar aparılmış, ekspedisiyanın tədqiqatı və qazıntı işləri nəticəsində həmin hissədə qəbir aşkar olunmuşdur. Qəbirdən 52 muncuq və tunc təsbeh başlığının tapılması dəfn olunanın yüksək dini və ya dövlət statuslu şəxs olması ehtimalını yaradırdı. Bu ehtimallar, eləcə də Salman Mümtazın əsərində Şəki xanı Məhəmmədhüseyn xan Müştəğin Xan məscidinin mehrabının altında dəfn edilməsinə dair məlumatın olması digər fərqli tədqiqatlarda da bu barədə olan məlumatlar əsas götürülməklə aşkarlanan tapıntılar üzrə yoxlamalar aparılmışdı. Mütəxəssislərə dəstək məqsədilə Heydər Əliyev Fondunun köməyi ilə aşkar olunan skeletdən nümunələr götürülüb, radiokarbon və genetik analizlər aparmaq üçün Böyük Britaniyanın Oksford Universitetinin laboratoriyasına göndərilib. Aşkar olunan skelet nümunələri və məscid ərazisindəki xan nəslinə aid digər qəbirlərdən götürülən nümunələr əsasında Böyük Britaniya ilə yanaşı, Avstriya, Estoniya və Türkiyədə də tədqiqatlar, genetik analizlər aparılıb. Laborator analizlərin nəticəsinə, eləcə də AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun elmi rəyinə əsasən, aşkar edilən qəbirin Şəki xanı Məhəmmədhüseyn xana aid olduğu təsdiqlənib.

Məlumat verilib ki, məscid kompleksinin ərazisində Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə muzey də yaradılıb. Muzeydə Şəki xanlığı dövrünə aid fərqli eksponatlar, müxtəlif mənbələrdən toplanan maddi-mədəniyyət nümunələri təqdim olunur. Muzey əyani şəkildə Şəki xanlığının yaranmasının, formalaşmasının milli dövlətçilik tariximizdə xüsusi yerini nümayiş etdirir. İki mərtəbədə ibarət olan muzeyin birinci mərtəbəsində Şəki xanlığı dövrünə aid mis qablar, milli geyimlər, zərgərlik məmulatları, XVIII əsr Şəki tacirlərinin evlərini bəzəyən divar güzgüləri, Şəki adət-ənənəsi üzrə onların qarşısına qoyulan mücrülər, Şəkinin kəlağayı sənətinə aid nümunələr sərgilənir. Muzeyin birinci mərtəbəsində təqdim olunan elektron lövhədə Azərbaycan və ingilis dillərində Şəki xanlığının tarixi, siyasi, sosial-iqtisadi həyatı, mədəniyyəti və Şəki xanları barədə məlumatlar çatdırılır. İkinci mərtəbədə isə Şəki xalçası, müxtəlif xalçaçılıq ləvazimatları, Əbdüllətif Əfəndinin “Şəki xanlarının tarixi” kitabı və Şəki xanlığı dövrünə aid yazılı ədəbiyyatlar, şəbəkə nümunəsi, XVIII əsr Şəki xanlarının dövründə istifadə edilmiş sikkələr, XVIII-XIX əsrə aid silah nümunələri nümayiş olunur.

Muzeyin əsas hissələrindən biri ikinci mərtəbədəki xan otağıdır. Həmin otaq Şəki xanı Məhəmmədhüseyn xan Müştəğin bu binada ibadət etməsini, ədəbi məclislər təşkil etməsini, müxtəlif qəbullar həyata keçirməsini, şahmat oynamasını əyani şəkildə nümayiş etdirir. Bu hissədə Şəki xanı Məhəmmədhüseyn xan Müştəğin təşkil etdiyi ədəbi məclislərdə istifadə olunan ud musiqi aləti, Şəki xanı Məhəmmədhüseyn xanın taxtının tarixi mənbələrdə olan təsvirləri əsasında 2014-2015-ci illərdə hazırlanmış replikası, Şəki Xan Sarayındakı miniatür təsvirlər əsasında hazırlanmış xanın geyimi təqdim olunur. Bununla yanaşı, xan otağını gözəl şahmat oyunu ilə hamını heyran edən Məhəmmədhüseyn xanın şahmat taxtası, onun daima oxuduğu “Qurani-Kərim” bəzəyir. Otaqda XVIII əsrdə istifadə olunmuş Şəki xanlığının bayrağı və Şəki xanı Səlim xanın döyüş bayrağı da nümayiş etdirilir. Xan otağında “Müştaq” təxəllüsü ilə şeirlər yazan və o dövrün məşhur şairləri ilə məktublaşan Məhəmmədhüseyn xanın yazı masası da təqdim olunur.

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN DÖVLƏT-DİN KOSEPSİYASI

Ceyhun MƏMMƏDOV,

Millət vəkili, Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun
müəllimi, ilahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru,
ceyhunmammadov@ait.edu.az

Xülasə. Məqalədə Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu dövlət-din konsepsiyasında hər kəsin vicdan və din azadlığına təminat verilməsi, dünyəvi və dini sistemlər arasında qarşılıqlı hörmət mühitinin yaradılması, dini qurumlar haqqında konstitusiya normalarının həyata keçirilməsi, dinin dövlətdən ayrı olması, dini qurumların və din xadimlərinin dövlətin fəaliyyətinə müdaxiləsinə yol verilməməsindən bəhs olunur.

Bildirilir ki, Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ilk illərdə bir çox sahədə olduğu kimi, dini fəaliyyət sahəsində də ciddi problemlər müşahidə olunurdu. Ənənəvi dinlərlə yanaşı, qeyri-ənənəvi dini cərəyanlar da dini etiqad azadlığı üçün yaradılan şəraitdən sui-istifadə edərək ölkəmizdə yayılmağa başladı. Bu, özünü respublikanın əksər bölgələrində açıq göstərirdi. Əgər zamanında radikal, qeyri-ənənəvi dini cərəyanlara qarşı zəruri addımlar atılmasaydı, bu gün Azərbaycanda dini mənzərə tamamilə fərqli olardı. Ancaq həyata keçirilən düzgün və uğurlu siyasət nəticəsində bu problemlərdən qaçmaq mümkün oldu. Azərbaycan özünün dini ənənələrini çətinliklə də olsa, kənar təsirlərdən qorumağa müvəffəq oldu.

Müəllif vurğulayır ki, Ümummilli Lider Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldikdən sonra dini fəaliyyət sahəsində də mövcud problemlərin aradan qaldırılması istiqamətində ciddi tədbirlər həyata keçirildi. Qısa müddətdə bütün qeyri-ənənəvi radikal cərəyanlara qarşı mübarizəyə başlandı. Beləliklə, dövlət-din münasibətlərində yeni mərhələyə qədəm qoyuldu. Məhz bu siyasət sayəsində bu gün Azərbaycan dünyanın tolerantlıq və multikulturalizm mərkəzlərindən birinə çevrilib.

AÇAR SÖZLƏR: dövlət-din konsepsiyası, vicdan azadlığı, dini etiqad, dini qurumlar, konstitusiya normaları.

Джейхун Мамедов

КОНЦЕПЦИЯ ГОСУДАРСТВЕННО-РЕЛИГИОЗНЫХ ОТНОШЕНИЙ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА В ПЕРИОД НЕЗАВИСИМОСТИ СТРАНЫ

Резюме. В статье исследуется обеспечение свободы совести и вероисповедания, создание атмосферы взаимоуважения между светской и религиозной системами, реализация конституционных норм о религиозных институтах, отделение религии от государства, а также недопущение вмешательства религиозных институтов и

религиозных деятелей в деятельность государства в рамках концепции государственно-религиозных отношений, основа которой была заложена Гейдаром Алиевым.

После восстановления Азербайджаном независимости, как и во многих других областях, в сфере религиозной деятельности стали наблюдаться серьезные проблемы. Наряду с традиционными религиями в нашей стране начали распространяться нетрадиционные религиозные секты, злоупотребляющие условиями, созданными для свободы вероисповедания. Это ярко проявилось в большинстве регионов республики. Если бы не важные шаги, предпринятые против радикальных нетрадиционных сект и течений, религиозная картина в Азербайджане сегодня была бы совершенно иной. В религиозной среде Азербайджана наблюдались серьезные изменения и напряженность. Однако в результате проведенной правильной и успешной политики мы смогли их избежать. Пусть и с трудом, но Азербайджану удалось защитить свои религиозные традиции от влияния извне.

После прихода к власти общенационального лидера Гейдара Алиева началась реализация серьезных мер по устранению существующих проблем также и в сфере религиозной деятельности. Вскоре началась борьба против всех нетрадиционных радикальных сект. Так начался новый этап государственно-религиозных отношений. Именно благодаря этой политике сегодня Азербайджан превратился в один из мировых центров толерантности и мультикультурализма.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: концепция государственно-религиозных отношений, свобода совести, вероисповедание, религиозные институты, конституционные нормы.

Jeyhun Mammadov

THE CONCEPT OF RELATIONS BETWEEN STATE AND RELIGION SET UP BY THE NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV DURING INDEPENDENCE YEARS OF THE COUNTRY

Abstract. The article covers the enforcement of freedom of conscience and religion, the creation of an environment of mutual respect between the secular and religious systems, the implementation of constitutional norms concerning religious institutions, the separation of religion from state, and the prevention of interference of the religious institutions and figures with the activity of government within the concept of relations between state and religion, the basis of which was laid by Heydar Aliyev.

As in many other areas, serious issues became obvious in the sphere of religious activity after Azerbaijan regained its independence. Along with traditional religious beliefs, non-traditional religious sects started to spread in our country, taking full advantage of the conditions created for the freedom of religion. It was apparent in most regions of the republic. If not for the crucial steps taken against the extreme non-traditional religious cults and movements, the religious picture would be completely different in Azerbaijan these days. Major changes and instability have been observed in the religious community of Azerbaijan. However, due to

the correct and successful policy, we were able to avoid them. Though not without difficulty, Azerbaijan managed to protect its religious traditions from the outside influence.

After National Leader Heydar Aliyev came to power, the implementation of solid steps to eliminate the prevailing problems also began with respect to religious activity. In a short time the fight against all non-traditional radical cults started. Thus a new stage of relations between state and religion started. It is due to this policy that Azerbaijan is now one of the world centers of tolerance and multiculturalism.

KEY WORDS: *concept of relations between state and religion, freedom of conscience, religious belief, religious institutions, constitutional norms.*

Giriş. Azərbaycan xalqının çoxəsrlik adət-ənənələrinin, milli-mənəvi dəyərlərinin qorunub saxlanılmasında, möhkəmlənməsində və inkişafında Ulu Öndər Heydər Əliyevin böyük xidmətləri olmuşdur. Onun irəli sürdüyü dövlət-din konsepsiyası konfessiyalararası münasibətlərin normallaşdırılmasını və dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsini ehtiva edir. Bu konsepsiya dinin sosial, mədəni və mənəvi həyatın mühüm bir hissəsi kimi inkişafı üçün şərait yaratdı, sivil dövlət-konfessiya münasibətlərinin əsasını qoydu, konstruktiv dialoq, dövlət və din arasında sosial tərəfdaşlıq münasibətləri üçün ilkin şərtlər formalaşdırdı. Eyni zamanda, dövlət qurumları və cəmiyyətin qarşılıq əlaqələri möhkəmləndirildi. Din siyasətinin konseptual əsaslarının işlənilib hazırlanması zərurəti və dövlətlə dinin bağlılığı formatı müəyyən edildi: “Onun Azərbaycana ikinci rəhbərliyi dövründə dini etiqad azadlığının təmin olunması, dövlət-din münasibətlərinin beynəlxalq hüquq normalarına uyğun tənzimlənməsi, dini dözümlülük ənənəsinin möhkəmləndirilməsi, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunması və dini abidələrimizin bərpası dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Azərbaycan dövlət müstəqilliyi bərpa etdikdən sonra din sahəsində bir sıra əhəmiyyətli dəyişikliklər baş verdi. Dinlərin ölkədə sərbəst yayılması, dini icmaların fəaliyyətinə, dini ayinlərin icrasına, dini ədəbiyyatın nəşrinə və yayılmasına qoyulmuş qadağalar aradan qaldırıldı. Uzun illər bağlı qalan ibadət ocaqları dirdarların istifadəsinə verildi. Yeni məscid, kilsə və sinaqoqlar inşa olundu” [1, s.103].

Heydər Əliyevin din siyasəti. Ulu Öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə qayıdışından sonra din sahəsində gərginliyin azaldılması, dini durumun yaxşılaşdırılması, dövlət-din münasibətlərinin tənzimlənməsi və radikal qruplaşmaların fəaliyyətinin qarşısının alınması istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirildi. Bundan sonra Azərbaycan Respublikasında dövlət-din münasibətlərinin inkişafında yeni mərhələ başladı. Hakimiyyətinin ilk illərində dini adət-ənənə və milli mentalitetin vəhdətinə əsaslanan demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət quruculuğu modelini reallaşdıran Heydər Əliyev 1993-cü il iyunun 15-də Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin iclasındakı çıxışında müstəqilliyin, demokratiyanın daha da möhkəmləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi zərurəti barədə demişdir: “Biz Azərbaycanda demokratik müstəqil respublika quraraq, sivilizasiyalı cəmiyyət uğrunda mübarizə aparıb, ümumdünyəvi, bəşəri dəyərlərin hamısından istifadə etməliyik... Güman edirəm ki, Azərbaycan xalqının bu barədə həm tarixi, həm də müasir potensialı olduqca böyükdür. Bunların hamısından səmərəli istifadə olunarsa, Azərbaycan həm tam müstəqil

demokratik bir dövlət olacaq, həm də bizim cəmiyyətimiz tam demokratik, hüquqi, ümumbəşəri dəyərlər əsasında qurulan demokratik bir cəmiyyət olacaq. Bunun üçün bizim həm elmimiz, həm mədəniyyətimiz, həm tarixi ənənələrimiz, həm dini mənbəyimiz olan İslam dini hamısı birlikdə çox böyük əsas yaradır” [2, s.13-14].

Heydər Əliyev davamlı olaraq dövlətin din sahəsində siyasətinin əsas istiqamətləri barədə bəyanatlar vermişdir. Ulu Öndər 1993-cü il oktyabrın 10-da keçirilən andiçmə mərasimində Azərbaycanda dünyəvi dövlət quruculuğunun davam etdiriləcəyini, eyni zamanda dövlətin milli-mənəvi dəyərlərin, insan hüquqlarının, vicdan azadlığının qorunmasına böyük önəm verəcəyini bildirmişdir: “Həyatımızın indiki mərhələsində vicdan azadlığı məsələsi də mühüm yer tutur. Xalqımız öz dininə qayıtdı. İslam dini dünyada öz tarixi yerini tutmuşdur. Xalqımızın mənəviyyatına, elminə, qüdrətinə, zəkasına İslam dininin böyük təsiri olmuşdur. Milli ənənələrimiz, mədəniyyətimiz bir çox hallarda İslam dini vasitəsilə nəsilədən nəsilə keçib, indi böyük milli sərvətimiz kimi bugünkü nəsilərə çatmışdır. Azərbaycanda İslam dininə insanların sərbəst etiqad etməsi üçün bütün şərait yaradılmış və bundan sonra da yaradılacaqdır” [2, s.132]. Ümummilli Lider Azərbaycanda vətəndaş həmrəyliyinə, vətəndaş birliyinin yaranmasında İslam dininin mühüm rol oynadığını xüsusi qeyd etmişdir.

Ulu Öndər dövlətin dini dəyərlərin qorunmasına xüsusi önəm verəcəyini bəyan etmiş və 1993-cü il sentyabrın 5-də Peyğəmbər Əleyhissəlamın mövludu günü münasibətilə Təzəpir məscidindəki çıxışında dövlət-din konsepsiyasının ilkin konturlarını göstərmişdir. Azərbaycan dövlətinin İslam dininin inkişaf etdirilməsi, ölkənin bütün vətəndaşlarının dini azadlıqlarının təmin edilməsi üçün imkanlar yaratdığı xüsusi qeyd edən Heydər Əliyev demişdir: “Nəinki imkanlar yaradacağıq, biz İslam dininin inkişafı üçün dövlət tərəfindən lazımi tədbirlərin hamısını görəcəyik. Çünki biz yaxşı bilirik ki, İslam Azərbaycan xalqının, bütün İslam aləminə mənsub olan insanların, məxluqun ən yüksək mənəviyyat mənbəyidir” [3, s.19].

Ümummilli Lider 1994-cü il avqustun 26-dakı çıxışında isə Azərbaycan xalqının öz adət-ənənələri, milli-mənəvi dəyərləri ilə fəxr etməsi, sovet dövründə ateizmin tüğyan etdiyi, dinin qadağan olunduğu şəraitdə azərbaycanlıların İslam dinini yaşatdığı, gələcəkdə də yaşadacağı barədə bu fikirləri səsləndirmişdi: “Son illər dinimizə qayıtmağımız, müstəqil Azərbaycan Respublikasında İslam dininin öz yerini tutması tarixi hadisədir. Əsrlər boyu xalqımız bu dinə bağlı olaraq, ondan bəhrələnməyə başlayıb-yaratmışdır. Dinimizin yasaq edildiyi son 70 il ərzində də hər bir etiqadlı adam onu öz qəlbində yaşatmışdır. İndi isə müstəqil Azərbaycan Respublikası, İslama etiqad edən azərbaycanlılar müsəlman aləminin və ümmətinin tərkib hissəsidir. Bu da əsrlər boyu yaşamış və bizim üçün böyük dayaq olan milli, dini, mənəvi dəyərlərimizin və ənənələrimizin bərpa və inkişafının, möhkəmlənməsinin təzahürüdür. Güman edirəm ki, biz azərbaycanlılar - bu, sonradan gələcək bütün nəsillərə də tövsiyə olunur - heç vaxt inamımızdan, dinimizdən uzaqlaşmayacağıq” [3, s.60].

1995-ci il avqustun 18-də Təzəpir məscidində dindarlarla görüşündəki çıxışında da görkəmli dövlət xadimi İslam dəyərlərini xalqımızın milli sərvəti kimi dəyərləndirmiş, xalqın dininə qayıdışını böyük uğur, səadət kimi səciyyələndirmişdir: “Xoşbəxtliyimiz ondan ibarətdir ki, uzun illərin məhrumiyyətindən sonra biz dinimizə sahib olmuşuq, İslam dininə sahib olmuşuq. İslam dini bütün qadağalardan, bütün məhrumiyyətlərdən qurtarıb, Azərbaycan

müsəlmanlarının hər biri üçün onun ürəyinin istədiyi kimi mənəviyyatını yaradan, mənəviyyatını quran bir mənbə olubdur. Bu, böyük nailiyyətdir, böyük xoşbəxtlikdir. İndi artıq məscidlərimizin də qapısı açıqdır. Günü-gündən yeni-yeni Allah evləri, məscidlər də açılır. Xalqımız öz dininə qayıdır, dinini qiymətləndirir, İslam dininin xalqımız üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu dərk edir. Bu, böyük nailiyyətdir” [4, s.102].

Heydər Əliyevin dini dəyərlərə münasibəti. Uzaqgörən siyasətçi dini dəyərlərin vətəndaşlarda yüksək mənəvi keyfiyyətlər yaratdığını, Azərbaycan xalqının tarixi, ana dili və dininin güclü amil olduğunu, əsrlər boyu dünyagörüşünə, həyat tərzinə, əqidəyə, mənəviyyata təsir etdiyini dəfələrlə diqqətə çatdırmışdır: “İslam bu dinə itaət edənləri həmişə mənəvi saflığa, ədalətə, düzlüyə, bütün müsbət keyfiyyətləri özündə toplamağa dəvət edir. Müqəddəs kitabımız Qurani-Kərimin ayələri, surələri və bütün yazılarının hamısı İslam aləminin nə qədər böyük mənəvi potensiala malik olduğunu göstərir. Əsrlərdən-əslərə keçən adət-ənənələr İslam dininin insanlar üçün əhəmiyyətli və zəruri olduğunu sübut edir. Hesab edirəm ki, müqəddəs Quranımızdan və İslam dininin tələblərindən hər bir şəxs, hər bir müsəlman bəhrələnəcək, cəmiyyətdə layiqli yer tutacaq, Vətəninə, xalqına, insanlara gərəkli xidmət edəcək və şübhəsiz ki, arzularının hamısına çatacaqdır” [3, s.87].

Dahi şəxsiyyət 1998-ci il aprelin 8-də Qurban bayramı münasibətilə “Mir Mövsüm Ağa” ziyarətghahında keçirilən görüşdə xalqının İslam dini ilə fəxr etməsi, eyni zamanda digər dinlərə düşmən münasibəti bəsləməməsi barədə səsləndirdiyi fikirlərində azərbaycanlıların çoxminillik tarixində neçə əsrlərdir ki, İslam dininə itaət etməklə özünün mənəvi və dini dəyərlərdən ibarət milli sərvətini unutmadığını vurğulamışdır: “Nə vaxt ki, rəsmi dairələr bunu qadağan edib, yaxud da buna mənfi münasibət göstərüb, insanlar bunu qəlbində, öz ailəsində, evində yaşadıblar. Hətta bizim bəzi fədakar insanlar bu adət-ənənələrimizi yaşatdıqlarına görə çox əziyyətlər çəkiblər, bəzən də məhrumiyətlərə, cəzalara məhkum olublar.

Bu onu göstərir ki, bizim ənənələrimiz, mənəvi, milli, dini dəyərlərimiz ölməzdir və bundan sonra da yaşayacaqdır. Biz öz taleyimizin sahibiyik, dini, mənəvi, milli adət-ənənələrimizi bərpa etmişik və daha da geniş təbliğ edirik” [3, s.177].

Uzaqgörən siyasətçi tarixi dini abidələrin bərpasında da müstəsna rol oynamışdır: “Ümumiyyətlə, bilin, biz Azərbaycanda demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət qururuq. Bu, müstəqil Azərbaycanın gələcək yolunun ana xəttidir, indiki ifadə ilə desək, strateji yolumuzdur. Çünki bu, xalqımızın gələcəyi üçün ən düzgün və xalqımızı səadətə aparən ən ağıllı yoldur. Biz bu yolu seçmişik və bu yolla gedirik. Ancaq bununla bərabər, biz demokratik, dünyəvi, sivilizasiyalı dövlət quraraq, bütün bəşəri dəyərlərdən istifadə edərək, ümumbəşəri dəyərlərin xalqımız üçün və milli mentalitetimiz, mənəviyyatımız üçün uyğun cəhətlərini götürüb tətbiq edərək heç vaxt dinimizdən, dini adət-ənənələrimizdən ayrıla bilmərik və imtina da edə bilmərik” [3, s.181].

1998-ci il iyulun 12-də Bibiheybət məscid-ziyarətghah kompleksinin açılışı mərasimində Ulu Öndər Azərbaycanda da müqəddəs yerlərin olmasını, İslam dininin tərbiyəvi funksiya yerinə yetirdiyini, bütün çətinliklərə, qadağalara baxmayaraq, xalqın bu ənənələri fədakarlıqla yaşatdığını göstərmişdir: “İslam dininin dəyərləri ən yüksək mahiyyətə malik olan mənəvi dəyərlərdir. Bu dəyərləri yaşatmaq, insanları bu uca, ülvi, yüksək mənəvi dəyərlər səviyyəsində

tərbiyə etmək Allahın buyruğudur, Məhəmməd peyğəmbərin qoyduğu yoldur. Mən böyük iftixar hissi ilə deyirəm ki, Azərbaycan xalqı bütün çətinliklərdən, bəlalardan, məhrumiyyətlərdən, zillətlərdən keçərək öz dininə, mənəvi dəyərlərinə daim sadıq olmuşdur və heç bir hakimiyyət, hökmdar bunların məhv edilməsinə nail ola bilməmişdir” [3, s.198].

1998-ci il oktyabrın 8-də Mingəçevirdə məscid kompleksinin açılışında da görkəmli dövlət xadimi Azərbaycanda dinin mənəvi dəyərlərin qoruyucu funksiyasını yerinə yetirdiyini və bütün yasaqlara, qadağalara baxmayaraq, Azərbaycan xalqının yenidən öz dininə qayıdışına, haqq yolu ilə getdiyinə önəm verdiyini bildirmişdir: “Din həmişə bizim mənəvi dəyərlərimizin qoruyucusu olubdur, mənəvi dəyərlərimizi yaşadan olubdur. Mənəvi dəyərlərimizin əksəriyyəti keçmişdə İslam dininin dəyərləri əsasında, müqəddəs kitabımız Qurani-Şərifin ayələri əsasında, surələri əsasında yaranıbdir. Ona görə də dinimizə yenidən qayıtmaq, yenidən müqəddəs kitabımızın, Həzrət Məhəmməd peyğəmbərin qoyduğu yolla getmək və Qurani-Şərifin tələblərinə riayət etmək, şübhəsiz, insanları həmişə saflığa, təmizliyə, saf mənəviyyata aparır, düz yola, doğru yola aparır” [3, s.229].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 2001-ci il 14 avqust tarixli “Milli-mənəvi dəyərlər və ənənələr” mövzusunda bəyanatında Azərbaycanda dövlət başçısı, dini rəhbər, dövlət-din münasibətləri, ölkədəki milli-mənəvi dəyərlər və ənənələr arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdən bəhs edilir. Dahi şəxsiyyət Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinin dünya dinlərinə və mədəniyyətinə öz layiqli töhfəsini verəcəyi barədə fikirlərini bu şəkildə açıqlamışdır: “Hər xalqın öz adət-ənənəsi var, öz milli-mənəvi və dini dəyərləri var. Biz öz milli-mənəvi dəyərlərimizlə, öz dini dəyərlərimizlə, adət-ənənələrimizlə fəxr edirik. Bizim xalqımız yüz illərlə, min illərlə adət-ənənələrimizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi yaradıbdır və bunlar indi bizim xalqımızın mənəviyyatını təşkil edən amillərdir” [3, s.424].

Gənc nəslin tərbiyəsində dinin rolu. 2002-ci il mayın 22-də Roma papası II İohan Pavelin Azərbaycanın din, elm və incəsənət xadimlərilə görüşündəki nitqində Ulu Öndər Azərbaycanda qədim dövrlərdən bütün dinlərə qarşı dözümlülük, tolerant mühitin formalaşdığını, milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunmasına, gənc nəslin sağlam mənəvi ruhda tərbiyəsinə qayğı göstərilməsinin zəruriliyini vurğulamışdır: “Azərbaycan mədəniyyəti Şərqlə Qərblə, müsəlman və xristian dünyaları arasında bir körpü olmuşdur. Zəngin müsəlman sivilizasiyasının nailiyyətləri bir sıra hallarda Azərbaycan alimlərinin, fikir adamlarının səyi nəticəsində Qərbin və bütün insanlığın mənəvi sərvətinə çevrilmiş, Qərb dəyərləri isə İslam dünyasında yayılmışdır. Azərbaycan xalqı kökü Avropadan gələn yenilikçi ideyalara yiyələnmək baxımından həmişə öncül yerlərdən birini tutmuşdur. Biz müstəqil dövlətimizdə yaşayırıq, ciddi dəyişikliklərə nail olmuşuq. Mühüm iqtisadi islahatlar həyata keçiririk. Keçmiş irsdən imtina edərək, demokratik islahatlar yolunu tutmuşuq. Mənəvi dəyərlərimizi dirçəldirik. İnsan haqlarının qorunmasına, əsas hüquq və azadlıqların təmin edilməsinə çalışırıq. Biz tarixi seçiminizi etmişik, yəni öz ənənələrimizdən qopmadan, milli simamızı itirmədən Qərb dünyasına, onun humanist və çağdaş dəyərlərinə üz tutmuşuq” [3, s.456].

2002-ci ilin iyulun 22-də Türkiyənin Dini İşlər İdarəsinin rəisi Mehmet Nuri Yılmazın başçılıq etdiyi nümayəndə heyətini Prezident sarayında qəbul edərkən də uzaqgörən siyasətçi gənclərin dini dözümlülük ruhunda tərbiyəsini zəruri sayaraq, İslam pərdəsi altında Azərbaycan gənclərinin tərbiyəsinin və mənəviyyatının zədələnməsinin, dindən terror məqsədilə istifadənin

yolverilməz olduğunu, İslam dininin mütərəqqiliyini qeyd etmiş və onun insanların mənəvi dünyasının paklanmasında rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. Heydər Əliyevin dinlərə və dini təşkilatlara münasibətdə siyasəti dövlətçiliyi, dövlət suverenliyini və milli birləşmənin qorunmasını inkişaf etdirmək və gücləndirmək məqsədi daşıyırdı. Dini qurumlara münasibətdə neytrallığın qorunmasına əsaslanaraq dini, mədəni, milli xüsusiyyətlərdən çıxış edərək dövlət siyasətini ənənəvi mənəvi dəyərlərə hörmət formatında həyata keçirirdi, Azərbaycan xalqının mədəni irsini, mənəvi potensialın qorunub saxlanmasına və inkişafına şərait yaradırdı. Azərbaycan Respublikası konstitusion dövlət olduğu üçün Ulu Öndər dinlərə və dini təşkilatlara münasibətdə ölkə Konstitusiyasına, hüquqi aktlara əsaslanırdı: “Azərbaycan müstəqilliyini əldə edəndən sonra insanlara vicdan azadlığı, yəni din azadlığı verildi... Biz çalışmalıyıq ki, ölkələrimizdə xalqlarımızın vicdan azadlığını təmin edərək, eyni zamanda, xaricdən, yaxud da daxildən ayrı-ayrı qüvvələr tərəfindən dini fanatizmin, ekstremizmin və bunun altında terrorizmin həyata keçirilməsi hallarına yol verməyək. Bu işi biz Azərbaycanda aparırıq və aparacağıq. Bu, bizim üçün əsas məsələlərdən biridir” [3, s.467]. Deməli, Heydər Əliyevin başçılıq etdiyi Azərbaycan dövləti hər kəsin vicdan azadlığı hüququna təminat verdi, dinləri sərbəst şəkildə seçmək, dini ibadətdə inanclara uyğun hərəkət etməkdə, dini mərasimlərin icrasında azad olmaq hüququ verdi, dini qurumların qanun qarşısında bərabərliyinə şərait yaratdı.

Dövlət-din münasibətlərində yeni mərhələ. Azərbaycan Respublikasında dövlət-din münasibətlərində yeni bir mərhələnin əsası qoyuldu, dövlətin din sahəsinə və dindarlara qayğısı artdı. Ulu Öndər İslamın mütərəqqi bir din olması, sülhsevər prinsiplərə söykənməsi barədə bu fikirləri səsləndirmişdir: “Bizim müstəqil dövlətdə din dövlətdən ayrılır. Din dövlətin işinə qarışa bilməz. Dövlət də dinin işinə qarışa bilməz. Ancaq təəssüflər olsun, bəziləri istəyir ki, Azərbaycanda idarəetmə işləri din qaydasında olsun, yaxud da burada İslam dövləti yaransın. Bunlar xəyaldır, kim belə düşünürsə, bu yollara getmək istəyirsə, o, böyük risk edir. Çünki bunların qarşısını biz kəskin şəkildə alacağıq. Biz Azərbaycanda demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət yaradıırıq. Biz heç vaxt imkan vermərik ki, yaratdığımız bu gənc dövlətin xarakteri hansısa qüvvələr tərəfindən dəyişdirilə bilsin” [3, s.467].

Heydər Əliyevin dövlət-din konsepsiyasının əsas istiqamətlərini R.Əliyev aşağıdakı kimi təsnifləndirmişdir:

“a) Azərbaycan dünyəvi dövlətdir. Lakin dünyəvilik heç də ateizm, yaxud dinsizlik demək deyil. Əksinə, dövlət özü dini etiqad azadlığının təmsilçisidir.

b) Din dövlətdən ayrılır.

c) Dini qurumların, mərkəz və idarələrin, ümumiyyətlə bütövlükdə dinin siyasətə qarışması yolverilməzdir və mövcud qanunvericiliyə ziddir.

d) Dini qurumlar və dini icmaların özləri arasında münasibətlərin sağlam əməkdaşlıq, dözümlülük və tolerantlıq əsasında qurulması işinə bu cür münasibətlərin qorunub saxlanmasında və inkişaf etdirilməsində maraqlı olan dövlət təşkilatı yardım göstərir.

e) Dini təhsil və dini maarifləndirmə cəmiyyət üçün vacibdir” [5, s.7-8].

Heydər Əliyevin dövlət-din konsepsiyasını həyata keçirən Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç strateji vəzifəni yerinə yetirir:

“1. Dini etiqad azadlığının təmin edilməsi;

2. Dünyəvi dövlətçilik prinsiplərinin qorunub saxlanılması;

3. Dini təəssübkeşliyin dini təkəbbürə, sonra fanatizmə və ekstremizmə keçməsinin qarşısının alınması” [5, s.9].

Heydər Əliyev dövlət-din konsepsiyasının əsasında azərbaycançılıq məfkurəsinin durduğunu göstərdi. O, İslamı xalqın həyat tərzini, dünyagörüşünü, etiqadını hesab edirdi.

Həmçinin Heydər Əliyevin dövlət-din konsepsiyasının əsasında bütün Azərbaycan vətəndaşlarının dinlərinə hörmət, dözümlülük, tolerant münasibət, milli-mənəvi dəyərlərin inkişaf etdirilməsi, dünyəvi dövlətin dini etiqad azadlığını təmin etməsi əsas yer tutur. “Heydər Əliyevin böyüklüyü həm də ondadır ki, müxtəlif dinlərə mənsub ölkə vətəndaşları arasında ayri-seçkilik qoymur, bütün səmavi dinlərin nümayəndələrinə eyni gözlə baxır, istər məscid, istər kilsə, istərsə də sinaqoqların bərpasına və tikintisinə dəstək verirdi. Bütün bunlar xalqa olan diqqətin, onun milli mənəviyyatına bəslənən sevginin və min illər boyu formalaşan tolerantlıq ənənələrinə hörmətin təzahürü idi” [6, s.72].

Heydər Əliyev dövlət-din konsepsiyasında İslam dini milli ideologiyanın tərkib hissəsi, dövlətçiliyimizin və xalqımızın dayağı, bütün dinlərlə bərabər hüquqda mövcudluğunu qəbul edən din sayılır. Bu konsepsiyada modernləşməyə, müasirləşməyə, dini maarifləndirməyə diqqət var. “Heydər Əlirzaoğlu milli-mənəvi dəyərlərə, xalqımızın min illər boyu formalaşan adət-ənənələrinə bağlı olduğu qədər də müasirlik, yenilik tərəfdarı idi. O deyirdi ki, müasirlik və dini-mənəvi dəyərlər bir-birilə uzlaşdırılmalıdır. Yəni dini dəyərlərə qayıdış altında keçmişə qayıtmamalı, əksinə, bu mənəvi mənbələrdən faydalanaraq daha da irəli gedib parlaq gələcəyimizi qurmalıyıq. O, milli-hüquqi dövlət quruculuğunda və vətəndaş cəmiyyətinin inkişaf etdirilməsində İslam dininin mənəvi dəyərlərindən maksimum istifadə olunmasına çalışırdı. Ulu Öndərimiz dinə düzgün yanaşılmayacağı təqdirdə onun cəmiyyət və dövlətimiz üçün ciddi problemlər yarada biləcəyini də nəzərə alırdı” [7, s.76].

Heydər Əliyev dindən sui-istifadənin, kor-koranə İslama qayıdışın əleyhinə idi. O, dövlətin himayəsi altında Azərbaycanda dini tədris müəssisələrində dini təhsil alınmasının, islamşünaslıq elminin ölkədə inkişaf etdirilməsinin tərəfdarı idi. Buna görə də Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi nəzdində Elmi-Dini Şura yaradılmışdı. “Azərbaycan elminin inkişafında böyük xidmətləri olan görkəmli alimlərin və din xadimlərinin Elmi-Dini Şurada bir araya gəlməsi, şübhəsiz ki, ölkədə islamşünaslığın inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Ümumiyyətlə, müxtəlif sahələr üzrə tanınmış mütəxəssis alimlərin bu sahəyə cəlb olunması, həm tədqiqatların dairəsini genişləndirir, həm də yeni islamşünas alimlərin yetişməsinə zəmin yaradır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Ulu Öndərimizin dəstəyi ilə Qafqaz Müsəlmanları İdarəsi fəaliyyətini genişləndirmiş, nüfuzu artmış və Qafqazda ən böyük dini qurum kimi özünü təsdiqləmişdir” [6, s.78-79].

Heydər Əliyevin dövlət-din siyasəti təkcə Azərbaycan çərçivəsində deyil, bütün Qafqazda, türk və müsəlman dünyasında qəbul edilən fenomenal bir siyasətdir. İslam dininə böyük hörmət və ehtiramı ilə seçilən, İslam dünyasının liderlərindən birinə çevrilən, müsəlman aləminin problemlərini aradan qaldırmağa və onu inkişaf etdirməyə çalışan Heydər Əliyevin dövlət-din modeli bütün müsəlman, dünyəvi dövlətlər üçün bir nümunədir.

Heydər Əliyevin dövlət-din konsepsiyasında sağlam dini maarifləndirməyə əsaslanaraq

radikal ekstremizmə və xurafata qarşı mübarizə əsas yer tutur. “Heydər Əlirza oğlunun böyüklüyü onda idi ki, o, yeni yaranmış milli dövlətçilik ənənələri təzə-təzə formalaşmış gənc bir dövlətə qarşı qara qüvvələrin bu cür vasitələrdən istifadə etməsinin mümkünlüyünü bildirdi və din siyasətində bu amili nəzərə alırdı. Ona görə, ən optimal vasitə düzgün dini bilikləri, dinin cəmiyyət həyatının inkişafına çağıran, insanı kamilləşdirən, dözümlülük mühitini möhkəmləndirən əsas prinsiplərini maarifləndirmə yolu ilə vətəndaşlara çatdırmaqdır. Çünki yalnız düzgün maarifləndirmə nəticəsində xurafatın kökünü kəsmək, radikal ekstremist qüvvələrin qarşısını almaq və dini cahillərin girovundan qurtarmaq mümkündür. Din cahillərin əlində xurafat, alimlərin əlində isə xurafata qarşı ən güclü silahdır” [6, s.76].

Heydər Əliyevin dövlət-din konsepsiyasında din və siyasətin yanaşı yaşaması modeli üstünlük təşkil edir. Ə.Əhmədov bu modeldəki əsas parametrlərin aşağıdakı prinsiplərdə öz əksini tapdığını göstərir:

“- din və siyasət bir birindən asılı olmayaraq, paralel fəaliyyət göstərir.

- din siyasətin, öz növbəsində isə siyasət dinin predmeti deyil.

- dinə və dini qurumların inkişafına yardım göstərmək dövlətin mənəvi borcu kimi qavranılır ki, bu da ən azından aşağıdakılarda özünü büruzə verir.

a) dini etiqad azadlığının təmin edilməsi;

b) dini dəyərlərin qorunmasına qayğı;

c) dini dözümlülüyün (tolerantlığın) təbliği;

- din cəmiyyətin əxlaqi-mənəvi dünyagörüş sistemi olaraq dünyəvi dövlətin mənəvi əsaslarının möhkəmləndirilməsinə mühüm dəstək verir.

- din xalqın özünü təsdiqinin və bütövlüyünün fundamental dəyərlərindən biri kimi dövlətçiliyin mənəvi dayacağı rolunda çıxış edir.

- din dövlət siyasətində ifadə olunan milli maraqların qorunmasına mənəvi dəstək verir” [8, s.110].

Dövlətin din siyasətində dünyəvilik prinsiplərinin qorunması. Heydər Əliyevin dövlət-din siyasəti modelində dünyəvi dövlətçilik və din münasibətləri, dinin siyasiləşməsinin hüquqi qanunlarla qarşısının alınması məsələsi də diqqəti cəlb edir. 2003-cü il martın 24-də Bakıda Rus Pravoslav Kilsəsinin yenidən tikilmiş Baş Kafedral kilsəsinin açılış mərasimində Azərbaycanda qədim dövrlərdən dini tolerantlığın mövcud olduğundan, onun bütün çətin sınaqlardan uğurla keçdiyindən, bəhs edən Ulu Öndər hüquqi, demokratik Azərbaycan dövlətinin heç bir ayrışikliyə yol vermədən bütün dinlərin inkişafı üçün geniş şərait yaratdığını nəzərə çatdırmışdır: “Azərbaycanda qədim dövrlərdən müxtəlif xalqların nümayəndələri yaşamış, bir çox xalqların dinləri mövcud olmuşdur. Azərbaycan və onun xalqı həmişə dini dözümlülüyü ilə fərqlənmişdir. Azərbaycanda heç vaxt dini zəmində heç bir münaqişə, heç bir toqquşma olmamışdır. Hətta ötən əsrin 80-ci illərinin axırı, 90-cı illərinin əvvəllərindəki ağır dövrdə belə, heç bir mənfi fakt qeydə alınmamışdır. Bu gün də müstəqil Azərbaycanda biz hər bir insanın azadlığı üçün, o cümlədən dini mənsubiyyət azadlığı, vicdan azadlığı üçün hər cür şərait yaratmışıq. Hər kəs hansı dinə mənsubdursa, həmin dinə ibadət edir. Lakin bu, Azərbaycanda insanların mehriban, qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamasına mane olmur, burada milli və dini mənsubiyyətlə əlaqədar heç bir ayrışikliyə yoxdur” [3, s.490].

Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının yüksək səviyyəli ixtisaslaşmış kadrlar vasitəsilə maarifləndirilməsi tərəfdarı idi. Türkiyəli professor Cəlal Ərbay bu məqama diqqət yetirərək yazır: “Dini təhsil və tədris yalnız Azərbaycan qanunlarına uyğun və ilahiyyat sahəsində ixtisaslaşmış kadrlar vasitəsilə aparılsa, bu, həm insanların dinlə bağlı doğru məlumatlar əldə etməsinə, həm mənəvi-əxlaqi dəyərlərin zənginləşməsinə, həm də dövlətin qanunlarına əməl edən vətəndaşların yetişdirilməsinə müsbət təsir göstərər, nəticədə dövlətlə millətin birlik və həmrəyliyi reallaşar” [5, s.156].

Milli dövlətçiliyimizin maraqlarına uyğun olaraq dövlət və dinin ahəngdar əməkdaşlığı və bir-birini tamamlamasını istəyən Heydər Əliyev dövlətimizin dünyəvi dövlət olduğunu, ancaq dindən ayrı olmadığını qeyd edərək bildirmişdir ki, “mövcud qanunlar çərçivəsində “ən başlıcası Azərbaycan dövlətinin, xalqının mənafeyi baxımından sivil dünyanın demokratiya tələbləri istiqamətində mövcud boşluqlar aradan qaldırılmışdır” [9, s.183].

Dinin cəmiyyətdə yeri və rolu. Heydər Əliyev dini inancı milli birliyin əsası, dağıdıcı qüvvələrə qarşı mübarizə vasitəsi hesab edirdi: “Biz azərbaycanlılar, biz Azərbaycan müsəlmanları dərk etməliyik ki, həyatımızın ən mürəkkəb və həlledici bir mərhələsini yaşayırıq. Ona görə də həm xarici düşmənlərin qarşısını almaq üçün, ölkəmizin müstəqilliyini əlindən almaq istəyən qüvvələrin qarşısını almaq üçün, həm də onların közlərini, qullarını Azərbaycan içərisində çaşqınlıq edib onlara xidmət edənləri ifşa etmək üçün hamımız birləşməliyik, hamımız əl-ələ verməliyik” [10, s.198].

Heydər Əliyev təkcə milli birliyi deyil, İslamı parçalamaqla dini-mənəvi birliyi pozmaq istəyənlərə qarşı da amansız mübarizə aparırdı: “İslam dinindən bəzən ölkəmizdə sabitliyi pozmaq, aranı qarışdırmaq, insanları bir-biri ilə vuruşdurmaq, onları qarşı-qarşıya qoymaq üçün istifadə etmək istəyənlər də vardır. Bəzən içərimizə təxribat salmaq istəyənlər də var... Respublikada yaşayan əhalinin əksəriyyəti İslam dininə etiqad edir. Ancaq bu din birdir və onu parçalamaq olmaz. Ayrı-ayrı adamlar dindən istifadə etməyə çalışmamalıdır” [11, s.440]. Ona görə də İslamın sabitliyi və birliyi möhkəmləndirən prinsiplərindən istifadə etməyi tövsiyə edirdi.

Heydər Əliyev ümumbəşəri mahiyyət kəsb edən İslamın həm nəzəri, həm də təcrübi prinsiplərindən istifadə edərək dövlət-din münasibətlərini tənzipləyən model yaratmışdır: “Azərbaycan dövləti dini dövlət deyildir. Lakin dövlətin varlığı xalqdan ibarət olduğu kimi, xalqın da varlığı onun əsrlərlə daşdığı mənəvi irsə bağlıdır. Azərbaycan xalqının mənəvi irsi İslam dəyərləri üzərində formalaşmışdır. Bu baxımdan din və dövlətin nə qədər bir-birindən ayrı olduğunu söyləmək mümkün deyildir. Sadəcə olaraq Heydər Əliyevin qurduğu Azərbaycan dövlətçiliyi milli-mənəvi, yəni din ilə dövlətin yeni vəhdət modelidir. Bu, əslində müasir islam dövlətçiliyinin tələbinə uyğun gələn bir sistemdir. İslam dövlətçilik təcrübəsində heç bir zaman din və dövlət, əxlaq və hüquq, din və elm arasında zidiyyət olmamış, onlar daima vahid dövlətçilik sistemində vəhdət şəklində inkişaf etmişdir” [7, s.360].

Ulu Öndər “Müasirlik və dini-mənəvi dəyər” mövzusunda beynəlxalq konfranslarda və Qafqaz müsəlmanlarının X qurultayındakı çıxışında sovet hakimiyyətinin və kommunist ideologiyasının İslam dinini məhv edib bilmədiyini, hüquqi demokratik və dünyəvi Azərbaycan dövlətində din ilə dövlət arasında əməkdaşlıq olduğundan bəhs etmişdir: “...hesab edirik ki,

Azərbaycanda İslam dini özünün gözəl mənəvi dəyərlərini Azərbaycan vətəndaşlarına aşılayaraq, Azərbaycan vətəndaşlarını İslam dininin bu gözəl mənəvi dəyərləri əsasında tərbiyələndirərək Azərbaycan cəmiyyətini mənəviyyatca daha da yüksəldəcək və insanlar bu demokratiyanı, bütün azadlıqları doğru düzgün başa düşəcək, onlardan səmərəli istifadə edəcəklər” [12, s.14-15]. Deməli, demokratiya şəraitində İslam yüksək mənəvi tərbiyə vasitəsinə çevrilir.

Dahi rəhbər Azərbaycanın İslam tarixini ən dəyərli dövr kimi səciyyələndirir. İslamın dözümlülük, tolerantlıq səviyyəsinin yüksək olduğunu, başqa dinlərlə dinc yanaşı yaşadığını xüsusi diqqətə çatdırır: “Azərbaycanda İslam dini ilə yanaşı, xristian dini də, yəhudi dini də əsrlər boyu yaşayıb və indi də yaşayır. Qafqazda da bu mənzərə var. Hesab edirik ki, insanlar hansı dinə, hansı mədəniyyətə mənsubluğundan asılı olmayaraq, bütün başqa mədəniyyətlərə, dinlərə, mənəvi dəyərlərə də hörmət etməli, o dinlərin bəzən kiməsə xoş gəlməyən adət-ənənələrinə dözümlü olmalıdırlar. Dini nöqtəyi-nəzərdən ədavət, münaqişə, müharibə yolverilməzdir” [13, s.35].

Söz yox ki, möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyev dövlət-din münasibətlərində yaranmış ənənəni uğurla davam etdirir. Ölkəmizdə yaşayan müxtəlif millətlərin dini etiqadına hörmətlə yanaşılması istiqamətində mühüm tədbirlər həyata keçirir” [1, s.107].

Nəticə. Beləliklə, Heydər Əliyevin yaratdığı dünyəvi dövlətdə hər kəsin vicdan və din azadlığına təminat verildi, dünyəvi və dini sistemlər arasında birgəyaşayış və qarşılıqlı hörmət yaradıldı, dini qurumlar haqqında konstitusiyaya normaları həyata keçirildi, dinin dövlətdən ayrılması sayəsində dini qurumların və din xadimlərinin dövlətin fəaliyyətinə müdaxiləsinə yol verilmədi. Vicdan və din azadlığı hüququ həyata keçirildi, dünyəvi dövlətdə dövlət orqanları və dini təşkilatların funksiyalarının ayrılması prinsipi reallaşdırıldı. Bu prinsipə görə dövlət dinə münasibətdə neytraldır, dini qurumlar dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətə qarışmır, siyasi fəaliyyətdə, partiyalar və siyasi hərəkatlarda iştirak etmir, dövlət dinlərarası münasibətlərin möhkəmlənməsinə töhfə verir. Dövlət vicdan və dini etiqad azadlığını təmin etməklə, şəxsi, ictimai və milli müdafiə prinsiplərinə əsaslandı, vətəndaşların maraqlarını, sabitliyini və təhlükəsizliyini təmin etdi, dini münaqişələrin qarşısı alındı. Azərbaycan Respublikası sosial dövlət kimi aşkarlıq və məsuliyyət prinsiplərinə əsaslandı, dövlət orqanları, yerli özünüidarəetmə orqanları, xalqın mənafeyi naminə öz səlahiyyətlərini həyata keçirdi. Dövlət prioritet məsələ kimi dinlərlə əməkdaşlıq etdi. Dövlət xeyriyyəçilik, mədəni və digər sahələrin inkişafına, ölkə həyatında dini qurumların konstruktiv iştirakına kömək etdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov, R. Dövlətçiliyimizin möhkəmlənməsində dini dəyərlərin rolu // Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2007, s.353-362.
2. Əliyev, H. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. Birinci kitab: iyun, 1993 – may, 1994 / bur. məsul: R.Mehdiyev. Bakı: Azər nəşr, 1997, 612 s.
3. “İslam sivilizasiyası Qafqazda” mövzusunda beynəlxalq simpoziumda Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin nitqi // Dinimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvətidir. Red. hey.: A.Paşazadə və b. Nəşrə ön söz: R.Əliyev. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları / “İrşad” mərkəzi, 1999, s.31-60.
4. Heydər Əliyev siyasəti: Tolerantlıq (çıkışlar, nitqlər, görüşlər, təbriklər). Ön söz: Mübariz Qurbanlı. Buraxılışa məsul: Səyyad Salahlı (Aran). Bakı: “Elm və Təhsil”, 2015, 504 səh. / s.18-23.
5. Ərbaý, C. Heydər Əliyev və dövlət-din münasibətlərində Azərbaycan modeli // Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2007, s.154-158.
6. <http://www.anl.az/down/meqale/525/2013/iyun/314487.htm>
7. Orucov, H. Milli-mənəvi dəyərlərə qayıdış // Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: Gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı: 2007, s.68-102.
8. Əhmədov, Ə. Müasir Azərbaycanda din və siyasət: qarşılıqlı təsir, yaxud yanaşı yaşama // Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2007, s.103-110.
9. Babaşlı, M. Qloballaşma prosesi və Azərbaycanda dövlət-din münasibətləri // Heydər Əliyev və Azərbaycanda din siyasəti: gerçəkliklər və perspektivlər. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları, 2007, s.179-184.
10. Əliyev, R. Dövlət və din (çıkışlar və məqalələr toplusu). Bakı: Avropa, 2006, 96 s.
11. Əliyev, H. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. Üçüncü kitab: dekabr, 1994 – iyun, 1995 / bur. məsul: R.Mehdiyev. Bakı: Azər nəşr, 1997, 488 s.
12. Əliyev, H. Dinimiz xalqımızın milli-mənəvi sərvətidir // hey.: A.Paşazadə və b.; nəşrə ön söz: R.Əliyev. Bakı: Əbilov, Zeynalov və oğulları / “İrşad” mərkəzi, 1999, 165 s.
13. Məmmədov, C. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli-mənəvi dəyərlərə qayıdış // “Dövlət və din” İctimai fikir toplusu, Bakı, 2008, №5 (may), s.103-107.

QARABAĞ ALBAN KATOLİKOSLARININ ALBAN KİLSƏSİNİN QRİQORYANLAŞDIRILMASINA QARŞI MÜBARİZƏSİ TARİXİNƏ DAİR

Ramil NİFTƏLİYEV¹,

*AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
ramilniftali@rambler.ru*

Xülasə. *Məqalədə Qarabağ alban katolikoslarının alban kilsəsinin qriqoryanlaşdırılmasına qarşı mübarizəsindən bəhs olunur. Alban kilsəsinin erməni kilsəsi tərəfindən qriqoryanlaşdırılması 705-ci il hadisələrindən sonra başlayır. Əsrlər boyu müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilən alban kilsəsi erməni kilsəsinin aramsız hücumlarını cilovlaya bilmişdi. Lakin XIX yüzilliyin əvvəllərində Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqaza hücumu və şərq istiqamətində iştahının artması Alban kilsəsinin Eçmiədzinə güzəştə getməsinə səbəb oldu. Alban kilsəsinin əmlakı və tarixi irsi Eçmiədzin kilsəsinin sərəncamına verildi. Beləliklə, Alban kilsəsi Cənubi Qafqaza hücum edən müsəlman hökmdarları tərəfindən deyil, XIX yüzilliyin əvvəllərində xristian dövləti tərəfindən ləğv edildi.*

AÇAR SÖZLƏR: *Qarabağ, Azərbaycan, Alban kilsəsi, Bərdə katolikosu, Xaçın knyazlığı, Gəncəsər monastırı.*

Рамиль Нифталиев

К ИСТОРИИ БОРЬБЫ КАРАБАХСКИХ АЛБАНСКИХ КАТОЛИКОСОВ ПРОТИВ ГРИГОРИОНИЗАЦИИ АЛБАНСКОЙ ЦЕРКВИ

Резюме. *В статье рассматривается борьба карабахского албанского католикоса против григорианизации Албанской церкви. Григорианизация Албанской церкви армянской церковью начинается после событий 705 года. Албанская церковь, сумевшая веками хранить свою независимость, смогла сдерживать непрекращающиеся атаки армянской церкви. Однако в начале XIX века вторжение России на Южный Кавказ, растущие аппетиты России на восточном направлении привели к уступкам Албанской церкви Эчмиадзину. Имущество и историческое наследие Албанской церкви было передано в распоряжение Эчмиадзинской церкви. Албанская церковь была упразднена не мусульманскими правителями, напавшими на Южный Кавказ, а христианским государством, вторгшимся в начале XIX века.*

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *Карабах, Азербайджан, Албанская церковь, католикос Барды, Хачинское княжество, Гянджасарский монастырь.*

¹ ORCID: 0000-0001-5346-443X

Ramil Niftaliyev

ON THE HISTORY OF THE STRUGGLE OF THE KARABAKH ALBANIAN CATHOLICOS AGAINST THE GREGORIANIZATION OF THE ALBANIAN CHURCH

Summary. *The article deals with the struggle of the Karabakh Albanian Catholicos against the Gregorianization of the Albanian Church. The Gregorianization of the Albanian Church by the Armenian Church begins after the events of 705. The Albanian church, which managed to maintain its independence for centuries, was able to contain the incessant attacks of the Armenian church. However, at the beginning of the 19th century, Russia's invasion of the South Caucasus, the growing appetites of Russia in the eastern direction, led to the concessions of the Albanian Church to Etchmiadzin. The property and historical heritage of the Albanian Church was transferred to the disposal of the Etchmiadzin Church. The Albanian church was abolished not by Muslim rulers who attacked the South Caucasus, but by a Christian state at the beginning of the 19th century.*

KEY WORDS: *Karabakh, Azerbaijan, Albanian Church, Catholicos of Barda, Khachin Principality, Ganjasar Monastery.*

Giriş. XIX yüzillik Azərbaycan tarixinin ən gərgin və məşəqqətli dövrü kimi xarakterizə edilə bilər. Qafqazın Rusiya imperiyası tərəfindən istilasının gedişində və işğaldan sonra buraya çarizmin xeyir-duası ilə kütləvi şəkildə xristian əhalinin köçü başlandı. Köçərək gələnlərin böyük əksəriyyəti ermənilər idi. Onların Cənubi Qafqaza könüllü köçməsi erməni kilsəsinin əsrlər boyu gizli həyata keçirdiyi planlamaların tərkib hissəsi idi. Bütün ermənilərin beyinlərini Cənubi Qafqazda “ermənilər üçün dövlət yaratmaq” xülyaları ilə dolduran erməni kilsəsi özünün gələcək planlarını həyata keçirmək üçün düşünülmüş şəkildə müxtəlif uğurlu və uğursuz üsullardan istifadə etdi. Cənubi Qafqazda erməni kilsəsinin qarşılaşdığı ən böyük əngəllərdən biri alban xalqının mənəvi qürur mənbəyi olan Alban kilsəsi olmuşdur. O Alban kilsəsi ki, erməni katolikosları nəhayət 1836-cı ildə öz kilsəsinə birləşdirməklə, kilsənin adını üzərindən götürə bildi.

Azərbaycanda Xristianlığın yayılması. Azərbaycanlıların etnogenezində özünəməxsus yeri olan alban xalqı Qafqazın yerli əhalisi idi. Bu xalqın dilində zəngin ədəbiyyat yaradılmış, tarixi antik dövrün ən məşhur tarixçi və coğrafiyaşünaslarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Minillik Albaniya dövləti (e.ə. IV – e. VII yüzillikləri) Azərbaycanın dövlətçilik tarixində dərin iz buraxmış, onun yaratdığı irs sonrakı Azərbaycan dövlətlərinin həyatında da mühüm rolunu davam etdirmişdir.

Dünyada erkən Xristianlığı qəbul edən xalqlardan biri də albanlar olmuşdur. Alban kilsəsi² (Xristianlıq 313-cü ildən dövlət dini olmuşdur) meydana gəldikdən sonra albanların və Albaniyanın həyatının ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Alban kilsəsi Albaniyada dövlətin mövcudluğu şəraitində siyasi dəstək görmüş, cəmiyyət həyatında geniş nüfuza malik olmuşdur.

Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan ərazisində Xristianlıq İsanın şagirdləri –həvarilər Faddey, Yelisey və Varfolemeyin təbliği ilə 54-cü ildən başlayaraq yayılmışdır. İlk çağlar sürətlə

² Xristianlığın ermənilərə nisbətən albanlar arasında daha erkən yayılmasını yerli mənbə olan “Alban tarixi” əsərində erməni katolikosu Avraamın albanlara ünvanlanmış məktubu sübut edir: “Bizimkindən əzəli olan alban [patriarxi] taxtı əvvəllər bizimlə (ermənilərlə) həmfikir idi”. Başqa bir misal: “Yunan təqviminin 43-cü ilində albanların Xristianlığı qəbul etməklə maariflənməsindən 270 il sonra ermənilər də maarifləndilər”.

yayılan Xristianlıq Parfiya hökmranlığı dövründə Şərqdə böyük uğurlar qazanmış, lakin sonralar hakimiyyət başına gəlmiş Sasanilər sülaləsinin düşmənçilik siyasəti iki əsrin nəticələrini heçə endirmişdir. Xristian dini ölkədə yalnız IV yüzillikdə vətəndaşlıq hüququ qazana bilmişdir. Bu, Xristianlığın Yaxın və Orta Şərq ölkələrində ümumi təntənəsi, onun Roma imperiyasındakı qələbəsi ilə bağlı idi.

Qarabağda Şuşa şəhərindən bir qədər şimalda yerləşən Amarasda IV yüzillikdə Maarifçi Qriqoris tərəfindən tikintisinə başlanılan monastır onun oğlu Müqəddəs Qriqori tərəfindən başa çatdırılmışdır. Bu monastır uzun müddət alban katolikoslarının iqamətgahı olmuşdur. Albaniya çarı Urnayr Müqəddəs Qriqorisin yanına gedərək Xristianlığı qəbul etdikdən sonra bu din albanların müstəqil dininə çevrilmişdir [1, s.29]. Amaras monastırı albanların ilk xristian dini məbədi olmuşdur.

IV yüzilliyin sonuna yaxın Albaniyada artıq özünəməxsus müəyyən subordinasiyası olan kilsə iyerarxiyası təşəkkül tapmışdı. Bu da alban ruhanilərinə alban kilsə başçısının təsdiqolunma mərasimini özü keçirməyə imkan verirdi [1, s.191].

Bu dövrdə hakim zümrənin siyasi və kilsə münasibətlərində təsiri əhəmiyyətli dərəcədə böyük idi. Ruhanilər və varlı əyanlar bütün alban kilsə yığıncaqlarında daim yaxından iştirak edirdilər. Albaniyanın bir çox patriarxi hakim sülalənin ruhani nümayəndələrindən seçilirdi. Arşaki hökmdarlarının hakimiyyəti dövründə hökmdar Asuagenin və alban patriarxi İyereminin yardımı ilə “Tövrat” və “İncil”in, “Liturgiya”³ (xristianların əsas ibadət ayini) və başqa dini kitabların tərcüməsi üzrə uğurlu işlər görülməsi, Alban kilsə qanunlarının qəbulu Xristianlığın sürətlə yayıldığını göstərirdi. Albaniya çarı III Vaçaqanın, ölkənin görkəmli din və dövlət xadimlərinin iştirakı ilə 488-ci ildə keçirilmiş Aluen məclisindən sonra xristian memarlığı üslubunda məbədlərin inşası geniş vüsət almışdır. III Vaçaqanın (487-510-cu illər) hakimiyyəti dövründə Albaniyada 300-dən çox kilsə və məbəd tikilmişdir.

Katolikosluğun Bərdəyə köçürülməsi. Albaniya katolikosluğunun mərkəzi əvvəllər Qəbələ şəhərində, sonralar isə Çola (Dərbənd) şəhərində olmuşdur. Katolikosluğun taxtı 551-ci ildə⁴ (patriarxinin) mərkəzi Çoladan Bərdə şəhərinə köçürüldü və dövrünün tanınmış din xadimi Abbas “Albaniya, Lpina və Çola katolikosu” titulu daşımaqla Alban katolikosluğunun patriarxi elan olundu [1, s.83]. VI yüzilliyin ortalarında Albaniya ərazisində Xristianlıq elə geniş şəkildə yayılmışdı ki, artıq Amaras katolikosunun rəhbərliyi altında bir neçə yepiskop kafedrası da fəaliyyət göstərirdi [4, s.53-54]. VII yüzilliyin ortalarına yaxın ölkədə 30-dan artıq monastır olmuşdur. Ümumilikdə, V-VIII yüzilliklərdə Albaniyada Qəbələ, Qaşua, Yeuta, Amaras Tsri, Balasakan, Şəki, Girdiman, Mets-Koqman, Mets-İrank, Haband, Bərdə kimi yepiskopluqlar olmuşdur.

3 Erməni tarixçiləri albanlar və iberlər üçün əlifbanın Mesrop Maştos tərəfindən tərtib olunduğunu sübut etməyə çalışırlar [2, s.228]. Məlumdur ki, e.ə. IV əsrdə meydana gəlmiş Albaniya dövlətinin öz əlifbası olmuşdur. Bunu həmin dövlətin qonşu dövlətlərlə apardığı rəsmi yazışmalar tələb edirdi. Odur ki, “İncil”in və digər kitabların alban dilinə tərcüməsi üçün albanlar arasında kifayət qədər bacarıqlı və savadlı mütəxəssislər olmuşdur. Erməni dilinin əlifbasına gəldikdə isə onun Mesrop Maştos və ya erməni dilinə gözəl bələd olan və bu dil haqqında kifayət qədər biliyə malik olan XVII əsrin sonu – XVIII yüzilliyin əvvəllərində yaşamış missioner Tomas-Çarlz Fleurinin yazdığı kimi, “İstanbul patriarxi İohan Zlataust tərəfindən yaradıldığı” barəsindəki məlumatı [3] erməni əlifbasının müəllifinin kimliyini şübhə altına alır.

4 Musa Kalankatlının, Mxitar Qoşun, Gəncəli Kirakosun və digər alban müəlliflərinin sonralar erməni dilinə tərcümə olunmuş əsərlərindəki “erməni kilsə” ilinin, əslində Albaniya patriarxlığının Bərdəyə köçürüldüyü və Alban katolikosluğunun “Albaniya, Lpina və Çola katolikosu” titulu daşımağa başladığı ilin olması daha çox məntiqli uyuşdur. Belə ki, erməni din xadimlərinin və erməni tarixçilərinin “erməni kilsə” ili kimi qəbul etdikləri 551-ci ildə ermənilərin tarixində əlamətdar hadisənin baş vermədiyini nəzərə alsaq, miladi-hicri təqvimində olduğu kimi, 551-ci il miladi-alban ilinin fərqi odur ki, onlar bunu albanlardan mənimsəmişdilər.

Albaniya ərazisinin Ərəb Xilafətinin tərkibinə daxil edilməsi (VII-IX yüzilliklər), İslamın tədricən yayılması və Albaniya dövlətinin ləğvi erməni və gürcü kilsələrindən fərqli olaraq, Alban kilsəsi üçün mürəkkəb vəziyyət yaratdı. Bu şəraitdə Alban kilsəsinin konfessional fəaliyyət dairəsi ərazi baxımından məhdudlaşmışdı. Bu vəziyyətdən istifadə edən erməni-qriqorian kilsəsi qılığına girdiyi Xilafətin siyasi hakimiyyətindən istifadə edərək Alban kilsəsinə qarşı təzyiqlərə başladı.

Alban kilsəsinin erməni kilsəsinə tabe edilməsi. Ərəb xilafətinin gücləndiyi bir vaxtda erməni kilsəsi ona sığına bilmişdi. Varaz-Trdatın Albaniya üzərinə qoyulmuş vergilərin azaldılması xahişi üçün Konstantinopola gedərkən (699-cu ildə) girov kimi orada saxlanılması (704-cü ilədək) və ölkənin hökmdarsız qalmasından istifadə edən erməni kilsəsinin başçısı İlya Şərqi ən güclü kilsələrindən biri olan Alban kilsəsinə öz təsir dairəsinə almaq planlarını həyata keçirdi. Bu məqsədlə o, 705-ci ildə Albaniya katolikosunun Bizans imperatoru ilə sazişə girərək ibadətlərində imperatorun adının çəkildiyi və ruhaniləri onun etiqadına qoşulmasına məcbur edildiyi barədə “dünya fatehi əmirəlmöminin Abdulla Əbdülməlikə” məktub yazdı və ondan “albanlar arasındakı dinin erməni dininə uyğun şəkildə dəyişdirilməsi” ilə bağlı əmrini ala bildi.⁵ İlya ona verilən bu səlahiyyətdən istifadə edərək Alban katolikosu Nersesi xalqın gözü qarşısında alçaltdı. Zəncirlənən və ona işgəncələr verilən Nerses tezliklə öldü. Bundan sonra İlya Bərdə şəhərində Albaniya kilsə qurultayını çağıraraq erməni kilsə qanunlarının Albaniya kilsəsi tərəfindən icrasını tələb etdi [1, s.187-192]. Həm də erməni kilsəsinin fitnəsi ilə bu zaman Albaniyanı idarə edən mömin knyaz Şeron hakimiyyətdən kənarlaşdırılmışdı. Belə ki, xəlifə Əbdülməliyin göstərişi ilə Məhəmməd ibn Mərvan həmin vaxt Bərdəyə gəlmiş, Albaniyanın mehranilər sülaləsindən olan hökmdarı Şeronu özü ilə Xilafətin paytaxtı Şam şəhərinə apararaq orada edam etdirmişdi (705-ci ildə) [6, s.85]. Onunla birlikdə aparılan 800 nəfər alban əsilzadə-zadəgan isə Naxçıvanda kilsələrə doldurulmaqla yandırılmışdı [7, s.IV].

Bu hadisə Albaniya dövlətinin mövcudluğuna böyük zərbə vurdu və alban kilsəsinin erməni kilsəsindən asılılığa salınmasının başlanğıcı oldu.⁶ Erməni kilsəsi əvvəllər də alban kilsəsinə özündən asılı vəziyyətə salmaq istəmişdi, lakin Alban Katolikosluğu buna qəti etirazını bildirmişdi [1, s.90].

Sisakan kilsəsi. IX yüzillikdə Alban Sisakan (Sünik) knyazlığının yaranması Ərəb Xilafətinin dağılmasından sonra Azərbaycanda baş verən siyasi hadisələrin, yəni dövlətlərin və ya siyasi qurumların meydana gəlməsi ilə müşahidə olunan prosesin tərkib hissəsi idi. Sisakan (Sünik) kilsəsi fəaliyyətinə başladığı dövrdən Albaniya patriarxlığına tabe olmuş və M.Kalankatuklunun yazdığına görə, Sünik ölkəsinin kilsə yepiskopları Albaniya patriarxları tərəfindən təyin olunurdular [1, s.92].

Gəncəsər kilsəsi. Alban Sünik knyazlığı dağıldıqdan sonra XII yüzilliyin sonlarında Xaçın Alban knyazlığı yarandı. Xaçın knyazlığının mərkəzi Xaçınçay ətrafı və Tərtər çayının bir hissəsini əhatə edirdi. Xanbəyin nəvəsi Vasakın oğlu Həsən Calalın (1215-1261) hökmranlıq etdiyi illəri Xaçın knyazlığının iqtisadi, siyasi və mədəni intibahı dövrü kimi qiymətləndirmək

⁵ Halbuki, İlyadan əvvəl erməni katolikosu olmuş III İsaak özü Bizans imperatoru II Yustianla danışıqlara gedərək xalkidonluğu qəbul etmişdi [5, s.6].

⁶ Erməni dili rəsmi kilsə dili olduğundan alban tayfalarının dillərində olan, alban əlifbası ilə yazılmış bütün dini kitabların, salnamələrin, epiqrafik yazıların məhv edilməsinə başlanıldı.

olar. Bu yüksəliş şəhər tikintisində və memarlıqda, sitayiş qurğularının yaradılmasında, habelə elm və ədəbiyyatda öz əksini tapırdı. Bu dövr alban dirçəlişi dövrü idi.⁷

Xaçın knyazları Alban kilsəsinin müstəqil olduğunu bəyan etmək üçün nəinki knyazlıq ərazisində, habelə Sünikdə kilsə və monastırların inşasına və təmirinə başladılar. Kəlbəcər rayonu ərazisində, Tərtərçayın sol sahilində yerləşən, xalq arasında Xudavəng - “Tanrı məbədi” kimi tanınan monastır kompleksi Xaçın knyazlarının birinci dini mərkəzi olmuşdur. Xaçın knyazlığının metropoliyasına çevrilən bu abidənin inşası müxtəlif dövrlərə aiddir. Burada ilk dəfə VI-VII yüzilliklərdə kilsə ucaldılmışdı. Monastırın ən möhtəşəm məbədi hesab olunan 4 sütunlu Arzu xatun məbədi 1211-ci ildə tikilmişdir [8, s.56].

Həsən Calalın knyazlığı dövründə, 1183-cü ildə inşa edilən monastırlardan biri də Vagand monastırındır. Monastırın yanında knyaz Calalın keçmiş qərargahının yerləşdiyi Akanas qalası ucalırdı [8, s.43].

Həsən Calalın “Albanların taxt-tac kilsəsi” adlandırdığı Gəncəsər baş kilsəsi 1216-cı ildən 1238-ci ilədək alban katolikosu patriarx Nersesin məsləhəti ilə inşa edilmişdi. Qarabağın Ağdərə bölgəsinin Vəngli kəndində yerləşən Gəncəsər monastırı və ya Ağvəng kompleksi XIII yüzilliyin alban memarlığının gözəl incisi idi [4, s.54].

Həsən Calalın qardaşı, həmin dövrə baron titulu daşıyan Proş Sünikin Qekark əyalətində Başkənd kəndindən 4 verst şimal-şərqdə yerləşən Başkənd monastırını [8, s.38], Şirakdakı Keçarus monastırını [5, s.39], Sünikin Vaiots-dzor əyalətindəki Martiros kilsəsini [8, s.97], Proşun oğlu Papak isə Sünikin Qekarkun əyalətindəki Əyrikilsə monastırının sovmələrindən (kiçik kilsə) birini inşa etdirmişdi. Bundan əlavə, XIII yüzillikdə “aqovanlı katolikos” Ovanes tərəfindən Müqəddəs İakov (Medzaran) monastırı [8, s.93], Xatra (Xatirə) kilsəsi [8, s.93] tikilmişdi. Mxitar Qoşun iqamətgahı olmuş Qetak monastırının tikintisinə Həsən Calalın əmisi Vaxtanq maliyyə yardımı göstərmişdir [9, s.408].

1240-cı ildə Alban kilsəsi katolikosunun iqamətgahı Gəncəsər monastırına köçürüləndən sonra iyulun 22-də Rəbbin dəyişilməsi bayramı günü 700-ə yaxın din xadiminin iştirakı ilə yeni kilsənin inşa mərasimi keçirilmişdir. Bu mərasimdə tarixçi Gəncəli Kirakos da iştirak etmişdi. O, gördüklərini kitabında təsvir etmişdir [10, s.171]. Bu, Alban kilsəsinin inkişafında yeni mərhələnin başlanğıcı idi.

Erməni kilsə mərkəzinin Eçmiədzinə köçürülməsi və Alban kilsəsi. N.Vartapetovun qeyd etdiyi kimi, “həmişə özü üçün yeni şəraitə uyğunlaşmağı bacaran, siyasi vəziyyətdən asılı olaraq, Səfəvilərə, sonra da rus çarına qulluq göstərən, vaxtilə həmin qaydada hərəkət edib Bizans imperatorları, İrənin Sasani şahları, ərəb xəlifələri, monqollar və digərləri qarşısında baş əymiş” [11, s.129] ermənilərin kilsə mərkəzinin 1441-ci ildə Eçmiədzinə (Vaqarşapat) köçürülməsi, yeni şəraitdə Azərbaycan Qaraqoyunlu (1410-1468), Ağqoyunlu (1468-1501) və Səfəvi (1501-1736) dövlətlərinin yaratdığı imkanlardan istifadə etmələri onların iqtisadi və dini mövqələrini gücləndirdi. Bu da erməni kilsəsinin alban kilsəsinə təsir göstərməsi baxımından növbəti dəfə əlverişli şərait yaratdı.

7 Həsən Cəlal Keçaruk kitabəsində (1248) “Xoxanaberd və Xaçının hökmdarı”, Vaçar kitabəsində (1229) və Gəncəsərdəki vardapet Vardanın yazısında (1243) “Xaçın hökmdarı”, həyat yoldaşı Haqbətin qəbir daşı üzərindəki yazıda “Xaçın knyazı”, qızı Mina xatunun Xatradakı yazısında, 1248-ci ildə Gəncəsərdə onun adına həkk olunmuş yazıda və Vaqahasdakı katolikos Konstantinin yazısında “böyük knyaz”, 1296-cı ilin qızı Mina xatunun Amaqu Noravəngdəki yazısında “Albaniyanın böyük sərhəd müdafiəçisi”, qızı Mina xatunun Gəncəsərdəki yazısında (1280) “Knyazlar knyazı Xaçın hökmdarı”, Sumbatın adına Mesarank monastırında həkk olunmuş yazıda və Aracazorda Calal Həsənin oğlunu “Xaçın və Arran knyazı” adlandırdığı yazıda “çar”, Amaqu Noravəngin digər yazısında “Albaniya çarı” kimi təqdim olunur [9, s. 430].

Erməni kilsə mərkəzi Eçmiədzin köçürüləndən 21 il sonra Xaçın knyazlığı siyasi hökmranlığını itirdi. Görünür burada yenə də erməni fitnəsi öz işini görmüşdü. Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah Gəncəsinin fəaliyyətinə toxunmadı, lakin 1462-ci il avqustun 6-da Ovanesin patriarxlıq hüququnu tanıyan fərman imzaladı [12, s.90]. Həsən Calalın nəslə Qaraqoyunlu Cahanşahdan “məlik” titulu aldı.

Azərbaycan Qaraqoyunlu (1410-1468), Ağqoyunlu (1468-1501) və Səfəvi (1501-1736) şahlarının xristianlara mülayim münasibəti bu dövlətlər daxilində başqa dinlərin toxunulmazlığına və tolerantlığa dəlalət edirdi. 1462-ci ildə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın arvadı Bəyim xanımın [13, s.166-167], 1487-ci ildə Ağqoyunlu hökmdarı Yaqubun [14, s.171-172] Gəncəsər katolikoslarının adına verdiyi fərmanlar bunu bir daha sübut edir.

XVI yüzillikdə Xaçın Azərbaycan Səfəvilər dövlətində Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyinə inzibati ərazi vahidi kimi daxil oldu. Bu ərazilər Səfəvilərin tərkibində olduğu müddətdə Alban kilsəsi yenə də müstəqil olaraq qalırdı. 1511-ci ildə I Şah İsmayıl (1494-1524) Gəncəsər monastırının fəaliyyətini davam etdirməsinə icazə verdi [12, s.76-77]. Səfəvi şahı I Təhmasibin 1570-ci il [15, s.186-187], şah I Abbasın 1606-cı il [16, s.315-316] və 1607-cı il [17, s.316-319], şah Səfinin 1634-cü il [18, s.341], şah II Abbasın (1642–1666) 1652-ci il, şah Süleymanın 1675-ci il, şah Sultan Hüseynin (1694–1722) 1700-cü il fərmanları Gəncəsər katolikosluğunun fəaliyyətinə toxunmamış və onların ənənəvi şəkildə idarə olunmasına əlverişli şərait yaratmışdı [12, s.76-77]. Şah Süleyman hətta 1691-ci ildə “Üç yeniyyətə” katolikosluğunun açılmasına icazə vermişdi. Bütün bunlar Qarabağ-Gəncə bəylərbəyliyi ərazisində dağınıq halda olan xristian albanların Alban kilsəsi ətrafında toplaşmasına əlverişli şərait yaratmışdı.

XVII yüzilliyin sonu – XVIII yüzilliyin əvvəllərində Cənubi Qafqazda yaranmış qeyri-sabitlik albanları özlərinə “havadar” axtarmağa vadar edirdi. Səfəvilərin len sahibi (aldığı mülkə görə mülkədar-feodaldan asılı olan vassal – müəllif) olan məliklər səfəvi ağalığından tamamilə qurtulmaq və özlərinin müstəqil dövlətini bərpa etmək üçün gizli şəkildə Yesainin katolikosu olduğu Gəncəsər monastırına toplanaraq müzakirələr aparmağa başladılar. Avropadan kömək istəyən Qarabağ albanlarının Venesiya, Paris, Vyana və Düsseldorfə göndərdikləri İsrail Orinin nümayəndə heyəti əliboş qayıtdı [19, s.12].

Alban əhalisi arasında azadlıq ideyalarına rəhbərlik edən Gəncəsər monastırının katolikosu Yesai və habelə Qarabağ məlikləri öz nəzərlərini Rusiyaya çevirdilər. Sənədlərin birində göstərilirdi: “Gəncə yaxınlığında tikilmiş Gəncəsər monastırının patriarxı Yesai ilk olaraq Rusiya ilə münasibətlər qurmaqla elçilərini oraya göndərmək” təklifini ortaya atdı [20, v. 46 arx.].

Alban katolikosu və məliklər Rusiyaya elçilərinin göndərilməsində əvvəlcə tərəddüd etsələr də, sonralar onların “azadlıq proqramı”nın Rusiyanın köməyi ilə reallaşdırılmasına əmin olan katolikos Yesai bu işə bilavasitə özü başçılıq etməyə başladı. Bununla da Gəncəsər monastırı I Pyotra məktublarını tərtib edən və elçilərini Rusiyaya göndərən qərargah məntəqəsinə çevrilmiş oldu. Gəncəsər monastırının katolikosu başda olmaqla Qarabağ məliklərinin ilk dəfə Rusiyaya göndərdiyi elçilərinə də İsrail Ori başçılıq etmişdi [21, s.717-722]. Gəncəsər taxtı Eçmiədzin katolikosunu birgə mübarizə aparmaq üçün onlara qoşulmağa dəvət etdi. Eçmiədzin katolikosu Səfəvi İranında və Osmanlı Türkiyəsində onlara qarşı şübhə və qəzəb yaranacağını

bəhanə edərək, onun təklifini rədd etdi [22, s.6-7]. Gürcü katolikosu və hakimləri isə birgə mübarizə aparmaq təklifini qəbul etmişdilər. 1712-ci ildə albanlar və gürcülər I Pyotr ilə hərbi-siyasi ittifaq bağladılar (bu ittifaqda iştirakına görə gürcü çarı VI Vaxtanq 1723-cü ildə şah tərəfindən hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmışdı). I Pyotru Xəzər dənizi sahillərinə gətirənin erməni kilsəsinin iyerarxiyası olan ali ruhani hakimiyyətinin oturduğu Eçmiədzin katolikosu deyil, Gəncəsər monastırının katolikosu olduğunu G.A.Ezov etiraf etməli olmuşdu [23, s.1].

Müxtəlif sənəd toplularında Gəncəsər alban katolikoslarının I Pyotra ünvanladığı çoxlu məktublar (əsl deyildir) saxlanılır. Bu məktubları gürcü şairi İ.Q.Çavçavadzenin “ağızdolusu təriflədiyi” G.A.Ezov rus dilinə tərcümə etmişdi. Ona görə də həmin məktublara G.A.Ezov tərəfindən bilərəkdən əl gəzdirilməsi qənaətinə gəlmək olur. G.A.Ezov tərcümə etdiyi məktublarda “ağvan” sözünü “erməni” sözü ilə dəyişməklə özünün əsl erməni olduğunu göstərirdi. Lakin tərcümə etdiyi bütün məktublarda o, “ağvan” sözünü “erməni” boyası ilə örtə bilmədi. Belə ki, həmin məktubların çoxunda yazılmış “biz uti millətindən olan ağvanlarıq” ifadəsini dəyişə bilmək iqtidarında deyildi.

Bu sənədlərdən birində alban katolikosları Yesai və Nersesdən bəhs edildiyi halda, kitabın tərtibçisi G.A.Ezov (1835-1905) 249 sayılı sənədin adında onları erməni katolikosları adlandırmışdır. Halbuki məktubda deyilir ki, “Biz, Sizin kiçik xidmətçilər, Aqvan torpağının patriarxları İsay (Yesai) və Nerses və Əlahəzrətin qulluqçuları yüzbaşılar bununla möhürlərini basdılar” [24, s.282].

Gəncəsər kilsəsinin güclənməsi. Qarabağ xanları dövründə də alban katolikoslarının hüquqlarına toxunulmadı, onlar Eçmiədzin katolikosluğundan qorunurdu. Qarabağ xanları alban katolikoslarına qarşı bir növ Səfəvi şahlarının siyasətindən çıxış edirdi. XVIII yüzilliyin ikinci yarısında Gəncəsər taxtı o dərəcədə güclənmişdi ki, hətta Həştərxan yeparxiyası Eçmiədzin yurisdiksiyasından çıxaraq, Gəncəsər katolikosunun tabeliyini qəbul etmişdi. Bundan narahat olan katolikos Simeon (1763-1780-cu illərdə taxtda olmuşdur) yepiskopların iclasını çağırırdı və arximandrit Davidi Peterburq sarayına göndərməyi qərara aldı. İclasda 1766-cı il 1 avqust tarixli xüsusi etimadnamə məktubu hazırlanmışdı [23, s.5]. Bu iclasa dəvət olunan alban katolikosu, iclasa qoşulmaqdan imtina etmişdi. Bundan hiddətlənən Simeon yazırdı: “Aqvan xalqı haradadır və Aqvan katolikosu kimlərin katolikosudur, Qəndəhar və Persiyada yaşayan aqvanlar Türkiyə biddətlərinə məxsusdur, indi aqvanların ölkəsində kimlər yaşayır, erməniləşmişlər və qriqoryan dininə məxsus olanlar. Onların katolikosları həmişə Eçmiədzin katolikoslarına müti olublar və heç vaxt bizə qarşı çıxmayıblar. Son üç ildə onların patriarxatı iki hissəyə bölünəndə biz onların gəlirlərinə qadağa qoyduq. Onların yeparxiyası olan Aqvan vilayəti bizə tabe olmaqdan imtina edirsə, bu, biabırçılıq olardı” [23, s.58].

I Pyotrdan sonra Cənubi Qafqazda təsirini artırmağa çalışan II Yekaterina gözdən düşən erməni kilsəsinin nüfuzunu gücləndirmək və gələcək işğallarında ermənilərdən bir vasitə kimi istifadə etmək məqsədilə 1768-ci il iyunun 30-da erməni xalqına ali fərman verdi [25, s.4-5]. Fərmana görə, Eçmiədzin kilsəsinin hakimiyyəti Rusiya ərazisində olan bütün erməni kilsələrinə yayılırdı.

Bu da səbəbsiz deyildi. Belə ki, 1764-cü ildə II Yekaterina saray zərgəri Y.Pozyeyə sınaq portreti üçün qiymətli çərçivə hazırlamaq işi tapşırırdı. İş başa çatdıran zərgər iş müqabilində 5500 rubl alaraq, dərhal vətəninə, Cenevrəyə qayıtdı. Lakin çərçivəni bəzəyən tac II Yekaterinanın

xoşuna gəlmədi. Portretin yenidən düzəldilməsi işi İ.L.Lazarevin zərgərlik emalatxanasına tapşırıldı. Burada tac götürülərək 140 ədəd almazla bəzədildi və onun qiyməti 9000 rubl oldu. Bu iş II Yekaterinanın çox xoşuna gəlmişdi. Lakin Y.Pozye Peterburqa qayıtmadığı üçün İ.L.Lazarev saray zərgəri təyin edilmişdi [26, s.19]. Görünür, 1768-ci il iyunun 30-da erməni xalqına ali fərmanın verilməsində İ.L.Lazarevin təsiri olmuşdur.

Saray bankiri olmuş İ.L.Lazarev böyüklüyünə görə dünyada üçüncü hesab olunan 194 3/4 karatlıq almazı çariçə II Yekaterinaya knyaz Q.Q.Orlovski vasitəsilə ucuz qiymətə satmaqla [27, s.348-349; 28, s.368] çar ailəsinə daha da yaxınlaşa bilmişdi. Bu hadisədən sonra İ.L.Lazarevin karyerası daha da artdı. 1768-1774-cü illər Rusiya-Osmanlı müharibələri dövründə İ.L.Lazarev hökumət dairələrində şərq məsələləri üzrə məsləhətçi qismində çıxış edirdi.

XVIII yüzilliyin sonlarında Eçmiədzin ermənilərinə nisbətən Qarabağ albanlarının Rusiyaya münasibətdə təsirli üstünlüyü hiss olunacaq dərəcədə yuxarı olması, hətta Eçmiədzin patriarxlığına alban əsilli arxiyepiskopun keçməsi reallığı da yaranmışdı. G.A.Ezovun "Eçmiədzinin rus hökuməti ilə münasibətləri" adlı broşürünə istinad edən V.L.Velişko yazırdı: "XVIII yüzilliyin sonlarında Eçmiədzin katolikosunun ümumxalq seçkisi prinsipinin əksinə olaraq, bu kafedraya yalnız Eçmiədzin ruhaniləri tərəfindən seçilmiş arxiyepiskop Qukas (Lukas) oturdu. Konstantinopol erməni patriarxi Zaxariyaya protest etdi. Qukas ona mehriban məktub yazdı, bu zaman isə Konstantinopol erməni icması türk hökumətindən Zaxariyanın vəzifəsindən götürülməsini xahiş etdi. Cənab Ezovun göylərədək mədh etdiyi Qukasın tələskənliyi onunla izah edilir ki, Eçmiədzin taxtına Alban (Şuşa şəhəri yaxılığında Gəncəsər monastırı) patriarxi İsrailin seçilməsindən yaxa qurtarmaq lazım gəlmişdi. Söhbət müstəqilləşən Alban patriarxlığına zərbə vurmaq və teokratik mütləqiyyət yaratmaqdan gedirdi" [29, s.79].

Rusiyanın şərq siyasəti və Alban kilsəsi. Rusiya Cənubi Qafqazda albanlardan və gürcülərdən yararlanaraq "xristianları müsəlmanların zülmündən xilas etmək" şüarı ilə çıxış edərək buraya soxulmaq üçün bəhanə əldə etdiyi kimi, İstanbulu imperiyanın mərkəzi olmasını arzulayan Rusiya çarları Osmanlı imperiyasına da soxulmaq üçün Osmanlı dövlətində yaşayan ermənilərdən istifadə etməyə başladı. Bununla da imperiyanın bu yönündəki fəaliyyəti bəhrəsini verməyə başladı. Belə ki, Rusiyanın İstanbuldakı elçisi Tomar 1801-ci ildə mərhəmət hissilə Eçmiədzin başçısı Qukasın Rusiyanın köməyi ilə öz millətini bərpa etməyə çalışdığını qeyd edirdi [29, s.80].

Cənubi Qafqazda baş verən siyasi hadisələr, Gəncənin işğal edilməsi, Qarabağ, Şəki və Şamaxı xanları ilə "Kürəkçay" müqavilələrinin bağlanması nəticəsində Alban kilsəsinin və məliklərin müstəqil qüvvə kimi siyasi rolunu azaltdı. İrəvan xanlığına qarşı yürüşlər isə Eçmiədzinə diqqəti yenidən artırdı. Bu yürüşlərin uğursuz olması gələcəkdə İrəvan ermənilərindən daha geniş istifadə olunmasını zəruri etdi. Buna görə də Eçmiədzin ətrafında siyasət davam etdirildi. İndi Rusiyanı Cənubi Qafqazın xristian alban əhalisi deyil, ermənilər maraqlandırır. Belə vəziyyət Qarabağ albanları üzərində ermənilərin təsirinin daha da artmasına şərait yaradırdı. XIX yüzilliyin əvvəllərində Eçmiədzin katolikosu ilə rəqabət aparın, bəzən də tamamilə ondan ayrı mövcud olan Alban patriarxlığı xarici katolikosun nəfəsə əvvəlcə sıxışdırıldı, sonra isə Qarabağ və Gəncənin birləşdirilməsi ilə xəlvəti ləğv edildi, eskomasiya (məharətlə mənimsəmək və ya xəlvəti dəyişmək) olundu [29, s.79].

Alban taxtları yeni yaranmış bu situasiyanı kifayət qədər qiymətləndirə bilmədilər, onlar əvvəlki kimi hərəkət etməkdə davam edirdilər. Cənubi Qafqazda Gürcüstan dövlətini yaratmağa çalışan A.P.Sisianov tərəfindən Yelizavetpol xristian icmasına rəhbərliyin Tiflis apxiyepiskopuğuna verilməsi [30, s.672] patriarx İsrailin narazılığına səbəb olmuşdu. Həm də erməni katolikoslarının xeyrinə sıxışdırılan Alban patriarxı İsrail 1806-cı il 19 avqust tarixli məktubunda Qudoviçə yazırdı: “Alban vilayəti (Qarabağ, Yelizavetpol, Şəki və Şirvan) onun yeparxiyasına daxildir və həmişə tamamilə onun xüsusi səlahiyyətində olmuşdur. Amar patriarxlığından asılı olan keçmiş Ararat patriarxlığının ona heç bir aidiyyəti yoxdur. Qaydalara görə Yelizavetpol (xristian) icmasının xahişi ilə indi də onların yanında və 40 ildən çoxdur ki, onların monastırları və yeparxiyalarına layiqincə patriarxlıq etmişəm. Lakin indi rəhbərliyin əmrinə əsasən guya onlar (Yelizavetpol xristian icması nəzərdə tutulur) Sisianov tərəfindən Tiflis apxiyepiskopu İoanın idarəçiliyinə verilmişdir. Ona görə də xahiş edirəm ki, həmin əraziyə rəhbərliyi mənə qaytarasınız” [31, s.79-80].

Qarabağ patriarxı İsrail onun xahişinə baxılmadığı üçün [32, s.368] ruslara qarşı üsyan etmişdi. O, Yelizavetpol albanlarına vergi yığanlara qarşı çıxmağı tapşırırmışdı. Belə ki, onun əmrinə əsasən 500-ə yaxın yerli albandan vergi yığmağa göndərilən yepiskop Minas daşa tutulmuşdu. Buna görə İsrail Yelizavetpoldan qovulmuşdu və geri qayıtmağa icazə verilmirdi [33, s.80-81].

Patriarx İsrailin ölümündən sonra Gəncəsəri Eçmiədzinə birləşdirmək xahişi ilə Eçmiədzin apxiyepiskopu İoannes Qudoviçə müraciət etdi. Onun təqdim etdiyi məktubda yazılırdı: “...titulyar Aqvan patriarxı İsrailin ölümündən sonra bizim dünyasını dəyişmiş Danilin arzusu nəzərə alınaraq, diyarda yaşayan bütün erməniləri mənim tabeliyimdə birləşdirməyi imperatordan rica etməyinizi xahiş edirəm” [34, s.81].

İsrailin ölüm xəbərini alan Sərkis qardaşı oğlu vardapet Bağdasarı Gəncəsərə yola saldı. Bağdasar qısa müddətdə Gəncəsər monastırını qaydaya salmalı idi. İbrahimxəlil xanın hədələrindən ehtiyat edərək ruslar tərəfindən işğal olunmuş ərazidəki Axpət monastırında yeparxiya yepiskonu olmuş Sərkis Həsən Calal bir ruhani olaraq alçaldılırdı. O, bununla bağlı Qudoviçə yazdığı məktublarda birində məlumat verirdi [35, s.401-402]. Qudoviçdən mənfi cavab alan arxiyepiskop Sərkis, rusların ona olan etimadsızlığını anlayaraq ruslara qarşı itaətsizlik göstərməyə başlamışdı [36, s.425-426]. Həm də Yelizavetpol “erməniləri” alçaldılırdı. Belə ki, Yelizavetpolun “erməni əhalisi”nin kovxa Bədəl Apryumovun vəzifəsinin əlindən alınması haqqındakı şikayətinə [37, s.445-446] cavab olaraq Qudoviç onu çalışqan xidmətinə görə gümüş medalla təltif etmişdi [38, s.446].

Axpət monastırında 12 il qalan katolikos Sərkis Həsən Calal 1812-ci ildə Gəncəsərə qayıdaraq Alban katolikos taxtını ələ keçirə bildi. Qarabağa qayıdandan sonra Sərkis dərhal özünü Alban katolikosu adlandırdı və katolikosluq hüquqlarından istifadə etməyə başladı. Katolikos Sərkis Gəncəsərə qayıdandan sonra onunla Eçmiədzin arasında yeni bir mübahisə baş verdi. Bunun səbəbi katolikos Sərkisin hələ Gürcüstanda olan zaman Eçmiədzinə gedərək kömək istəyəndə katolikos möhüründən əl çəkəcəyi təqdirdə köməyin göstəriləcəyi cavabını alması idi. Məcburi şəkildə buna gedən Sərkis Eçmiədzinin şərti ilə razılaşmalı olmuşdu. Bundan sonra o, Axpət monastırına apxiyepiskop təyin edilmişdi. Sərkis həmçinin P.D.Sisianova da müraciət edərək onu Axpət monastırının arxiyepiskopu kimi təsdiqləməyini xahiş etmişdi [39,

s.284]. Eçmiədzinin şərtləri ilə razılaşmasına baxmayaraq, arxiyepiskop Sərkisin Tiflisdəki Eçmiədzin nümayəndəsi ilə ziddiyyətləri tamamilə aradan qaldırılmadı.

Alban katolikosluğunun müstəqilliyini hər şeydən uca tutan Sərkis Eçmiədzinə verdiyi vədi pozmalı oldu. “Eçmiədzindən asılı olmadan yaşamağa öyrəmiş bu xalqın özünün əsrlər boyu xüsusi dini idarəsi olan Alban katolikosluğu olmuşdur” fikrinin müəllifi olan Raffi Sərkisin bu katolikosluğun nümayəndələrindən biri olduğunu təsdiqləyirdi [19, s.20].

Sərkis Qarabağa qayıdan kimi bir çox xanlara məktublar yazaraq, hətta yanına gedərək onların razılığı ilə özünə Qarabağ patriarxı rütbəsini almışdı. Mehdiqulu xan hətta Eçmiədzinin Qarabağda təsirini zəiflətmək üçün özünün 1227-ci ilin şəvval ayında (1812-ci il noyabr-oktyabr) imzaladığı xüsusi fərmanı ilə onun Gəncəsər katolikosu hüququnu təsdiqləmişdi [12, s.81].

Alban kilsəsinin ləğvi. Güllüstan müqaviləsinin bağlanması erməni katolikoslarının fəaliyyətini daha da artırdı. Mehdiqulu xan tərəfindən Sərkisin Gəncəsər patriarxı kimi tanınması Yefremi hiddətləndirmişdi. O, hətta Rtişşevi katolikos Sərkisə qarşı tədbirlərin görülməsinə təhrik edə bilmişdi. Eçmiədzin patriarxı Yefremdən şikayət alan Rtişşev özünün Orbelianiyə ünvanladığı məktubunda bu hadisəyə münasibətini bildirirdi. O, yazırdı: “Əlahəzrət imperatorun qanununa (Burada 1809-cu il 30 oktyabr qanunu nəzərdə tutulur [40, s.1178-1179]) məhəl qoyulmadan patriarx adını almaq həvəsinə düşən arxiyepiskop Sərkis özbaşına Qarabağda ona həvalə edilən yeparxiyada arxiyepiskop adına layiq olmayan hiyləyə əl ataraq, cidd-cəhd və xahiş dolu məktublarla həm də bir sıra xanları öz tərəfinə çəkməklə özünə Qarabağ patriarxı rütbəsini təsdiqləmişdir. Belə ki, əlahəzrət imperator Rusiya imperiyası hüduqlarında yaşayan bütün erməni xalqının vahid patriarxı kimi Eçmiədzin monastırında taxtı olan müqəddəs Yefremi layiq görmüş və təsdiq etmişdir. Bunun haqqında çarın fərmanı ... sizə də təqdim edilmişdir. Sizə tezliklə arxiyepiskop Sərkisi çağıraraq, ona həmin fərmanın gücünü təlqin etməyi və özünü özbaşına Qarabağ patriarxı adlandırmağı ağına gətirməyi belə qadağan etməyi, bundan sonra ona həvalə edilən dindarlar evini sakit və vicdanla idarə edəcəyi, əks təqdirdə Rusiya qanunları ilə ciddi cəzalandırılacağını bildirməyi tapşırıram” [41, s.437].

Eçmiədzin patriarxı Yefrem özünün “Qarabağ erməni ruhanilərinə və xalqına müraciəti”ndə yazırdı: “Arxiyepiskop Sərkis göstəriş olmadan özbaşına yerli diyara getmiş, Ümumrusiya İmperatorunun Şahanə hökmünün və mənim yüksək patriarx hakimiyyətimin əksinə olaraq, patriarx kimi qırmızı möhürdən istifadə etmişdir. Lakin nə zaman ki, əlahəzrət, qalib baş komandan general Nikolay Fyodoroviç Rtişşev Tiflisə gəldi, əlahəzrətin Şahanə hökmünə uyğun olaraq, ona bilmərrə patriarx adlanmağı qadağan etdi və qərara aldı ki, o, Qanzasar monastırının yeparxial arxiyepiskopu adlanmalıdır, knyaz Dmitri Orbeliani tərəfindən ondan bu barədə iltizam alındı. Lakin o, əlahəzrətin belə Şahanə hökmünə qarşı və müqəddəs Eçmiədzin taxtına və bizim patriarx hakimiyyətimizə qarşı çıxmağa, yeparxiya üzrə özbaşına gəzib, müqəddəs Miro paylamağa və kilsələrdə nevirak gəlirlərini toplamağa cəsarət etmişdir. Bu səbəblər üzündən arxiyepiskop Sərkis öz iradəsi ilə lənətlənmə altına düşüb ki, bu işdə sizin də iştirakınızı arzu etmir, bununla elan edirəm ki, o, bundan sonra öz dərəcəsi uzaqlaşdırılır” [42, s.443].

Nəticə etibarilə, Eçmiədzin patriarxı Yefrem və arxiyepiskop Nersesin birgə fəaliyyəti nəticəsində 1815-ci ilin dekabrın 18-də Gəncəsər katolikosluğu rəsmi şəkildə ləğv edildi. Sərkis isə Gəncəsər arxiyepiskopu və ya mitropoliti təyin edildi.

1822-ci ildə Qarabağ xanlığının, eyni zamanda mülkiyyətlərin ləğvi bu məsələnin tamamilə aradan qaldırılması ilə nəticələndi. Alban katolikoslarının hüquqları onların Qafqaza gətirdikləri Rusiya hakim dairələrinin əli ilə erməni katolikosu və arxiyepiskop tərəfindən ləğv edildi. Bununla da Eçmiədzin patriarxlığının xristian albanlarının erməniləşdirilməsi prosesini daha da gücləndirmiş oldu.

Gəncəsər arxiyepiskopu Sərkis nəhayət, 1823-cü ildə A.P.Yermolova Rusiyaya sədaqətli olacağı haqqında məktub yazdı [43, s.124-125]. İkinci Rusiya-Qacar müharibəsi başa çatan kimi arxiyepiskop Sərkis satqınlıqda ittiham olunaraq Tiflis həbsxanasına salındı. Abbas Mirzə tərəfindən əsir götürülən “ermənilərin” bir hissəsini azad etdiyinə görə həbs olunmuş Sərkis səkkiz aydan sonra azad edilmişdi [44, s.251-252]. Lakin həbsdə olan zaman ona verilən işgəncələr onun sağlamlığını əlindən almışdı. Tiflisdən qayıdıandan bir müddət sonra o, dünyasını dəyişdi.

Arxiyepiskop Sərkisin ölümündən iki il sonra 1830-cu ildə Qarabağ mülkiyyətlərinin xahişi nəzərə alınaraq Eçmiədzin tərəfindən yepiskop Sərkisin qardaşı oğlu yepiskop Bağdasar onun yerinə təyin edildi [19, s.110].

1836-cı il 11 mart əsasnaməsi. 1836-cı il martın 11-də çar tərəfindən 10 fəsil və 141 maddədən ibarət “Rusiyada erməni-qriqoryan kilsəsinin işinin idarə olunması haqqında əsasnamə” təsdiq edildi [45, s.194-209]. Qanunun 1830-cu ilin martında tərtib edilmiş əsasnamə layihəsi dəfələrlə müzakirə olunduqdan sonra nəhayət Eçmiədzin patriarxının bəzi qeydləri nəzərə alınmaqla çar tərəfindən təsdiq edildi. Əsasnamənin I fəslə erməni-qriqorian kilsəsinin ümumi hüquqları və üstünlükləri (1-9), II fəslə Eçmiədzin Ali Patriarxı (10-32), III fəslə Eçmiədzin erməni-qriqorian sinodu (33-54), IV fəslə erməni-qriqorian kilsələrinin yeparxiya rəisləri (55-71), V fəslə erməni-qriqorian konsistoriya və dini idarələri (72-82), VI fəslə monastırlar (83-101), VII fəslə bəyaz ruhanilər (102-111), VIII fəslə erməni-qriqorian kilsəsinin ruhani seminariyaları (112-116), IX fəslə erməni-qriqorian kilsəsinin mülkiyyətinin idarəsi (117-126) və sonuncu, X fəslə erməni-qriqorian kilsəsinin ruhani və kilsə xidmətçilərinin gəlirləri və onların dul və yetimləri himayəsi (127-141) haqqındadır.

Alban kilsəsinin ləğvi və onun əsasında həyata keçirilən dəyişiklik əsasnamənin IV fəslində əksini tapmışdır. “Erməni-qriqorian kilsəsinin yeparxiya rəisləri haqqında” adlandırılan bu fəsildə erməni-qriqorian kilsəsinin həmin etiqadın arxiyepiskopları tərəfindən idarə olunan yeparxiyalara bölündüyü (55), Rusiya hüdudlarında erməni-qriqorian kilsəsinin altı yeparxiyasının yerləşdiyi bildirilirdi. Bunun dördü İrəvan, Qarabağ, Şirvan və Gürcüstan olmaqla Cənubi Qafqazın payına düşürdü.

Əsasnaməyə görə, Qarabağ yeparxiyası Qarabağın özündəki, Şəki və Talış əyalətlərindəki erməni-qriqorian kilsələrini əhatə edirdi. Tatev mitropoliyası Qarabağdan ayrılaraq patriarxın özünün rəisi olduğu İrəvan yeparxiyasına verilmişdi. Beləliklə, erməni-qriqorian kilsəsi elan olunan Azərbaycan ərazisindəki bütün Alban kilsələri onun yeparxiyalarına daxil edildi. Tarixi Gəncəsər Alban kilsəsindən inkar edildi ki, bu da faktiki olaraq Alban kilsəsinin hüquqi baxımdan ləğv edilməsi deməkdir.

1836-cı il Əsasnaməsi ilə erməni-qriqorian kilsəsi nəinki ənənəvi mövqeyini saxladı, eyni zamanda Alban kilsəsinin ləğvi, irsinin və mülkiyyətinin ona verilməsi ilə vəziyyəti daha da

yaxşılaşdı, real olaraq hakim rus pravoslav kilsəsinə yaxın səviyyəyə sahib oldu. Əsasnamənin qəbulundan sonra real vəziyyətin ona uyğunlaşdırılmış şəkildə həyata keçirilməsinə başlandı [46].

1836-cı ildə Şuşada Qarabağ yeparxiyası təsis edildi. Bağdasar Eçmiədzinə çağırılaraq sədaqət andı içdikdən sonra Qarabağ yeparxiyası konsisteriya rəisi təyin edildi. Əvvəllər Alban metropoliti hesab olunan Bağdasar özünün ruhanilik hakimiyyətində müstəqil idi. Lakin konsisteriya təsis olunandan sonra birbaşa Eçmiədzinə tabe edildi. O, Alban katolikoslarının çoxəsrlik iqamətgahı olan Gəncəsər monastırını tərk etməli oldu. Qarabağ yeparxiyası rəisi təyin olunan Bağdasar 1852-ci ilədək həmin işi icra etmişdir [47, s.544].

Nəticə. Beləliklə, erməni kilsəsi tarixən rəqib kimi görmüş Alban kilsəsinin nəhayət, Rusiyanın əli ilə ləğvinə nail oldu. Alban kilsəsinin ləğvindən sonra onun mülklərini və tarixi irsini özünüküləşdirən erməni kilsəsi onlar üzərində hüququnu təsdiq etmək üçün dini-ideoloji və siyasi mübarizəsini genişləndirdi, yeni dövrün əsas istiqaməti İslama və Azərbaycan xalqına qarşı ərazi iddialarına və etnik təmizlənməsinə yönəldi.

ƏDƏBİYYAT

1. Musa Kalankatlı. Alban tarixi. Mxitar Qoş. Alban salnaməsi. – Bakı: Avrasiya press, 2006. – 296 s.
2. Окрочеделова И.Л. Об изобретении грузинского алфавита // Труды V Археологического съезда в Тифлисе. – Москва: Типография А.И. Момонтова и К°, 1887. – С. 221-229 / с. 228
3. Пьер д'Авити об армянах // <https://bobruisk.guru/armenians/>
4. Краткий обзор армяно-григорианских монастырь и храмов // Кавказский календарь на 1885 год. – Тифлис: Типография канцелярии главноначальствующего гражданской частью на Кавказе, 1884. Отдел I.
5. Сношение Армянской церкви с восточную православиею. О соединении, в двенадцатом веке. – Москва: Издано в типографии Семена, 1847. – 69 с. / с.6
6. Насиуев Q.Ə. Vərdə şəhəri. Coğrafi, siyasi və mədəni tarixi. – Bakı: UniPrint, 2008. – 250 s.
7. Сборник армянской литературы. – Петроград: Книгоиздательство «Парус», 1916. – 316 с.
8. Бақрадзе Д. Кавказ в древних памятниках христианства // Записки общества любителей Кавказской археологии. – Тифлис: Типография главного управления Закавказского края, 1875. – 188 с.
9. Орбели И.А. Асан Джалал, князь Хачинский // Известия Императорской Академии Наук, 1909, №6. – С.405-436.
10. Киракос Гандзакетци. История Армении. – Москва: Главная редакция восточной литературы издательство «Наука», 1976. – 357 с.
11. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. – Bakı: Şərq-Qərb, 2007. – 424 s.
12. Магалян А.В. Армянский княжеский род Асан-Джалалянов в XVII–XIX веках // Кавказский сборник. Москва: Аспект Пресс, 2017. – С. 74-90.
13. Указ Бегум хатун, жены султана Джаханшаха Кара-Коюнлу от 1462 г., выданный

Гандзасарскому католикосу Иоаннесу, коим удостоверяются его патриаршие права и предлагается государственным служащим данной местности не только не притеснять его и подчиненное ему духовенство взиманием разнообразных податей, но и в случае надобности оказывать им помощь // Персидские документы Матенадарана. В 2-х выпусках. Указы (XV-XVI вв.), выпуск I. – Ереван: Акад. наук Арм. ССР, 1956. – 314 с. Док. 3.

14. Указ Якуба падишаха Ак-Коюнлу от 1487 г. Гандзасарскому католикосу Шмавону, коим он утверждает его патриаршие права и освобождает подчиненное ему армянское духовенство от различных податей // Персидские документы Матенадарана. В 2-х выпусках. Указы (XV-XVI вв.), выпуск I. – Ереван: Акад. наук Арм. ССР, 1956. – 314 с. Док. 6.
15. Указ шаха Тахмаспа I Сефевиды от 1570 г., данный Гандзасарскому католикосу Григору, коим он вновь утверждает его патриаршие права и предписывает государственным должностным лицам на местах не притеснять его разными налогами и обязательствами // Персидские документы Матенадарана. В 2-х выпусках. Указы (XV-XVI вв.), выпуск I. – Ереван: Акад. наук Арм. ССР, 1956. – 314 с. Док. 18.
16. Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1606 г., удостоверяющий патриаршие права Гандзасарского католикоса Иоаннеса // Персидские документы Матенадарана. В 2-х выпусках. Указы 1601-1650, выпуск II. – Ереван: Акад. наук Арм. ССР, 1959. – 592 с. Док. 5.
17. Указ шаха Аббаса I Сефевиды от 1607 г. относительно тафавут-е джизья, взимаемой с монахов Гандзасарского монастыря // Персидские документы Матенадарана. В 2-х выпусках. Указы 1601-1650, выпуск II. – Ереван: Акад. наук Арм. ССР, 1959. – 592 с. Док. 7
18. Указ шаха Сафи Сефевиды от 1634 г. о передаче Гандзасарского патриаршества после смерти католикоса Иоаннеса католикосу Григору // Персидские документы Матенадарана. В 2-х выпусках. Указы 1601-1650, выпуск II. – Ереван: Акад. наук Арм. ССР, 1959. – 592 с. Док. 23.
19. Раффи. Меликства Хамсы (1600-1827). Ереван: Наири, 1991. – 239 с.
20. Российский Государственный Исторический Архив, ф. 880, оп. 5, д. 374
21. Соловьев С.М. Чтения и рассказы по истории России. – Москва: Правда, 1989. – 768 с.
22. Yesai Nəşən Calalyan. Qafqaz ölkəsinin qısa tarixi (1702-1722-ci illər). – Bakı: İşıq, 1992. – 48 s.
23. Эзов Г.А. Начало сношений Эчмиадзинского патриаршего престола с русским правителем // Кавказский вестник, ежемесячный научно-литературный журнал, №10, 1901. Приложение, 85 с.
24. Перевод послания армянских католикосов Исаия и Нерсеса и карабахских меликов. 18-го октября 1724 года // Эзов Г.А. Сношения Петра Великого с армянским народом. Документы извлеченные из Московского главного и С.-Петербургского архивов Министерства Иностранных Дел, Австрийского придворного и государственного

- архива, Королевско-Баварского тайного государственного архива и других учреждений. – СПб: Типография императорской Академии наук, 189. – С. 382-383. Док. №249.
25. Общее приложение к томам Полного собрания законов. К тому XVIII. – 1768. 13 139. а. – Июня 30. Высочайшая грамота Армянскому народу // Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. Т. XL. – СПб.: Печатано в типографии II отделение собственной его императорского величества канцелярии, 1830. – 136 с. / с. 3
 26. Лазаревский институт в 1815–1848 гг. // https://mgimo.ru/upload/2015/10/lazarevsky-institut_g1-p1-3.pdf/
 27. О большом императорском алмазе // Русский архив, 1866, № 4.
 28. Иезбёры Ф. Всероссийский музей, или собрание предметов, касающихся познания русской империи. – Варшава: Типография Ивана Носковского, 1879. – 487 с.
 29. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. – Баку: Элм, 1990. – 224 с.
 30. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпохи его присоединения к Российской империи. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1852. – 1232 с.
 31. Письмо Агванского патриарха Израиля к гр. Гудовичу, от 19-го августа 1805 года // Акты собранные Кавказскою Археографическою комиссиею. В 12 томах. Т. III. – Тифлис: Типография Главного управления наместника Кавказского, 1869. Док. 149.
 32. Письмо И.В. Гудовича архиепископу Израилу о невозможности восстановить его епархиальным начальником в Елисаветполе 16 ноября 1806 года // Присоединение восточной Армении к России. Сборник документов. Т. I. (1801-1813). Док. 323.
 33. Предписание гр. Гудовича ген.-м. Небольсему, от 11-го ноября 1807 года, №603 // Акты собранные Кавказскою Археографическою комиссиею. В 12 томах. Т. III. – Тифлис: Типография Главного управления наместника Кавказского, 1869. Док. 151.
 34. Записка Армянского архиепископа Иоанесса, поданная гр. Гудовичу // Акты собранные Кавказскою Археографическою комиссиею. В 12 томах. Т. III. – Тифлис: Типография Главного управления наместника Кавказского, 1869. Док. 152
 35. Отношение И.В. Гудовича ахпатскому архиепископу Саркису о беспрекословном подчинении его архиепископу Грузии - Иоаннесу. 11 марта 1807 года // Присоединение восточной Армении к России. Сборник документов. Т. I. (1801-1813). – Ереван: Издательство Академии Наук Арм. ССР, 1971. Док. 343.
 36. Отношение И. В. Гудовича архиепископу Саркису о даче отчета об употреблении церковных сборов. 9 ноября 1807 года // Присоединение восточной Армении к России. Сборник документов. Т. I. (1801-1813). – Ереван: Издательство Академии Наук Арм. ССР, 1971. Док. 375.
 37. Жалоба елисаветпольских жителей армян И. В. Гудовичу на кевха Бадала с просьбой упразднить его должность. 10 февраля 1808 года // Присоединение восточной

Армении к России. Сборник документов. Т. I. (1801-1813). – Ереван: Издательство Академии Наук Арм. ССР, 1971. Док. 392.

38. Отношение И. В. Гудовича елисаветпольскому жителю Бадал кевхе Апрумову о награждении его серебряной саблей за услуги, оказанные русским. 11 февраля 1808 года // Присоединение восточной Армении к России. Сборник документов. Т. I. (1801-1813). – Ереван: Издательство Академии Наук Арм. ССР, 1971. Док. № 393.
39. Прощение Ахпатского архиепископа Саркиса П.Д. Цицианову об утверждении его в правах. Январь 1805 года // Присоединение восточной Армении к России. Сборник документов. Т. I. (1801-1813). – Ереван: Издательство Академии Наук Арм. ССР, 1971. Док. 204.
40. О имении сему патриарху в своем ведомстве по духовным и церковным делам армян, в Российской империи находящихся, и об избрании для управления оными архиепископа // Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. Т. XXX. 1808-1809. – СПб.: печатано в типографии II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. Ст. 23873.
41. Предложение ген. Ртищева ген.-л. кн. Орбелиани, от 19-го ноября 1813 года, № 680 // Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. В 12-ти томах. Т. V. – Тифлис: Типография главного управления наместника кавказского, 1873. Док. 518.
42. Обвещение патриарха Ефрема всему Карабагскому армянскому духовенству и народу, от 18-го декабря 1815 года. - Эчмиадзин // Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. В 12-ти томах. Т. V. – Тифлис: Типография главного управления наместника кавказского, 1873. Док. 522.
43. Письмо митрополита Саркиса Хасан-Джалаляна А.П.Ермолову о приверженности к России, 8 мая 1823 года // Присоединение восточной Армении к России. Сборник документов. Т. II. (1814-1830). Ереван: Издательство Академии Наук АрмССР, 1978. Док. № 89.
44. Письмо архиеп. Нерсеса к ген. Паскевичу, от 14-го июня 1827 года, №89 // Акты, собранные Кавказскою археографическою комиссиею. В 12-ти томах. Т. VII. – Тифлис: Типография Главного Управления Наместника Кавказского, 1878, Док. 204.
45. Высочайше утвержденное положение о управлении делами Армяно-Грегорианской Церкви в Росии // Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Второе. Том XI. Отделение 1. 1836 г. СПб.: в типографии II отделения собственной с.и.в. канцелярии, 1837. Ст. 8970.
46. Şükürov Ş. Azərbaycanda Alban kilsəsinin ləğvindən 180 il ötür // https://apa.az/az/xeber/sosial-xeberler/xeber_azerbaycanda_alban_kilsesinin_legvinden-417927
47. Карабахская епархия // Кавказский календарь на 1853 год. Тифлис: Печатано в типографии канцелярии наместника Кавказского, 1852.

GƏNCƏDƏ ŞƏHƏR MƏDƏNİYYƏTİNİN TƏDQIQINDƏ TARİXİ YERDƏYİŞMƏLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

Elnur HƏSƏNOV¹,

AMEA-nın Gəncə Bölməsinin
Mərkəzi Aparatının Elmi katibi,
Elm üzrə Prezident mükafatçısı,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
lnurh273@gmail.com

Xülasə. Qədim keçmişə malik olan Gəncə şəhərinin müxtəlif zamanlarda yerdəyişmələrinin səbəbləri, ərazinin tarixi-coğrafi cəhətdən dəyişməsinə şərait yaratmış şərtlər çoxsaylı elmi mənbələr, yazılı məxəzlər, arxeoloji və etnoqrafik maddi sübutlar əsasında tədqiq edilmişdir. Son iki əsrdə şəhərin ərazisində istər yerli, istərsə də xarici tədqiqatçılar, arxeoloqlar tərəfindən həyata keçirilmiş lokal, həmçinin beynəlxalq arxeoloji-etnoqrafik ekspedisiyalar, qazıntı işləri nəticəsində aşkarlanmış müxtəlif maddi-mədəniyyət nümunələri əsasında Gəncənin şəhər mədəniyyəti mərkəzi kimi tarixi-xronoloji yaşının, fərqli mərhələlərdə yerdəyişmələrinin göstəriciləri elmi dəlillərə istinad edilərək araşdırılmışdır. Gəncə şəhərinin tarixi yerdəyişmələrinin ardıcılığı xronoloji dövrləşdirilməyə uyğun olaraq tutarlı elmi mənbələr, təkzibedilməz sənədlər və əlyazmalara əsaslanmaqla öyrənilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR: Azərbaycan, Gəncə, şəhər mədəniyyəti, tarixi yerdəyişmə, memarlıq ənənələri, coğrafi mövqe.

Эльнур Гасанов

ЗНАЧЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ПЕРЕСЕЛЕНИЙ В ИЗУЧЕНИИ ГОРОДСКОЙ КУЛЬТУРЫ ГЯНДЖИ

Резюме. На основе многочисленных научных трудов, письменных источников, археологических и этнографических материальных свидетельств изучены основные причины, условия, сделавшие возможным историко-географическое изменение местности города в разное время, а также исторического переселения города Гянджа, имеющего очень древнее и почетное историческое прошлое. На основе местных и международных археолого-этнографических экспедиций и раскопок, проведенных местными и зарубежными исследователями и археологами на территории города в течение последних двух столетий, историко-хронологический возраст Гянджи как

¹ ORCID ID: 0000-0001-6358-593X

городского культурного центра и его перемещения на разных этапах были исследованы со ссылкой на научные данные. Составлена последовательность исторических переселений города Гянджа на основе соответствующих научных источников, неопровержимых документов и рукописей, в соответствии с хронологической периодизацией.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Азербайджан, Гянджа, городская культура, историческое переселение, архитектурные традиции, географическое расположение.

Elnur Hasanov

SIGNIFICANCE OF HISTORICAL RELOCATIONS IN STUDYING THE URBAN CULTURE OF GANJA

Summary. *On the basis of numerous scientific works, written sources, archaeological and ethnographic material evidence, the reasons for the displacement of Ganja city, which has a very ancient and honorable historical past, at different times, the conditions that made possible the historical and geographical change of the area, are studied. Based on various local and international archaeological and ethnographic expeditions and excavations conducted by local and foreign researchers and archaeologists in the territory of city over the past two centuries, the historical and chronological age of Ganja as an urban cultural center and indicators of its relocation at different stages were studied with reference to scientific data. In the scientific work, a sequence of the historical relocations of the city of Ganja was compiled on the basis of relevant scientific sources, irrefutable documents and manuscripts in accordance with chronological periodization.*

KEY WORDS: *Azerbaijan, Ganja, urban culture, historical migration, architectural traditions, geographical location.*

*“Zəhmət fəryad deyildir, bir şadlıqdır insana,
Zəhmətinin axırı rahatlıqdır insana”*

Şeyx Nizami Gəncəvi

Arxeoloji-etnoqrafik tədqiqatlar və çoxsaylı tarixi məxəzlər, elmi məlumatlar Gəncə şəhərinin yarandığı dövrdən ən azı beş dəfə yerini dəyişdiyini təsbit edir. İlk Gəncə şəhəri əhali arasında “Qala yeri” adı ilə tanınan Gəncəçayın sol sahilində, Zurnabad kəndinin beş kilometrliyində Gədəmiş kəndi yaxınlığındakı ərazi hesab olunur. Tarixi mənbələrdən məlumdur ki, e.ə. VI əsrdə Əhəməni hökmdarı II Kir Gəncə qalası yaxınlığında Tomris tərəfindən məğlub edilmişdir. Qədim Gəncə e.ə. VI əsrdən eramızın V əsrinədək qeyd olunan ərazidə yerləşmişdir [1, s.9-14].

Gəncənin yerləşdiyi təbii coğrafi şərait haqqında eramızdan əvvəl I əsrdə yaşamış görkəmli coğrafiyaşünas Strabon yazırdı: “Bir dəfə əkilmiş torpaq iki, hətta üç dəfə bar verir, birinci

dəfə hətta birin-əlliyyə, həm də dincə qoyulmadan, dəmir yox, kobud ağac xışla becərilərək, bütün düzənlik çaylarla və başqa sularla Babilistan və Misirdəkindən yaxşı suvarılır, bunun nəticəsində isə otlarla doludur. Bundan başqa, hava da oradakılardan təmizdir” [2, s.27-29].

427-ci ildə baş verən zəlzələ və hunlarla sasanilərin müharibələri nəticəsində qədim Gəncə şəhəri dağılmış, ikinci dəfə şəhər Qızıl Qayanın 8-9 verstliyində, indiki Gəncə şəhərinin 9-10 km şimalında salınmışdır. Yerli sakinlər buranı indi də Köhnə Gəncə və ya Qonja adlandırırlar. VII əsrdə şəhər ərəb istilacıları tərəfindən dağıdılmışdır. Üçüncü dəfə yerini dəyişmiş Gəncə indiki Samux rayonu ərazisində yerləşən “Şəhər burnu” adlanan ərazidə salınmışdır. Elmi və tarixi ədəbiyyatlar bu yerin Gəncənin üçüncü dəfə salındığı ərazi hesab olunmasına dair mülahizələri təsbit edir. Əldə olunmuş tarixi, arxeoloji materiallar antik dövrün görkəmli tədqiqatçıları Strabon, Plini və başqalarının Kür çayının gəmiçilik üçün yararlı olduğuna və Şərqi ölkələri ilə ticarət əlaqələrinin aparılmasına dair məlumatlarını təsdiq edir. Bu dövrdə Gəncənin mühüm elm, mədəniyyət mərkəzi kimi əhəmiyyəti daha da artmış, həmçinin Kür çayının sahilindəki liman şəhəri kimi Böyük İpək Yolu üzərində strateji rolu yüksəlmişdir. Şəhərdə ənənəvi sənətkarlıq növləri inkişaf etmiş, memarlıq ənənələri əsasında abidələr ucaldılmış, məscid-mədrəsələrin sayı artmışdır.

Təbii fəlakət nəticəsində dağılmış Gəncə şəhəri dördüncü dəfə indiki İmamzadə ərazisinin yerləşdiyi Xaraba yer, Şıx düzü adlanan ərazidə VII-XVII əsrlərdə mövcud olmuşdur. 1139-cu il zəlzələsi, 1235-ci il monqol hücumları Gəncəni yerlə-yeksan etsə də, şəhər yenidən həmin ərazidə bərpa edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu mühüm tarixi məqamları mərhum arxeoloq, qədim Gəncə şəhəri ərazisində dəfələrlə arxeoloji qazıntılar həyata keçirmiş alim R.Əhmədov XX əsrin sonlarında bu ərazidə qazıntı işləri apararkən 11 metr dərinlikdə böyük şəhər mədəniyyətindən soraq verən qiymətli materiallarla sübut etmişdir. Tezliklə bərpa edilən Gəncə yenidən inkişafının yüksək mərhələsinə çatmış, nəticədə şəhər XII-XIII əsrlərdə Atabəylər imperiyasının Arran vilayətində iqamətgahına çevrilmişdir [3; 4; 5].

Beşinci dəfə Gəncə şəhəri I Şah Abbas tərəfindən 1588-ci ildə Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı Osmanlı sərkərdəsi Fərhad Paşanın tikişdiyi indiki Gəncə qalası ərazisində ucalmağa başlamışdır [1, s.7-11].

Bu Yeni Gəncədə görkəmli memar Şeyx Bəhaəddin tərəfindən Gəncə memarlıq üslubunda saraylar, ictimai binalar, karvansaralar, Şah Abbas məscidi və sair tikililər inşa edilmişdir [2, s.26-30].

İlk dəfə salındıqdan sonra ən azı beş dəfə yeri dəyişən Gəncə geosiyasi və strateji cəhətdən əlverişli mövqedə yerləşdiyindən daimi yadellilərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Dəfələrlə dəhşətli zəlzələlərin qurbanı olan şəhər farslar, gürcülər, xarəzmlər, monqollar, ərəblər və ruslar tərəfindən basqınlara məruz qalmışdır. Tarixin müxtəlif mərhələlərində hərbi meydanına çevrilən Gəncə dağıntılar və zərbələrdən sarsılmamış, öz kökündən qüvvət alaraq dirçəlmiş və inkişaf edərək möhtəşəm şəhərlər səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bu məqam onun qədim və çoxəsrlik şəhər mədəniyyəti ənənələrinə istinad etdiyini bir daha əyani surətdə nümayiş etdirir. Zare, Morqan,

Virxov, Belk, Resler, İvanovski, Rozendorf, Şults, Skinder, Paritsenmayer, Hümmel qardaşları və İsaq Cəfərzadə kimi görkəmli arxeoloqların apardıqları uzunmüddətli arxeoloji tədqiqatlar Gəncə şəhərinin qədim tarixə malik olduğunu təsdiqləmişdir.

Tunc dövrünün sonlarında daha da inkişaf etmiş dəmirçilik, misgərlik, dulmuşluq, şərbəfçilik kimi sənətkarlıq sahələrində yüksək dərəcədə təmərküzləşmənin mövcud olması, bu peşələrlə məşğul olan sənətkarların peşəkarlıqlarının yüksəlməsi və müvafiq olaraq ixtisaslaşmanın güclənməsi, eyni zamanda zəngin etnoqrafik mədəniyyəti Gəncənin şəhər kimi yaşının minilliklərə uzanmasını sübuta yetirən məqamlardandır. Artıq ilk orta əsrlərdə Gəncədə məktəblər, mədrəsələr, şəxsi və ictimai kitabxanalar fəaliyyət göstərmiş, “Hikmət evləri” və “Şəfa ocaqları” yaradılmışdır. Tarixi mənbələrdə Gəncədə məşhur alim Əbülfəzl əl-Naxçıvaninin rəhbərlik etdiyi “Dar əl-kütub” adlanan böyük bir kitabxananın olduğu öz əksini tapmışdır [1; 2].

Şeyx Nizaminin mütaliə etdiyi və adlarını çəkdiyi əsərlərdən də aydın olur ki, Gəncədə zəngin kitabxanalar və minilliklərə dayanan elmi-mədəni mühit mövcud olmuşdur. O, Gəncənin mədəni səviyyəsini yüksək qiymətləndirərək doğma şəhərini beş min illik mədəniyyətə malik olan Babilistanla müqayisə etmiş və “Mənim Babilim” deyə tərənnüm etmişdir. Şübhəsiz, yuxarıda göstərilən faktlar geniş ərazini əhatə edən Gəncəbasar bölgəsində şəhərsalma mədəniyyətinin qədim tarixi bir dövrü əhatə etdiyinin bariz nümunəsidir [6; 7].

Gəncə dəniz səviyyəsindən 400-450 metr yüksəklikdə, paytaxt Bakı şəhərindən 360 km qərbdə, Kiçik Qafqaz dağlarının şimal-şərq ətəyindəki Gəncə-Qazax düzənliyində yerləşir. Gəncə şəhərinin adının etimologiyası haqqında indiyədək müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Bəzi müəlliflər - M.Şopen, Sen-Martin, Y.Markvayt, N.Marr, K.Patkanov və başqalarının fikrincə, Gəncə şəhərinin adı fars dilindəki “gənc” – “xəzinə” sözü ilə bağlıdır. E.Reslərə görə, “Gəncə” Azərbaycan sözü olub, “açıq yer”, “gen yer” mənasındadır [8; 9].

XI əsr tarixçisi Mahmud Kaşğari, eləcə də Gəncə toponimini araşdıran peşəkar tədqiqatçılar şəhərin adının qədim türk tayfalarından olan “gəncəklər”in adından götürüldüyünü bildirmişlər. Qədim dövrlərdən gəncəklərin yayıldığı ərazilərdə bir çox məskən onların adı ilə adlandırılmışdır. Şərqi Asiyada Gəncək Senqir, Qırğızıstanda Talas yaxınlığında Gəncək, Amur vilayətində Genja, Dağıstanda Xunzax, Tacikistanda Qançi, Gürcüstanda Qandzani adlı məkanlar məhz gəncək tayfasının adı ilə bağlıdır [10; 11].

Gəncənin yerləşdiyi ərazi seysmik zona hesab olunur. Dağıdıcı və güclü zəlzələ haqqında ilk məlumat bu ərazidə 427-ci ildə baş vermiş 9-10 ballıq zəlzələ ilə bağlıdır. Gəncə ərazisində növbəti güclü və dağıdıcı zəlzələlər 1139-cu və 1235-ci illərdə baş vermişdir. Bu seysmik hadisələr relyefin dağılması və dəyişməsi ilə müşayiət olunmuş, süxurlarda çoxsaylı qırılmalar və çatlar əmələ gəlmişdir. 1139-cu ildə baş verən 9-ballıq zəlzələdən sonra Kəpəz dağı uçmuş (dağılmış), Ağsu çayının qarşısı kəsilmiş və yeddi göl yaranmışdır. Bu zəlzələ nəticəsində 300 mindən çox insan həlak olmuşdur.

VII əsrin ortalarında ərəb qoşunları tərəfindən tutulan Gəncə xilafətin baş əyalət şəhərlərindən birinə çevrilmişdir. Burada gümüş pul zərb edilirdi. IX əsrdə Gəncə şəhəri Şərqi

ən mühüm ticarət mərkəzlərindən biri idi. X əsrin ortalarında Bərdə tənəzzül etdikdən sonra Arranın paytaxtı Gəncəyə köçürüldü və şəhər möhtəşəm qala divarları ilə əhatə olundu. IX-X əsrlərdə xilafətin zəifləməsi ilə əlaqədar Azərbaycanda müstəqil dövlətlər yarandı. Gəncə X əsrin 60-cı illərində Salarilər dövlətinin tərkibinə daxil idi. Salarilərin Arran valisinin iqamətgahı Gəncədə yerləşirdi [12; 13].

970-ci ildən Gəncə Şəddadilərin əlinə keçdi. Şəddadilər dövlətinin paytaxtı da elə Gəncə oldu. Şəddadilər Gəncədə böyük quruculuq işləri həyata keçirdilər. Şəhərin kənarına möhkəm qala divarları çəkildilər, qalanın içərisindəki iç qala hissəsində saraylar, karvansaralar, məscid-mədrəsələr və s. tikdirdilər. Gəncədə Şəddadilərin adından pul zərb edildi. Şəhər bu dövrdə iri siyasi, iqtisadi və mədəni mərkəzə çevrildi. Şərqi ölkələrindən Qara dəniz sahillərinə gedən karvan-ticarət yolları Gəncədən keçirdi. Bir məqamı da nəzərə almaq lazımdır ki, bu dövrdə şəhərin ərazisi xeyli genişlənmiş, qala divarlarından kənarında ticarət-sənətkarlıq məhəllələri salınmışdı ki, bu ərazi Rabat adlanırdı. Burada mahir sənətkarların güclü ittifaqları mövcud idi. 1139-cu il sentyabrın 30-da baş vermiş zəlzələ nəticəsində Gəncənin dağılması və bu zaman Gəncə hakimi Qarasunqurun şəhərdə olmamasından istifadə edən gürcü çarı I Demetre müdafiəsiz qalmış şəhərə hücum edərək şəhəri işğal etmiş, Gəncə darvazasını da hərbi qənimət kimi Gürcüstana aparmışdır. Hazırda bu qapı Kutaisi yaxınlığındakı Helati monastrında saxlanılır. Gəncə XV əsrdə əvvəl Qaraqoyunlu, sonra isə Ağqoyunlu dövlətinin tərkibinə daxil edilmiş, XVI əsrdə Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi mərkəzi olmuşdur. XVII əsr mənbələri Gəncənin yüksək inkişafından, ərazisinin böyüklüyündən məlumat verir. Oruc bəy Bayatın məlumatına görə, bu dövrdə Gəncədə 60 min ev var idi. Hollandiya səyyahı Korneli de Bruin Gəncənin Şamaxıdan dörd dəfə böyük olması, burada daşdan və bişmiş kərpicdən tikilmiş evlər, geniş və yaraşlıq küçələr, möhtəşəm bazarlar, karvansaralar olması haqqında yazmışdır [14].

Heç şübhəsiz, Gəncə şəhərinin yaranma tarixinin müəyyənləşdirilməsində böyük əhəmiyyət kəsb edən amil şəhərin yerdəyişmə tarixidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu sahə kifayət qədər öyrənilməmiş, müxtəlif, hətta bir-birinə zidd olan mülahizələr irəli sürülmüşdür [15; 16].

Danılmaz fakt bundan ibarətdir ki, Gəncə şəhəri təbii fəlakətlər və hərbi yürüşlər nəticəsində dağılıqdan sonra onu yenidən bərpa edən şəxslər şəhərin salınmasını öz adları ilə bağlamağa cəhd göstərmişlər. Buna misal olaraq, XVI əsrdə yaşamış, “Zikət əl-Məcalis” əsərinin müəllifi Məcdəddin əl-Hüseynin adı çəkilən əsərdə Gəncənin əsasının Makedoniyalı İskəndər tərəfindən qoyulması barədə məlumatını göstərə bilərik. Buna oxşar məlumatlar gürcü salnamələrində də öz əksini tapmışdır [2; 17].

Gəncə tarixinin tədqiqatçılarından M.M.Altman Gəncənin əsasının Makedoniyalı İskəndər tərəfindən qoyulması haqqında mövcud məlumatları haqlı olaraq əfsanə adlandırmışdır. Çünki tarixi baxımdan bu məlumat əsaslandırılmamışdır. Eyni zamanda, genişmiqyaslı olmasa da, bu ərazidə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş maddi-mədəniyyət nümunələri də bu faktı təkzib etməkdədir [18; 19].

Əslində, İran-yunan müharibələri nəticəsində dağıdılmış Gəncənin yerində yeni şəhər inşa edilmiş və onun yaranma tarixini İskəndərin adı ilə bağlamağa cəhd göstərmişlər. Nizami

Gəncəvi şəhərsalma problemlərinin həllində, abadlıq işlərinin yerinə yetirilməsində İskəndərin böyük rol oynadığını “Şərəfnamə”də belə verir və göstərir ki, İskəndərin müharibələri sülhə xidmət edir. O, dağılanlardan çox tikir. Şəhərlər, imarətlər, asudəliyin bərpası İskəndərin qayəsidir. İskəndər Səmərqəndi, Çəngi, Dərbəndi, Bulqarı, Hərbi qaldırmış, bina və qurğuları bərpa etmiş, torpaqları yararlı hala saldırmışdır. Şeyx Nizami göstərir ki, şəhərsalma İskəndərin səfərinin sonu və axtarışlarının zirvəsi idi. Tarixin sonrakı mərhələlərində Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin meydanlarından birinə çevrilən Gəncə şəhəri 1606-cı ildə də dağıdılmış və Şah Abbas tərəfindən yenidən salınan şəhər onun adına Abbasabad adlandırılmışdır. Çar və bolşevik Rusiyası tərəfindən Gəncənin adının “Yelizavetpol” və “Kirovabad” adlandırılmasını da misal çəkmək olar. Beləliklə, buradan məlum olur ki, Gəncənin salınma tarixinin dəqiqləşdirilməsi üçün şəhərin öz ərazisi çərçivəsində yerdəyişmə və yenidən qurulması tarixinin müəyyənləşdirilməsi əsas şərtidir. Bu məqsədlə də şəhərin ərazisi və bu ərazi çərçivəsində yerdəyişməsi ilə bağlı elmi və arxeoloji məlumatlara əsaslanan mənbələrə nəzər salmağı vacib hesab etdik.

Əldə olan məlumatlar Zivlənçayla Alaxançallı çaylarının birləşərək Gəncəçayı əmələ gətirdikləri yerin Gəncə şəhərinin ən qədim ərazisi olduğunu təsbit etməkdədir. Gəncəçayın sol sahilində olan Zurnabad kəndinin 5 km-liyində Gədəmiş kəndinin yaxınlığında yerləşən ərazi bu gün də yerli əhali tərəfindən “Qala yeri” adlandırılmaqdadır. Sözügedən ərazidə qalın dağ meşəsinin içərisində çox böyük bir ərazini əhatə edən, yerli tikinti materiallarından hörülmüş möhtəşəm qədim qala divarlarının qalıqları hələ də qalmaqdadır. Fars şahı Keyxosrovun saklarla apardığı müharibələrdə Gəncə qalası yaxınlığında öz qoşunu ilə dar bir dərəyə soxulması məhz burada baş vermişdir. Azərbaycan tarixini ilk dəfə sistemləşdirməyə cəhd göstərən görkəmli ictimai-siyasi xadim Abbasqulu Ağa Bakıxanov özünün “Gülüstani-İrəm” əsərində Əhəməni şahı Kirin, həm də ondan əvvəl yaşamış Keyxosrovun Gəncə qalası yaxınlığında məğlub edilməsi məsələsini araşdırmışdır. O yazır: “Mənbələr Kirin məhz Qafqazda (Albaniyada, Kür boyunda) massagetlərə və onların mülkəsi Tomrisə qarşı müharibə açdığını yazırlar. Herodotun verdiyi bilgiyə görə, “Kir Arazi keçib, Kür çayına çatır. Burada dar bir dərəyə soxulur (Gəncəbasarın cənubunda Dar dərə kəndinin ərazisi). Məlikə Tomris öz azsaylı qoşunu ilə məharətlə Kirin fəth qoşununu tələyə salıb məhv edir, Kiri qətlə yetirir”. Müəllif Kür çayının qədim yatağının indikindən cənubdan, müasir Gəncə yaxınlığından axması və onun dağıdıcı zəlzələlər nəticəsində yatağını dəyişməsi haqqında geoloq alimlərin fikirlərini xatırladıqdan sonra miladdan öncə 530-cu ildə baş vermiş sözügedən döyüşün məhz Gəncə qalası yaxınlığında baş verməsi versiyasını irəli sürür [1, s.9-14, 56-81].

Patriarxal-quldarlıq quruluşu dövründə iri yaşayış məntəqələrinin yaranması və müəyyən inkişaf səviyyəsinə çatması üçün zəruri zaman kəsiyini də bu tarixə əlavə etmək lazım gəldiyini bildirən müəllif Gəncənin yaşının ümumən azı üç-dörd min il olduğu qənaətinə gəlir [2, s.27-29].

Dəqiq tarixi mənbələr və arxeoloji tədqiqatlar Gəncədə 427-ci ildə dağıdıcı zəlzələnin baş verdiyini xəbər verir. Zəlzələ baş verdiyi zaman hunlarla mübarizə aparən Sasani padşahı I Qubad Gəncəyə hücum etmiş və şəhər qalasını dağıtmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Gəncənin köçməsinə yuxarıda adı çəkilən hər iki hadisə ilə birlikdə də götürmək olar. Belə ki, 427-ci il

zəlzələsinin episentri indiki Gəncə şəhərinin 25 km cənub-şərqində, deməli, Zurnabad kəndinin yaxınlığında olmuşdur. O ki qaldı I Qubadın Gəncəni köçürmək ehtimalına, fikrimizcə, Mirxondun “Qubad Gəncə şəhərinin əsasını qoydu” fikrini şəhərin təzə yerə köçürülməsi kimi başa düşmək lazımdır.

Gəncə çayının axarı istiqamətində dağətəyi zonada Gəncə çayının sahilində, indiki şəhərin 9-10 km güneyində, Qızıl Qayanın 8-9 verstliyində yerləşən ərazi “Köhnə şəhər” və “Qonja” (yəni Qanja) adlandırılması şəhərin ərazi vahidinin müəyyənləşdirilməsinə aydınlıq gətirir. Bəzi tədqiqatçılar 654-cü ildə Salman ibn Rəbiənin komandanlığı altında ərəb qoşunlarının Arrana daxil olaraq Bərdə və Beyləqanı tutması faktına və həmin dövrün Gəncəsinin adının çəkilməməsinə əsaslanaraq şəhərin ərəblərə qədər mövcud olmamasını və xilafət canişini tərəfindən salındığı fikrini irəli sürmüşlər. Ərəblərin Gəncəni tutmaları haqqında məlumatın verilməməsi ondan irəli gəlir ki, qala divarları ilə qorunmayan şəhərin ələ keçirilməsinə işğalçılar o qədər də böyük əhəmiyyət verməmiş, salnaməçilər isə bu faktın tarix kitablarına salınmasına ehtiyac görməmişdilər. Unutmayaq ki, kifayət qədər məxəzlər Gəncənin xəzərlərlə ərəblərin müharibə meydanına çevrilməsi faktını bizə çatdırmışdır. Buradan aydın olur ki, ərəblərin apardıqları müharibələr və basqınlar nəticəsində dağılmış şəhər bir az da quzeyə – indiki İmamzadə, Xaraba yeri, Şıx (Şeyx) düzü adlanan əraziyə köçmüşdür. Həmdullah Qəzvini “Gəncə ... bu İslam şəhəri hicrətin 39-cu ilində (miladın 659-cu ili) salınmışdır” deməklə dağılmış şəhərin yenidən salındığını xəbər verir. Bəzi kitablarda yazıldığı kimi, Gəncənin 1139-cu il zəlzələsindən sonra yerini dəyişməsi fikri ilə razılaşmaq çətindir. Nizami Gəncəvi də şəhərin köçürülməsi yox, yenidən tikilməsi haqqında şəhadət verir. Bu zəlzələdən heç yüz il keçməmiş Gəncə monqol-tatar qoşunları tərəfindən darmadağın edilmişdir. Onsuz da xeyli dağılmış şəhər monqolların “Gəncə” (pəhləvi dilində “xəzinə”) sözünü səhv anlamaları nəticəsində tamamilə xarabazara çevrilmişdir.

Dəhşətli basqıdan bir neçə il sonra Gəncə növbəti – 1235-ci il zəlzələsinə məruz qalır. Yalnız bundan sonra monqol hakimi Çormaqan şəhərin bərpa olunmasına icazə verir. Monqol hücumundan düz dörd il sonra Gəncənin bərpa olunmasının səbəbi işğalçıların, nəhayət, insafə gəlməsi ilə yox, şəhərin qədim ənənələrə malik olması ilə əlaqələndirilməlidir [20; 21]. Həmçinin nəzərə almaq lazımdır ki, dağıdıcı monqol-tatar tufanının keçdiyi Biləsuvar, Beyləqan, Bərdə, Bakı, Şəmkir kimi digər Azərbaycan şəhərlərinə nisbətən Gəncənin daha tez dirçəlməsi faktı da şəhər mədəniyyəti baxımından buranın daha qədim ənənələrə malik olduğunu nümayiş etdirir. Məşhur arxeoloq İ.Cəfərzadə arxeoloji qazıntı materiallarına əsasən, Gəncənin 1235-ci ildə köçürülməsi fikrini rədd edərək, onun öz əvvəlki yerində bərpası haqqında orta əsr tarixçilərinin fikrini təsdiqləmişdir. Təsadüfi deyil ki, XIII yüzilliyin ortalarında Şamaxıda olmuş Rubruk dağların ətəyində onların əvvəlki paytaxtı Qanqes (Gəncə) adlı böyük bir şəhərin də olduğunu qeyd etmişdi. Doğrudur, Fransa kralı IX Lüdovikin göndərişi ilə monqol xanı Münqkenin yanına gedən Rubruk özü Gəncədə olmamış, yalnız bu barədə eşitdiklərini yazmışdı. Onun sözlərinin doğru olması 1244 və 1257-ci illərdə Gəncədə zərb olunmuş monqol pulları ilə təsdiq olunur. Bu dövrdə Gəncədə zərbxananın olması şəhərin nisbi də olsa, öz əvvəlki əhəmiyyətini və

şöhrətini qaytarmasına tutarlı sübut hesab edilə bilər. Yuxarıda misal gətirdiyimiz kiçik parçalar Gəncə şəhərinin bir neçə dəfə yerdəyişməyə məruz qaldığını göstərir. Lakin unutmamalıyıq ki, Qədim Gəncə ərazi vahidinə görə Gəncəbasarı əhatə etmişdir. Bu səbəbdən də adı çəkilən ərazidə aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkarlanmış maddi-mədəniyyət nümunələri Gəncənin yaranma tarixinin doğru-düzgün müəyyənləşməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Burada bir məsələyə toxunmağı vacib hesab etdik. Bu, ən çox gündəmdə olan Gəncənin ərəblər tərəfindən salınması ilə bağlı məsələdir [1, s.11-17, 56-81].

Moisey Dasxoranlı Gəncənin yaranma tarixinə toxunmuş və onun əsasının IX əsrin birinci yarısında Azərbaycana canişin təyin edilmiş Məhəmməd ibn Xalid tərəfindən qoyulduğunu qeyd etmişdir. Bartold, Minorski, Şərifli və s. kimi alimlər də bu yanlış məlumata əsaslanaraq Gəncənin yaranma tarixini IX əsrin birinci yarısına aid etmişlər [1, s.102-124; 2, s.26-30].

Gəncənin əsasının xilafət canişini Məhəmməd ibn Xalid tərəfindən qoyulması haqqında məlumat ilk dəfə türk mənşəli tarixçi hesab olunan Münəccimbaşı tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onun qələmə aldığı hadisəyə görə, Məhəmməd ibn Xalid Üçtəpə adlandırılan ərazinin yaxınlığında olarkən üç gün dalbadal gördüyü yuxuda ona deyilir ki, təpəyə qalxıb atını orada saxlasın. At ayağı ilə hansı yeri döyəcləsə, həmin yeri qazıb böyük bir xəzinəni aşkar etsin [3; 17; 22].

Bu xəzinə ilə şəhər tikdirib onu Gəncə adlandırsın. Verilmiş məlumata görə, Məhəmməd ibn Xalid yuxuda ona söylənilənləri edir, aşkar etdiyi xəzinə ilə şəhər salır və onu ərəb dilindən tərcümədə “xəzinə” mənasını verən “Kanza”, yəni Gəncə adlandırır [23; 24; 25].

Əvvəla qeyd etmək lazımdır ki, dünya xalqları arasında şəhərsalma mədəniyyətinin zəif inkişaf etdiyi ərəblərin onlardan daha qədim mədəniyyətə malik olan bir millət üçün şəhər salması gülünc və məntiqsizdir. Tarixi faktlar memarlıq, incəsənət və şəhərsalma mədəniyyətinin ərəblərə nisbətən Azərbaycanda daha qədim köklərə malik olduğunu göstərir. İslamın yayıldığı ilk yüzilliklərdə Ərəb xilafəti mərkəzlərində çalışan, elm və incəsənətin inkişafında mühüm rol oynayan azərbaycanlılar içərisində memarlar, tikinti ustaları da olmuşdur [20; 25].

Tarixi qaynaqlarda bildirilir ki, VII əsrdə xəlifə Ömər Kufədə məscid tikmək üçün Azərbaycanın qədim şəhərlərindən olan Həmədandan Ruzbeh adlı bir memar çağırmış və o, Kufənin ilk məscidini tikmişdir. Beləliklə, xilafət illərində Gəncənin salınmasından deyil, bərpa olunması və daha da genişlənməsindən söhbət gedə bilər [12; 14; 20].

Gəncənin olduqca qədim tarixə və zəngin inkişaf xüsusiyyətlərinə malik şəhər mədəniyyəti mərkəzi kimi təşəkkülünün öyrənilməsi vətən tariximizin ən mühüm məsələlərindən biridir. Yaşayış məskəni kimi daş dövrünün qədim mərhələlərindən etibarən mövcud olmuş Gəncədə şəhər sivilizasiyasına xas olan səciyyəvi cəhətlərin meydana gəlməsində müxtəlif sənətkarlıq sahələrinin inkişafı çox böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Əvvəla, qədim Gəncənin zəngin təbii xammal ehtiyatı, əkinçilik və maldarlıq məhsulları ayrı-ayrı sənət sahələrinin təşəkkül tapması və təcridən ixtisaslaşmanın güclənməsi nəticəsində inkişafının sürətlənməsinə əlverişli şərait yaratmışdır. Gəncəbasar ərazisində hələ qədim daş dövründən etibarən həyat vasitələrinin, xüsusilə, ərzaq məhsullarının əldə olunması və istehlakı

üçün iti qəlpələr verən sərt daş növlərindən (çaxmaqdaşı, dəvəgözü) kəsmək, deşmək, çarmaq, qaşımaq və digər məqsədlər üçün ilkin əmək alətlərinin düzəldildiyi məlumdur [15; 26].

Bundan əlavə, tədricən məhsuldar qüvvələrin inkişaf etdirilməsi, yeni-yeni məşğuliyyət sahələrinin meydana gəlməsi artıq Gəncə kimi geniş əraziyə, çoxsaylı əhaliyə malik məkanda sənətkarlıqda texniki, həmçinin təchizati, texnoloji baxımdan təkmilləşmə sayəsində şəhər mədəniyyəti xüsusiyyətlərinin sabitləşməsinə zəruri şərait yaranmışdır [12; 27; 28; 29].

Minilliklərə istinad edən sənətkarlıq ənənələrinin nəsildən-nəslə ötürülməsi sayəsində Gəncədə şəhər mədəniyyətinin sürətli tərəqqisi üçün zəruri şərait yaranmışdır. Şəhər kimi, üç-dörd min ildən artıq tarixə malik olan Gəncənin, ən azı, 5 dəfə yerinin dəyişməsi ilə bağlı son illərdə çoxsaylı elmi məlumatlar, tarixi, arxeoloji və etnoqrafik materiallar, maddi-mədəniyyət tapıntıları üzə çıxarılmışdır. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, bu, 2012-2013-cü illərdən etibarən yerli alimlər və mütəxəssislərlə yanaşı, dünyanın nüfuzlu alimlərinin – Amerika Birləşmiş Ştatlarının Smitson İnstitutunun Milli Təbiət Tarixi Muzeyinin, Yaponiyanın Tokio Muzey Universitetinin [30; 31; 32], İtaliyanın Kataniya Universitetinin, Fransanın İkinci Lion Universitetinin tədqiqatçılarının iştirakı ilə [33; 34; 35], qədim şəhər ərazilərində təşkil olunmuş beynəlxalq ekspedisiyaların əldə etdiyi elmi nəticələr əsasında sübuta yetirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: Elm, 2007, 246 s.
2. Гасанов Э.Л. О краеведческом значении изучения исторического переселения города Гянджи. «Краеведение и национально-культурный туризм: Опыт, проблемы и перспективы развития»: сборник материалов Международной научно-практической конференции. Нижний Новгород (Россия), 15 апреля 2022, с. 25-32.
3. Altman M.M. Gəncə şəhərinin tarixi oçerki. Bakı: 1991, 85 s.
4. Hasanov E.L. Innovative significance of research of traditional architectural features of Ganja. TSU-TI — The International Scientific Journal of Humanities, 2022, No 1(1), p. 71-74. DOI: <https://doi.org/10.55804/TSU-ti-1/Hasanov>
5. Hasanov E.L., Marjanlı M. Ganja: city of Nizami (Gəncə: Nizami yurdu). Dubai: IRS Publishing House, 2019. 208 s.
6. Hasanov E.L. Innovative research of national wisdom in works of Nizami Ganjavi. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, Philadelphia (USA), 2022. Issue 01, volume 105, p. 475-481. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2022.01.105.36>
7. Hasanov E.L. Esquisse historique de l'ancienne ville de Gandja et de l'Orient. International scientific journal Theoretical & Applied Science, Aix-en-Provence (France), August 2014, Number 8 (16), p. 40-44.
8. Töllner H. Der türkischen Garden am Kalifenhof von Samarra. Bonn, 1971. 293 s.
9. Zeitschrift für Ethnologie-Verhandlung der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte. Berlin: 1901, s. 82–84.

10. Taylor P.M., Hasanov E.L. Ethnological features of cultural heritage of Ganja. (On the basis of Mahsati Ganjavi's creation). *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, 2013. Issue 12, volume 8, p. 41-44. DOI: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2013.12.8.10>
11. Taylor P.M., Hasanov E.L. About significance of basic art craftsmanship traditions of Ganja in research of ethno-historical past of the Turkic world. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, 2015. Issue 4, volume 24, p. 15-21. DOI: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2015.04.24.3>
12. Nishiaki Y., Hasanov E.L. Innovative arguments on research of some local craftsmanship branches and prehistoric monuments of Ganja. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, 2015. Issue 2, volume 22, p. 11-15. DOI: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2015.02.22.3>
13. Smith W., Hasanov E.L. Importance of handicraft traditions in investigation of history of urban culture in Ganja. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, 2013. Issue 11, volume 7, p. 61-66. DOI: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2013.11.7.10>
14. Quliyeva N.M., Həsənov E.L. Gəncədə məhəlli şəhərsalma tarixinin tədqiqi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Bölməsinin "Xəbərlər məcmuəsi". İctimai və humanitar elmlər seriyası. Cild 1, № 2. Gəncə: 2022, səh. 11-21.
15. Quliyeva N.M., Həsənov E.L. Gəncədə birgəyaşayış mədəniyyətinin tədqiqində Səbzikar abidəsinin əhəmiyyəti. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Gəncə Bölməsinin "Xəbərlər məcmuəsi". İctimai və humanitar elmlər seriyası. Cild 1, № 1. Gəncə: 2022, səh. 11-21.
16. Muradov V.H. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri, Bakı: Maarif, 1983, 155 s.
17. Hasanov E.L. Innovative basis of historical and ethnographic research of art pottery of ancient Ganja. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 2016. Volume 7, number 1 (S1), p. 17-20. DOI: 10.5901/mjss.2016.v7n1s1p17
18. Hasanov E.L. About research of features of legal culture on the basis of historical-literary heritage. *Information (Japan)*, 2017. Volume 20, number 4, p. 2289- 2296.
19. Hasanov E.L. Nizami Ganjavi 880: heritage of Ganja based on architectural and craftsmanship features of Sebzikar graveyard. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, Philadelphia (USA), 2021. Issue 01, volume 93, part 2, p. 144-150. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2021.01.93.25>
20. Konzelmann G. *Die grossen Kalifen: Das goldene Zeitalter Arabiens*. Munich: 1977, s. 312-330.
21. Mustafayev A.N. *Azərbaycanda sənətkarlıq*. Bakı: Altay, 2001, 232 s.
22. Bayramov A.F. *Bodenstedtin Mirzə Şəfi Vazeh haqqında xatirələri*. Bakı: 2008, 245 s.
23. Həsənov E.L. Die Gändschänischen teppiche von XIX – XX Jahrhundert als geschichtliche - ethnographische quelle. *European Science and Technology (Die Europäische Wissenschaft und die Technologien): 2nd International scientific conference*.

- Bildungszentrum Rdk e. V. Wiesbaden (Germany), May 9th-10th, 2012, s. 26-27.
- 24.** Hasanov E.L. Local Ganja carpets as the samples of contemporary museum studies. Conferința științifică internațională a Muzeului Național de Istorie a Moldovei. Istorie - Arheologie - Muzeologie. Ediția 31, 28-29 octombrie 2021. Chisinau. Chișinău: Bons Offices SRL (Moldova), 2021, p. 139-140. ISBN 978-9975-87-140-2.
- 25.** Həsənov E.L. Gəncə İmamzadə türbəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 268 s.
- 26.** Nishiaki Y., Hasanov E.L. About ethno-archaeological and anthropological research of some prehistoric monuments of Ganja. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2014. Issue 1, volume 9, p. 45-48. DOI: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2014.01.9.8>
- 27.** Nemət M.S. Azərbaycanca pirlər. Bakı: Azər nəşr, 1992, 104 s.
- 28.** Yusifli X.H., Pişnamazzadə S.P., Həsənov E.L. Nizami Gəncəvinin şəcərə tarixi. Gəncə: Elm, 2021. 182 s.
- 29.** Gulieva N.M., Hasanov E.L. About innovative features of research of typical ethnodemographic characteristics of Ganjabasar region. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2015. Issue 7, volume 27, p. 7-11. DOI: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.07.27.2>
- 30.** Hasanov E.L. Applied significance of investigation of handicrafts branches in Ganja city based on innovative technologies (Historical-ethnographic research). Prague: Vědecko vydavatelské centrum "Sociosféra-CZ" (Czech Republic), 2018, 110 p. ISBN 978-80-7526-323-0.
- 31.** Poulmarc'h M., Laneri N., Hasanov, E.L. Innovative approach to the research of ethnographic-archaeological heritage in Ganja based on materials of kurgans. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2019. Issue 09, volume 77, part 4. p. 341-345. DOI: <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2019.09.77.60>
- 32.** Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: ADU-nun nəşriyyatı, 1989, 321 s.
- 33.** Jasper W., Hasanov E.L. Typical ornamental characteristics of ceramic wares of Ganja for the ancient period. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2014. Issue 1, volume 9, p. 53-55. doi: <http://dx.doi.org/10.15863/TAS.2014.01.9.10>
- 34.** Hüseynova S.B. Gəncə şəhəri haqqında bəzi etnoqrafik qeydlər (XX əsrin əvvəlləri). Kirovabadın maddi, mədəni və ictimai həyatına həsr edilmiş II elmi konfransın materialları. Bakı: 1987, s. 37.
- 35.** Häsənow E.L. Geschichtliche und ethnographische Merkmale der charakteristische Ornamente von traditionellen Gändschänischen angewandten Künsten. European Science and Technology (Die Europäische Wissenschaft und die Technologien): 21st International scientific conference. Munich (Germany), October 24-25, 2018, p. 11-18.

ИСЛАМ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ЧЕЧЕНСКОГО НАРОДА (К 100-ЛЕТИЮ ОБРАЗОВАНИЯ ЧЕЧЕНСКОЙ АВТОНОМНОЙ ОБЛАСТИ)

Вахит АКАЕВ,

главный научный сотрудник

КНИИ им. Х.И. Ибрагимова РАН,

доктор философских наук, профессор

Российского Исламского Университета им. Кунта-Хаджи

(г. Грозный)

Аннотация. Ислам в культуре чеченцев является важнейшим фактором, осуществляющим их духовное развитие, формирующим целостное видение мира, ориентирующим на национальное единение, патриотические ценности. В статье осмысливается место и роль ислама в социокультурном, духовном развитии чеченцев и трансформации отношения власти к нему. Сегодня роль значительно возросла, ориентируя верующих на борьбу против экстремизма и на духовное совершенство верующего.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: ислам, чеченцы, вирд, шайх, советская власть, репрессии, Чеченская Республика, экстремисты, национальная консолидация.

Vahid Akayev

ÇEÇEN XALQININ SİYASİ HƏYATINDA İSLAM (ÇEÇEN MUXTAR VİLAYƏTİNİN YARANMASININ 100 İLLİYİNƏ)

Xülasə. Çeçenlərin mədəniyyətində İslam dini onların mənəvi inkişafında, dünyaya bütöv baxışının formalaşmasında, onların milli birliyə, vətənpərvərlik dəyərlərinə yönəlməsində vacib amil sayılır. Məqalədə çeçenlərin sosial-mədəni, mənəvi inkişafında İslamın yeri və rolu, hakimiyyətin ona münasibətinin dəyişməsi öz əksini tapıb. Belə ki, bu gün dindarların ekstremizmlə mübarizəyə və möminin mənəvi kamilliyinə istiqamətləndirilməsində İslamın rolu xeyli artmışdır.

AÇAR SÖZLƏR: İslam, çeçenlər, vird, şeyx, sovet hakimiyyəti, repressiyalar, Çeçenistan Respublikası, ekstremistlər, milli konsolidasiya.

Vahit Akaev

**ISLAM IN THE POLITICAL LIFE OF THE CHECHEN PEOPLE
(TO THE 100TH ANNIVERSARY OF THE FORMATION OF THE CHECHEN
AUTONOMOUS REGION)**

***Annotation.** Islam in the culture of the Chechens is the most important factor in their spiritual development, forming a holistic vision of the world, orienting them towards national unity and patriotic values. The article reflects on the place and role of Islam in the socio-cultural, spiritual development of the Chechens and the transformation of the attitude of the authorities towards it. Today, its role has increased significantly, orienting believers to the fight against extremism and to the spiritual perfection of the believer.*

KEY WORDS: *Islam, Chechens, vird, sheikh, Soviet power, repressions, Chechen Republic, extremists, national consolidation.*

100-летие со дня образования Чеченской автономной области (ЧАО), что имело место 30 ноября 1922 года и развитие государственности чеченцев в советский и постсоветский периоды – сложный, противоречивый, порою и трагический путь, требующий основательного анализа, извлечения уроков для определения лучших перспектив развития народа, его будущего. На этом противоречивом историческом развитии чеченский народ всегда отстаивал ислам и придерживался своих духовно-культурных традиций, исторически сложившегося образа жизни.

Отношение советской власти к мусульманам было сложным, противоречивым, нередко и предвзятым, если не сказать враждебным. На заре советской власти большевики проявляли к мусульманам лояльность, готовность защитить их жизненные интересы, их веру и культурные ценности. В этой связи вспоминается программное обращение первого Председателя совета народных комиссаров СССР Ленина, озаглавленного «Ко всем трудящимся мусульманам России и Востока». В нем заявлялось: «Мусульмане России, татары Поволжья и Крыма, киргизы и сарты Сибири и Туркестана, турки и татары Закавказья, чеченцы и горцы Кавказа, все те, мечети и молельни которых разрушались, верования и обычаи которых попирались царями и угнетателями России! Отныне ваши верования и обычаи, ваши национальные и культурные учреждения объявляются свободными и неприкосновенными. Устраивайте свою национальную жизнь свободно и беспрепятственно. Вы имеете право на это. Знайте, что ваши права, как и права всех народов России, охраняются всей мощью революции и ее органов, Советов Рабочих, Солдатских и Крестьянских Депутатов. Поддерживайте же эту революцию и ее полномочное правительство!».

Это обращение советской власти к мусульманам было поддержано многими представителями народов, исповедовавшими ислам, испытывавшими двойной гнет - собственных эксплуататоров и царской власти. Большевистские идеи, практика, направленные на создание справедливого государства, огромной частью бедных, безземельных горцев, в том числе и чеченцев, получили решительную поддержку. Так,

депутат Государственной думы Российской империи Маслов, описывая безземелье в Чечне, говорил о ничтожности земельных наделов чеченцев «одна десятая, одна пятая, четверть, треть десятины». У чеченца земли «столько, сколько помещается под его буркой» [1, с.115]. Политика большевиков на Северном Кавказе, ориентированная на решение земельного вопроса безземельных крестьян в регионе, в том числе преобладающей части чеченцев, явилась основой поддержки мусульманами советской власти.

В значительной мере большевики выполнили свои обещания. Сторону советской власти приняли большое количество мулл, отдельные суфийские шейхи, которые считали, что новая власть действует на основе принципов шариата. Преобладающая часть чеченцев в период Гражданской войны на Тереке, поддерживая советскую власть, сражались против белогвардейцев.

В их числе были Сугаип-мулла, шайх Ибрагим-хаджи, шайх Белу-хаджи, Аббас Гойсумов, шайх Али Митаев и др. Последний, будучи сторонником шариатизации Чечни, критически относился к советской власти, считая ее безбожной. Именно Т. Эльдерханову, председателю исполкома ЧАО, при поддержке А.И. Микояна, секретаря Юго-Восточного бюро ЦК РКП(б) в Ростове-на-Дону [2], удалось склонить Митаева, сторонника одного из вирдов кадирийского тариката в Чечне, на сторону советской власти и ввести его в состав ревкома. Произошло в январе 1923 года в Урус-Мартане, где на съезде чеченского народа была провозглашена его автономия [3, с.50].

Выступивший на этом съезде Сугаип-мулла, сторонник одного из вирдов накшбандийского тариката, выдвинул к советской власти требование, состоявшее из 4-х пунктов: организовать такую власть, которая будет служить народу, а не обворовывать ее; ликвидировать бандитизм, воровство и разбои; сформировать в достаточном количестве чеченскую милицию; допустить существование шариатских судов [4, с.83]. И эти требования в Чечне поэтапно реализовывались.

Советская власть, нуждаясь в политической поддержке трудящихся масс, поэтому заигрывала с духовенством, имевшим огромное влияние на мусульманскую бедноту. Учитывая факт приверженности массы крестьян к исламу, большевики не запрещали изучение Корана, регулирование конфликтов на основе шариата, позволяли разработку письменности на основе арабской графики.

Однако эта духовная свобода постепенно свертывается, в регионах, в том числе и в ЧАО, возникают «общества безбожников», начинаются репрессии против мусульманского духовенства, которое в 20-30-х годах XX века систематически обвинялось в антисоветской деятельности.

С нашей точки зрения, первые репрессии против мусульманского духовенства в СССР начались именно в ЧАО. Так, в апреле 1924 года был арестован Али Митаев [5, с.115], член ревкома, который за короткий промежуток времени смог добиться прекращения грабежей поездов, следовавших по территории ЧАО. Между тем, с этой задачей в течение нескольких лет не смогли справиться органы власти, особенно спецслужбы.

Он был обвиненный в подготовке антисоветского восстания совместно с грузинскими

меньшевиками. Однако тщательное изучение архивных документов позволяет признать, что обвинения, выдвинутые против него, не были юридически обоснованы. Дело Али Митаева, составленное ОГПУ, долгие годы хранившееся в КГБ ЧИАССР, было явно сфабриковано [5, с.169]. Я это говорю, поскольку внимательно читал это дело, которое состоялось из 3 томов.

Надо отметить, что осуществленное в отношении Али Митаева правосудие не было основано на законе, а было основано на принципе так называемой «политической целесообразности». Этот принцип проигнорировал мнение чеченского народа, представители которого периодически обращались к А.И. Микояну, И.В. Сталину с просьбой помиловать Али Митаева. В архивах имеется документ, на котором рукой Сталина написано: «Али Митаева крепко держать». Его держали так крепко, что в конечном итоге он был расстрелян вопреки массовым обращениям чеченцев и их лидеров. К советской власти обратились более 70 тысяч чеченцев [5] с просьбой освободить шайха Али Митаева.

Начиная с 1925 года в ЧАО происходит процесс преследования мусульманского духовенства. Были арестованы и сосланы муллы, зачисленные в класс кулачества, противодействовавших образованию колхозов. Аресты чеченских мусульман под разными предлогами происходили в 1928-1933 годах. Так, они арестовывались как участники банды Шиты Истамулова и «Гойтинского восстания», «повстанческих выступлений и грабежей», антисоветской агитации. Многие отправлялись в ссылки в Астрахань, Узбекистан, а иные расстреливались.

Несколько примеров. Башаев Мани (1893 г.р.) из с. Ачхой-Мартан, мулла, был арестован 1 ноября 1929 года по ст.ст. УК 58-10 (призыв к свержению соввласти) тройкой ПП (Полномочное представительство) ОГПУ СКК, осужден сроком на 10 лет. Реабилитирован указом президиума ВС СССР от 16.02. 1989 г.

Добаев Баудин (1898 г.р.) из с. Шали. Арестован 13 декабря 1929 года Крайполиттройкой по ст.ст. УК 58-11 (контрреволюционная деятельность) и 59-3 (участник банды Ш. Истамулова и а/с выступления в с. Шали). Был приговорен к высшей мере наказания. 6 января 1989 года Президиумом Верховного суда ЧИАССР за отсутствием состава преступления дело было прекращено.

Бейсултанов Магома (1903 г.р.) из с. Гойты. Арестован 19 января 1930 года тройкой ПП ОГПУ СКК по ст.ст. Ук 58-2-11 (участник Гойтинского восстания 1929 года) приговорен ВМН с заменой 10 годам ИТЛ. Постановлением президиума Верховного Суда ЧИАССР от 18 августа 1989 года за отсутствием состава преступления – реабилитирован.

Выше мы говорили об Али Митаеве, трагической была судьба и его брата Умара Митаева, также расстрелянного. Через 80 лет, т.е. 2004 году, они оба реабилитированы. Прокурор Ростовской области А.И. Харьковский вынес заключение о реабилитации Митаевых А.Б. и У.Б. как необоснованно репрессированных 28 сентября 1925 года по постановлению тройкой ПП СКК ОГПУ за контрреволюционную деятельность, направленную против советской власти в Чеченской области [5, с.179].

Большевиками был расстрелян и шайх Билу-Хаджи, сражавшийся со своими

мюридами против белогвардейцев. «Постановлением тройки от 28 сентября 1925 года Гайтаев Белал-Хаджи, 1852 года рождения, уроженец и житель с. Урус-Мартан, чеченец, беспартийный, не судимый, был осужден по ст. 76 УК РСФСР (участие в массовых беспорядках). Постановлением Верховного суда Чечено-Ингушской АССР от 29 сентября 1989 года в отношении Гайтаева Белал-Хаджи дело производство отменено и прекращено за отсутствием в его действиях состава преступления. Гайтаев Белал-Хаджи реабилитирован».

В конце 20-30-х годов XX столетия ислам среди чеченцев широко распространен. Народ, несмотря на навязываемые ему атеистические ценности, строго придерживается своих исторических, культурных и духовных традиций. Советские органы, исследуя деятельность духовенства Чеченской АО, в феврале 1931 года пишут, что сила мулл в чеченском ауле еще огромна [6, с.618], кроме того в Чечне имеются 32 секты, которыми засорены многие ее округа [6]. ОГПУ фиксирует участие мулл, кадровых бандитов, кулачества в восстаниях, которые происходили в Чечне, например, восстание 1932 года в Беное [6, с.619].

В 1936 году было принято постановление Президиума ЦИК СССР «О нарушении национальной политики в Северо-Кавказском регионе» [6, с.623]. В нем отмечаются крупные успехи, достигнутые в Даг АССР, Северо-Осетинской, Карачаево-Черкесской, Чечено-Ингушской и Черкесской автономной областях. Но при этом выявляются грубые нарушения, допущенные крайисполкомом, исполкомами и советами Северо-Кавказского края. Что было сопряжено с невыполнением решений съездов партии об обеспечении употребления родного языка во всех государственных органах, учреждениях в национальных областях. В постановлении критика велась против крайисполкома, который не вовлекал в свой аппарат, краевых советских учреждений, людей из местных народов, знающих язык, обычаи, традиции. Отмечалось, что краевые органы не готовили их, не выдвигали на руководящие должности. Была критика о том, что работа сельских советов в нацобластях не переводилась на родной язык.

Такая политика крайисполкома была направлена против установок партии и нанесла значительный вред интернациональному развитию в крае, в том числе и в Чечено-Ингушетии, где эти вопросы приобрели острый политический характер. Политика партии, направленная на коренизацию промышленности и аппарата, фактически оказалась проваленной.

В период, именуемый как Большой террор, в Чечено-Ингушетии было арестовано 600 мулл, религиозных, суфийских авторитетов. По утверждению муфтия М.-Б.-Х. Арсанукаева, с которым мы общались в 1992 году, в 37-38 годах были расстреляны органами НКВД 300 мулл и захоронены у подножья Терского хребта.

Отношение советской власти к исламу, мусульманам в ходе ее эволюции трансформировалось, приобретая свои особенности в зависимости от уровня социально-экономического, политико-идеологического развития страны.

В ходе войны с фашистами в 1941-1944 годах десятки тысяч чеченцев-мусульман сражались, защищая свою Родину. Многие из них проявляли чудеса храбрости и были

награждены высокими правительственными наградами. Однако, ложно обвиненные в предательстве Родины, чеченцы и ингуши 23 февраля 1944 году были навечно депортированы в Казахстан и Среднюю Азию. Где они должны годы ассимилироваться, навсегда отойти от ислама, своих обычаев и традиций. Находясь в условиях жестокой депортации, они в условиях подполья обучали своих детей исполнять намаз, выполнять соответствующие исламские обряды, приучали их к чтению Корана, обучали арабской грамоте.

С нашей точки зрения, политические репрессии не ослабляли веру чеченцев в Бога, наоборот, укрепляли ее. Они хорошо уяснили то, что только вера в Бога и национальное единство составляют те скрепы, которые позволяли им выживать в смертельно опасных условиях.

Вернувшись из депортации, чеченцы очищали заросшие кладбища предков, огораживали их, восстанавливали зияраты своих святых. Однако эта гражданская инициатива мусульман жестко преследовалась атеистической властью. Дело доходило до того, что мусульмане, принявшие участие в посещении зияратов, в исполнении коллективных исламских обрядов, нередко наказывались, лишая работы в советских учреждениях вопреки действующим законам.

В 70-80 годах XX века частыми были случаи, когда судебному преследованию подвергалось мусульманское духовенство, осмелившее обучать детей Корану. В ЧИАССР до 1980 года не было ни одной официально действующей мечети. На всем пространстве СССР эта была единственная республика, где мусульмане не имели мечети для того, чтобы могли свободно молиться. На пятничную молитву некоторые чеченские мусульмане ездили в мечеть в Махачкалу.

Многие годы в Чечено-Ингушской АССР велась идейно-политическая борьба против религиозных авторитетов, вирдовых групп, сектантов, якобы сдерживавших прогрессивное развитие в республике, и наносящих вред интернациональному развитию. В советский период тарикаты, вирды, зияраты, составлявшие важную часть духовной культуры народа, с позиций атеизма подвергались резкой критике в атеистических публикациях. Таковыми были публикации Саламова, Мустафинова, Х. Бокова.

Так, по мнению А. Саламова: «Разжигая религиозный фанатизм, воспитывая мюридов в духе «превосходства» и «избранности» их аллахом, шейхи, устазы насаждали среди верующих дух отчужденности, враждебности к инакомыслящим, создавали нетерпимость во взаимоотношениях не только с другими народами, но и между мюридами разных толков» [7, с.164]. Критикуя реакционную сущность зикризма, то есть сторонников вирдов Кунта-Хаджи, М.М. Мустфинов отмечает, что «один из пунктов неписанного устава современных зикристов, беспрекословно подчиняться тамаде, туркху и внутренними распорядкам братства» [8, с.39]. Х.Х. Боков писал, что религиозные предрассудки являются самым сильным тормозом в духовном развитии значительной части населения Чечено-Ингушетии. Особенную трудность он видел в мюридизме мусульманских сект, которые стремятся привести мусульман в антагонизм с коммунистической моралью и советским законодательством [9, с.193].

В ЧИАССР была подготовлена армия агитаторов, пропагандистов, которые должны были разоблачать последователей вирдовых братств, фанатиков, реакционеров, мракобесов, сдерживающих строительство коммунистического общества. Дело доходило до того, что каждый идеологический пленум ЧИ обкома КПСС или Грозненского горкома партии не проходил без критики вирдовых братств, бытовавших в ЧИАССР, деятельность которых рассматривали явным тормозом на пути развития социализма в СССР. Органы власти прилагали огромные усилия в борьбе против деятельности «сектантов». Во многом эта политика была надуманной, ложной, антиисламской, антидуховной.

С процессами перестройки в середине 80-х годов XX столетия ислам в СССР приобретает возрожденческий характер. Началось строительство мечетей, создавались исламские учебные заведения, издавались газеты, многие молодые люди отправлялись на обучение в зарубежные исламские центры. В страну и республику стали проникать нетрадиционные для мусульман религиозно-политические группы, деятельность которых имела радикальный, экстремистский характер, порождая конфликты с исламскими традициями, веками сложившимися среди мусульман страны.

Эти религиозно-политические события в конечном итоге способствовали дестабилизации политической ситуации в Чеченской Республике и повлекли за собой известные трагические события. Их преодоление в социально-политическом, духовно-культурном отношении, успешно осуществленное мусульманами, гражданами, руководителями нашей республики – важные интеграционные задачи, которые должны и дальше решаться.

Ныне в Чеченской Республике иная ситуация. Здесь функционируют 1186 мечетей, где мусульмане молятся и свободно отправляет свои духовные запросы. В 21 мусульманском учебном заведении (РИУ им. Кунта-Хаджи, Курчалоевский Исламский институт им. Ахмат-Хаджи Кадырова, 19 исламских медресе и более 10 школ хафизов) дети и молодежь изучают основы ислама и его культурные ценности. В республике проводится колоссальная работа по восстановлению и реконструированию зияратов святых. Эта духовно-культурная ситуация стала возможной, благодаря активной и глубоко заинтересованной деятельности Главы Чеченской Республики Р.А. Кадырова – приверженца традиционных духовных ценностей чеченского народа.

Важно дать новую характеристику духовно-культурной, религиозно-политической ситуации, сложившейся ныне в Чеченской Республике. Если в годы советской власти деятельность вирдовых братств однозначно считалась антинародной, антигосударственной, сдерживающей социальный прогресс, то сегодня в Чеченской Республике эти религиозные группы представляют собой духовную основу развития народа, опору власти. Ими проводится значительная воспитательная работа среди детей, молодежи, они решительно противостоят религиозному экстремизму, который до недавнего времени исходил от ваххабитов.

Исламские ценности, исторически сложившиеся у чеченцев, представляют собой важный фактор, ориентирующий мусульман на их единение, взаимную поддержку, укрепление традиций, не позволяя разрушить их экстремистам. Активную роль в

противодействию исламистам, сторонникам экстремистов, в 90-е – до середины 2000-х годов оказывали представители традиционного чеченского духовенства и главным образом, как их лидер и лидер народа А-Х. Кадыров. Отмечая преступления, совершаемые экстремистами и террористами, он отмечал, что ими были убиты имамы селений Малые Атаги, Герменчук, Алхан-Юрт, Урус-Мартан, Элистанжи [10, с.58]. И эти преступления, как он отмечал, не имели никакого отношения к газавату, который провозглашали ваххабиты-экстремисты против традиционного духовенства.

И еще одна особенность ислама, ныне бытующего среди чеченцев. Муфтият Чеченской Республики, традиционное исламское духовенство, муллы, имамы мечетей, кадии, руководители вирдовых братств действуют совместно и проявляют ответственность за духовно-культурное состояние молодежи в каждом населенном пункте. Сегодня для республики важно «осуществлять деятельность, ориентирующую мусульман на диалог между культурами, познание нового, на созидательный процесс» [11, с.470].

Нынешняя религиозная ситуация в республике, посещение мест святых, изучение деятельности чеченских шейхов и устазов, просветительской роли ислама, изучение его основы - важная часть исламского культурного наследия, требующего своего глубокого изучения и презентации.

ЛИТЕРАТУРА

1. Цаликов А. Избранное. Владикавказа: Ир, 2002.
2. Микоян Анастас Иванович // <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D1%8F...>
3. Микоян А.И. Из воспоминаний // «Юность», 1967, № 3.
4. Заурбеков Масхуд. Али Митаев: патриот, миротворец, политик. Грозный: 2008.
5. Очерки истории Чечено-Ингушской АССР. Т.2. Грозный: Чечено-Ингушское книжное изд-во, 1872.
6. Вайнахи и имперская власть: проблема Чечни и Ингушетии во внутренней политике России и СССР (начало XIX-середины XX в.). М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2011.
7. Саламов А. Правда о «святых местах» в Чечено-Ингушетии // Сборник статей // Чечено-Ингушский НИИ при совете Министров ЧИАССР. Грозный: 1964.
8. Мустафинов М.М. Зикризм и его социальная сущность. Грозный: 1975.
9. Боков Х.Х. Интернализм на деле. М.: Сов. Россия, 1984.
10. Акаев В.Х. Ислам в Чеченской Республике. М.: Логос, 2008.
11. Акаев В.Х. Суфизм в контексте арабо-мусульманской культуры. Грозный: ГУП «Книжное издательство», 2020.

İŞİD-İN İNSAN RESURSLARININ FONUNDA RADİKALLAŞMA VƏ MİLİTARİST KİMLİYİNİN FORMALAŞMASI PROSESİ

Qüdrət CƏFƏROV,

Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun

Dinin psixologiyası ixtisası üzrə magistrantı,

ceferov2601@gmail.com

Xülasə. *Məqalədə terror təşkilatlarından, onların həyata keçirdikləri terror aksiyalarından, xüsusilə İŞİD terror təşkilatından bəhs edilmişdir. Bu terror təşkilatının insan resursunun haradan qaynaqlandığı araşdırılmağa çalışılmış, bununla yanaşı, təşkilata üzv olan insanların daha da radikallaşaraq militarist kimliyinin formalaşması prosesi ələ alınmışdır. Məqalədə göstərilmişdir ki, qeyd olunan proseslərin fonunda terror təşkilatı ilə güclü bağları olan insan qrupu ortaya çıxır və bu fərdlər də öz növbəsində gələcəkdə baş verəcək terror aksiyalarında yaxından iştirak edirlər. Bu iştirak o həddə çatır ki, fərd terror təşkilatı üçün hər an canından keçməyə hazır olan döyüşçü rolunu oynayır. Baş verən proseslərin istər psixoloji, istərsə də sosioloji amilləri mövcuddur.*

AÇAR SÖZLƏR: *İŞİD, insan resursu, radikallaşma, militarist kimlik.*

Гудрат Джафаров

ПРОЦЕСС РАДИКАЛИЗАЦИИ И ФОРМИРОВАНИЯ ВОИНСТВУЮЩЕЙ ИДЕНТИЧНОСТИ НА ФОНЕ ЛЮДСКИХ РЕСУРСОВ ИГИЛ

Резюме. *В статье рассказывается о террористических организациях, их террористических действиях, особенно о террористической организации ИГИЛ.*

По сути, мы попытались выяснить, откуда берутся человеческие ресурсы, являющиеся членами этой террористической организации и процесс формирования воинственной идентичности, становясь более радикальными людьми, присоединившимися к организации. На фоне упомянутых процессов вырисовывается класс людей, имеющих прочные связи с террористической организацией, а эти лица, в свою очередь, принимают непосредственное участие в террористических акциях, которые будут иметь место в будущем. Это участие доходит до того, что человек играет роль бойца, готового умереть за террористическую организацию в любой момент. Существуют как психологические, так и социологические факторы происходящих процессов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: *ИГИЛ, человеческий ресурс, радикализация, воинствующая идентичность.*

Gudrat Jafarov

THE PROCESS OF RADICALIZATION AND FORMATION OF MILITANT IDENTITY AGAINST THE BACKGROUND OF HUMAN RESOURCES OF ISIS

Summary. *The article discusses terrorist organizations, their terrorist actions, particularly the ISIS terrorist organization. Essentially, we attempted to identify where the human resources for this terrorist organization come from. Along with these, we attempted to capture the process of militant identity formation by becoming more radicalized with people who joined the ISIS terrorist organization. The aforementioned processes demonstrate that a class of people with strong ties to the terrorist organization emerges, and these individuals, in turn, are intimately involved in future terrorist actions. This involvement extends to the point where an individual assumes the role of a fighter willing to die for the terrorist organization at any time. The processes that are taking place have both psychological and sociological components.*

KEY WORDS. *ISIS, human resource, radicalization, militant identity.*

Giriş

XX əsr özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə seçilir. Belə ki, bu dövr elm, texnologiya və düşüncə həyatındakı inkişaf və irəliləyişlə birlikdə, böyük kədər və itkilərin yaşandığı I və II Dünya müharibələrinə səhnə olmuşdur. Bu müharibələrin nəticəsi olaraq dünya balansında dəyişmiş, “isti müharibələr”in yerini “soyuq müharibələr” almışdır. Adıçəkilən “soyuq müharibə” dövründə terrorizm beynəlxalq mübarizələrdə istifadə edilən ən əhəmiyyətli siyasi vasitələrdən biri olmuşdur. Terrorizmin özünə aid bir dili, ünsiyyət şəkli, tarixi, dəyərlər sistemi, siyasəti, mədəniyyəti, iqtisadiyyatı və bütün sosial qruplardan fərqləndiriləcək şiddət aksiyaları vardır. Genişmiqyaslı olması səbəbi ilə, demək olar, dünya dövlətlərinin əksəriyyəti terrorizmdən təsirlənmişdir. Bu gün terror təşkilatlarının əl-qolu o qədər açılmışdır ki, artıq meydana gəlmiş dövlətin sərhədləri ilə kifayətlənmirlər, əksinə, kənardakı təşkilat və qruplarla da əlaqəni təmin edərək, qarşılıqlı ünsiyyət içərisindədirlər. Bunun əsas səbəbi müasir dövrümüzdə beynəlxalq xəbərleşmə və əlaqə saxlama vasitələrinin inkişaf etməsindən qaynaqlanır [1, s.17-18]. Burada terror və terrorizm məfhumlarını bir-birindən ayırmaq məqsədəuyğun olar. Terror - aksiya, terrorizm isə metoddur. Başqa sözlə, “terrorizm - siyasi hədəfə çatmaq məqsədilə dövlətə, xalqa və ya fərdlərə qarşı sistemli şiddət aksiyalarından istifadə etməkdir”. Başqa bir tərifdə isə “siyasi məqsədlərə çatmaq, qorxu yaratmaq üçün günahsız insanları şüurlu şəkildə qətlə yetirmək, yaralamaq və onlara göz dağı vermək” kimi ifadə olunur. Yekun olaraq isə “terrorizm - bir ideologiya ətrafında təşkilatlanan birdən çox insanın siyasi məqsədlər uğrunda təhlükəsizlik güclərinə və sivilərə istiqamətlənərək həyata keçirdiyi qaydasız şiddət aksiyasıdır” [1, s.20-21]. Təbii ki, terror təşkilatları səbəbsiz meydana gəlmir, hər hansısa bir və ya bir neçə səbəbin fonunda formalaşmağa başlayırlar. Bunlar iqtisadi, siyasi, sosial-mədəni və təhsil sistemindən qaynaqlanan səbəblər kimi xarakterizə edilə bilər. Bu səbəblərdən qaynaqlanaraq, dini motivli, sol (marksist) və milliyətçi (etnik) ideologiyalar altında birləşərək şiddət aksiyaları həyata keçirən terror təşkilatları yaranmışdır [1, s.25]. Bu tədqiqatımızda dini motivlər üzərində qurulan İŞİD terror təşkilatının sosioloji və psixoloji xüsusiyyətlərini araşdırmağa çalışacağıq.

İŞİD terror təşkilatının meydana gəlməsinə zəmin yaradan faktorlar

Qlobal bir terror təşkilatı strukturuna sahib olan İŞİD-i ortaya çıxaran və daha sonra inkişafına təkan verən amilləri üç başlıq altında incələmək olar. Birincisi, sələfi-vəhhabi cərəyanının varlığı və sələfi-cihadçı ideologiyasının təsiridir. İkincisi, ABŞ-ın 2003-cü ildə həyata keçirdiyi, İraqı işğal etdikdən sonra baş verən hadisələrdir. Üçüncüsü isə 2011-ci ildə “Ərəb baharı” kimi bilinən hadisələrin Suriyaya təsiri və bundan sonra Suriya vətəndaş müharibəsi fonunda ozamankı adı ilə İraq İslam Dövlətinin (İİD) İŞİD-ə çevrilmə prosesidir [2, s.155]. Bunlara baxmayaraq, bu təşkilatın təməlləri Musab əl-Zərkavi tərəfindən XX əsrin sonlarına, daha konkret desək, 1999-cu ilə təsadüf edir. Həmin dövrdə təşkilat “Tövhid və Cihad Təşkilatı” adı altında meydana gəlmişdir [3, s.13]. Bundan bir neçə il sonra bütün dünyaya səs salacaq İŞİD terror təşkilatı 2003-cü il tarixindən tanınmağa başladı. 2003-cü ildə ABŞ Prezidenti Corc Buşun İraqa nümayəndə heyəti göndərməsi və nümayəndə heyətinin başçısı Paul Bremerin iki strateji sferada verdiyi təlimatlar nəticəsində vəziyyət gərginləşmişdir. Əvvəlcə Bəşər Əsədin başçılıq etdiyi BƏƏS partiyası üzvlərinin əksəriyyəti dövlət orqanlarından kənarlaşdırılmışdır. Bununla bərabər, hüquq mühafizə orqanları və hərbi sistemdə islahatlar həyata keçirilmişdir. Bu qərarlar nəticəsində əlli minə yaxın şəxs dövlət qurumlarından, üç yüz minə yaxın insan isə ordu və təhlükəsizlik orqanlarından uzaqlaşdırılaraq işsiz qalmışdır [4, s.164-165]. Diqqət etsək, terror təşkilatlarının yaranma səbəblərindən biri də məhz iqtisadi səbəblərdir. Bir anda yüz minlərlə insanın işsiz qalması bu insanların radikallaşma prosesini də özündə gətirən amildir. Bir insanın itiriləcək işi və ya hər hansısa onun üçün əhəmiyyət kəsb edəcək dəyəri qalmırsa, artıq onun radikallaşması qaçılmaz prosesə çevrilir. Düzdür, hər radikallaşan fərd terror təşkilatlarına üzv olmur, amma terror təşkilatlarının insan resurslarını əldə etməsində vasitə rolunu oynayır. Axı terror təşkilatlarının insan resursu əldə etmək üçün çalışan qurumları bu amilləri hər bir detalına kimi incələyirlər.

İdeologiyası

İŞİD-in ideoloji infrastrukturunu “Əl-Qaidə” və “Taliban” kimi təşkilatlarda olduğu kimi, sələfilik cərəyanı formalaşdırmaqdadır. Bunun paralelində dini fanatizm, anti-qərbçilik və s. amilləri də unutmamaq olmur. Buna görə də İŞİD son dövrlərə qədər “Əl-Qaidə” terror təşkilatının qolu kimi qəbul edilirdi. Onlara görə, din ilə dövlət arasında bir fərq yoxdur və bütün verilən qərarlar radikal şəriət qanunlarının hökm sürdüyü İslam dövləti adından verilir. Bu səbəbdən də adı qeyd olunan cərəyan dində reallaşan reformaları qəbul etmir və bunları dinin xaricində baş verən hadisə hesab edir. Özü kimi düşünməyənləri isə kafir adlandırır [5, s.284] və bu “ağ-qara” baxış bucağı üzvlərinin şüuruna yeridilir. Terror təşkilatlarının əsas prinsiplərindən biri də məhz budur. Təşkilata üzv olan insanların gəldikləri həyata geri qayıtmalarını önləyən səd çəkilir və fərqli düşüncə tərzini qəbul edilmir. Çünki bilirlər ki, fərqli düşüncə tərzini idarə etmək çətin olacaq, fərd təşkilat uğrunda ölməyə getməyəcək. Bu səbəbdən terror təşkilatına üzv olanların geri qayıtması çox çətin məsələyə çevrilir. Mənbələrin də verdiyi məlumata görə, çox az sayda insan öz canını qurtara bilmiş, əksəriyyət isə ölümlə üz-üzə qalmışdır.

İŞİD “Əl-Qaidə”nin ideologiyası əsasında meydana gəlsə də, özünəməxsus ideologiyası vardır və bu, özünü “xilafət” məsələsində xüsusilə göstərir. Onların ən vacib iddiası “xəlifəlik” qurmaq uğrunda daim mübarizə aparmaqdır [6, s.34]. İŞİD terror təşkilatı İslam tarixində xaricilik

ilə başlayan, daha sonra vəhhabilik və sələfilik düşüncəsi ilə irəliləyən, günümüzdə az insan resursunun olmasına baxmayaraq, varlığını qoruyub saxlayan, digərlərini marginallaşdıran, bununla bərabər, onların dinə görə cəzalandırılmasını və öldürülməsini əsas məqsəd kimi qəbul edən axındır. Öz düşüncələrini tək həqiqət olaraq görür, bunları qəbul etməyənləri “darül-hərb” - qeyri-müsəlmanların idarə etdiyi dövlətin sakinləri hesab edirlər [7, s.78].

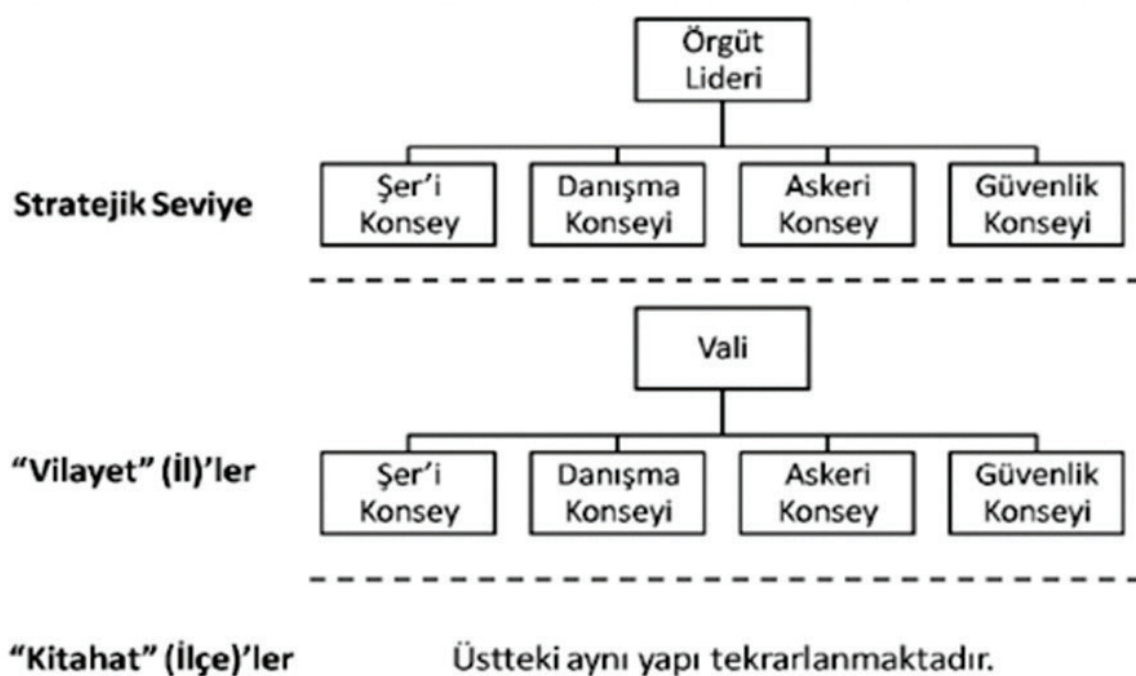
İŞİD terror təşkilatının ideologiyasını bu cür sıralaya bilərik:

- Ayə və hədisləri “parçalanmış və aşkar” subyektiv şərhlər ilə oxumaqdadır;
- Subyektiv şərhlərlə formalaşan görüş və düşüncələrini mütləq həqiqət kimi qəbul və təqdim etməkdədir;
- “Mütləq həqiqət” kimi irəli sürdükleri tək şərhini inkar edən bütün müsəlmanları və müsəlman olmayanları “başqaları və kafır” elan edərək öldürülmələrinin vacib olduğunu irəli sürməkdədirlər [4, s.174-175].

Struktur

Birləmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası tərəfindən 2014-cü ildə formalaşdırılan “Analitik Dəstək və İcra Monitoring Qrupu”nun nəşr etdiyi məlumatlara görə, təşkilatın strukturunu üç ana ünsür təşkil edir. Birincisi, təşkilatın “skelet heyəti”ni təşkil edən idarəçilər. Bu vəzifədəkilərin əksəriyyəti iraqılardan təşkil olunmuşdur. İkincisi, təşkilatın inzibati və hərbi işlərinin idarəsindən məsul olan qrup. Bu qrupun da tərkibini birincidə olduğu kimi iraqılılar təşkil etsə də, suriyalılar da çoxdur. Üçüncü qrup isə 80 fərqli ölkədən mübarizə aparmaq üçün gələn döyüşçülərdən formalaşmaqdadır [5, s.280].

Aşağıda göstərilən şəkildə İŞİD terror təşkilatının strukturunu aydın şəkildə görmək mümkündür. Təhlükəsizliklərinin qorunması məqsədilə bu hücrələr bir-birindən ayrı fəaliyyət göstərilir. Çünki yaxşı başa düşürlər ki, istənilən zaman hüquq-mühafizə orqanlarının təşkil etdikləri əməliyyatlarla üzləşə, bu orqanların əməkdaşları daxilə sızma və onlar haqqında ümumi məlumat əldə edə bilər. Belə idarəçilik sistemində bir qrupa qarşı əməliyyat keçirilərkən digərlərinin də zərər görməsi qeyri-mümkün olur.

İŞİD terror təşkilatının insan resurları

İŞİD terror təşkilatının struktura nəzər yetirdikdə onun üzvlərinin əksəriyyətinin 80-dən çox ölkədən bu təşkilata qoşulduğu müşahidə olunur. Bu, çox ciddi siqnaldır. Minlərlə insanın eyni səbəbdən dolayı İŞİD terror təşkilatına qatıldığını iddia etmək absurd olardı.

Ümumiyyətlə, terror təşkilatlarının yaranması və formalaşması üçün “münbit” şərait lazımdır. Bu şərait əsasən terror təşkilatının hansı motivlər əsasında qurulması, dövlətin həmin qruplara qarşı apardığı yanlış siyasət nəticəsində meydana gəlir.

Aydın məsələdir ki, mübarizə üçün lazım olan ünsür insan resursudur. Terror təşkilatını idarə edənlər bunu çox gözəl başa düşür, ona görə də beynəlxalq cihad məfhumu üzərində daha çox dayanırdılar. Darül-İslamı yalnız öz ifadə etdikləri şəkildə, yəni İslamın qayda-qanunlarına (şəriət) və prinsiplərinə uyğun idarə etmək lazımdır. Onlara görə, bu ancaq Məhəmməd peyğəmbərin dövrünə qayıtmaqla reallaşa bilərdi.

İŞİD-çilərin sayı haqqında fərqli qaynaqlarda fərqli rəqəmlərə rast gəlmək mümkündür. Bunun səbəbi isə dəqiq sayın müəyyən edilməsinin çətinliyindən qaynaqlanır. CNN telekanalı fərqli qaynaqlara əsaslanaraq İraq və Suriyada 20000 ilə 31000 arasında İŞİD döyüşçüsünün olduğunu bildirir. Bu döyüşçülərin neçəsinin həqiqətən təşkilat liderinə bağlı olduğu və ya təşkilatın ideologiyasına sadıq olduğu haqqında heç bir fikir yoxdur. Bəzilərinin zor gücünə təşkilatda saxlanması, bəzilərinin isə öz şəxsi maraqlarına görə təşkilatda qalması faktları bizi bu şübhəyə salır. ABŞ Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin qaynaqlarına əsasən, İŞİD-in tərkibindəki 15000 döyüşçüdən 2000-ə yaxını Qərbi ölkələrindən Suriyaya gələrək terror təşkilatına üzv olmuşdur. İraqda isə döyüşçülərin 30%-ni xaricdən gələn vətəndaşlar təşkil edir [5, s.282]. İŞİD-ə başda Avropa ölkələri olmaqla bir çox ölkədən dəstəkçilər qatılmaqdadır. Bu vəziyyəti Stark və Beynric tərəfindən yeni dini hərəkatların meydana gəlməsini izah etmək üçün formalaşdırılan “Nisbi Məhrumiyyət Nəzəriyyəsi” ilə izah etmək məqsədəuyğun olardı. Bu nəzəriyyənin ana prinsipinə görə, “qurulmuş dini ənənə içərisində olmaqla yanaşı, sahib olduğu inanc ilə xarici dünyaya uyğunlaşa bilməyən insanlar yeni dini hərəkatlara istiqamətlənməkdədirlər”. Bu nəzəriyyə hesab edir ki, insan nə qədər maddi rifah içərisində olur-olsun, subyektiv təklükə hissi yaşaya və özünü mənəvi məhrumiyyət içərisində hiss edə bilər. Bu mənəvi məhrumiyyəti doldurmaq üçün isə yeni dini qruplara üz tuta bilər. Biz bunu İŞİD misalında görə bilərik [8, s.58-59].

Çox təəssüf ki, ölkəmizdən də yüzlərlə insan bu təşkilata qatılmış, əldə olunan məlumatlara görə, əksəriyyəti dünyasını dəyişmişdir. Təbii ki, bu proseslər bizi narahat etməyə bilməz. Gedən insanları buna nəyin sövq etdiyi, həyatlarını qurban verməyə hazır olma səbəbləri tədqiqatə cəlb olunmalıdır. 2015-ci ilin I yarısında Türkiyədə aparılan əməliyyatlar nəticəsində 457 xarici vətəndaşı İŞİD-ə qoşulmaq istəyərkən tutulmuşdu. Bunlardan 5-i azərbaycanlı idi [9]. 2016-cı ildə azərbaycanlı qadının bu terror təşkilatına qatılma səbəbi isə çox maraqlıdır. Bilirik ki, terror təşkilatları üzv qazanmaq üçün qohumluq, qonşuluq və dostluq münasibətlərindən də məharətlə istifadə edirlər. Həyat yoldaşının sözlərinə görə, qadının İŞİD-ə üzv olmağa sövq edən qonşuluqda yaşayan digər qadının təbliğ etdiyi düşüncələr olmuşdur [10]. 2012-2017-ci illərdə Azərbaycandan İŞİD-ə qoşulanların sayının 900 nəfər olduğu bildirilir. Son zamanlar isə bu cür terror təşkilatlarına üzv olma halları kəskin azalıb və vəziyyət nəzarət altındadır [11].

İŞİD terror təşkilatına üzv olanların yaş vəziyyətinə nəzər yetirdikdə isə gənclərin çoxluq təşkil etdiyini görürük. Bunun əsas səbəbi isə psixoloji amillərdir. Çünki insan gənclik dövründə axtarış içərisində olur, həm sevib, həm də sevilmək hissi özünü daha qabarıq göstərir. Terror təşkilatları gənclərdə gedən bu prosesləri yaxşı bildiklərindən boşluqları necə doldurmaq lazım olduğunu da gözəl bilirlər. Məhz buna görə də valideynlər həmin yaş dövründə övladları ilə düzgün ünsiyyət qurmalı, onlardakı psixoloji boşluqları doldurmağa çalışmalıdırlar.

Nəticə

İŞİD yerli təşkilat kimi meydana gəlsə də, gün keçdikcə beynəlxalq terror təşkilatına çevrilmişdir. Təşkilatı formalaşdıran sosial struktur da bu vəziyyətə paralel olaraq getdikcə daha çox fərqliləşməkdə və mürəkkəb quruluşa çevrilməkdədir. İŞİD özünəxas strukturu və aksiyaları ilə digər terror təşkilatlarından fərqlənir. Bunun bariz nümunəsi kimi bir sıra aparıcı ölkələrdə həyata keçirdikləri şiddət aksiyalarını göstərmək olar. İstifadə etdiyi arqumentlər və ortaya qoyduğu metodlar baxımından götürsək, təşkilatın insan resursu əldə etmə metodu sosial strukturu və xitab etdiyi insan kütləsini çox yaxşı analiz etdiyini və buna istiqamətlənmiş strategiyalar sərgilədiyini müşahidə etmək mümkündür. Həmçinin dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkəsində həyata keçirdikləri şiddət aksiyaları onun nə dərəcədə güclü olmasından xəbər verir. İŞİD-in silahlı gücünə son qoyulması, regiondakı döyüşçülərin təsirinin tam mənası ilə azalması bu bölgədə terrorun sona çatması mənasına gəlməyə bilər. Sahib olduğu ideologiya yaşadığı müddət ərzində bu coğrafiyada terror təşkilatlarının formalaşması üçün zəmin yaradacaqdır [5 s.288]. Beləliklə, İŞİD kimi terror təşkilatları ilə mübarizə apararkən onların ideologiyaları ilə də mübarizə aparmaq lazımdır. Bu məsələnin daha tez həll olunması üçün isə bütün dünya dövlətləri bir məqsəd ətrafında birləşməlidirlər.

Terrorla mübarizə Azərbaycan Respublikasında da dövlət siyasətinin özülünü təşkil edən məsələlərdən biridir. Ölkəmiz dünyada alternativ olmayan tolerantlıq siyasəti yürüdür və həm dövlətin, həm də cəmiyyətin terrorizmə qarşı fikri birmənalıdır. Tolerantlıq balansının qorunub saxlanması üçün hər cür addımların atıldığını müşahidə etmək olar. Təbii ki, ölkənin bu birgəyaşayış nümunəsini tarixi faktlarla əlaqələndirə bilərik. Fərqli dinlərin nümayəndələri Azərbaycanda heç bir kənar müdaxiləyə uğramadan yaşamışlar və yaşamaqdadırlar. Ümummillə Lider Heydər Əliyevin “Yüksək tolerantlıq, ilk növbədə, yüksək mədəniyyətin təzahürüdür” sözləri Azərbaycanın köklü mədəniyyətinin olmasına istiqamətlənmiş düşüncələrdən qaynaqlanır. Ulu Öndərin uğurlu siyasətinin davamı olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin də ölkənin tolerantlıq prinsiplərini əsas götürməsini bu ifadələrdən aydın görmək olar: “Bugünkü Azərbaycanı dini dözümlülük, tolerantlıq mühiti səciyyələndirir. Ölkəmizdə müxtəlif dinlərə etiqad edən bir çox xalqların nümayəndələri yaşayırlar və biz bir ailə kimi yaşayırıq” [12, s.2-3].

Ölkəmiz tolerantlığın pozulmasına cəhd göstərən, cəmiyyətin radikalıq üzərində formalaşmasına təkan verməyə çalışan qüvvələr ilə mübarizəsini hər zaman davam etdirir. Belə ki, 4 dekabr 2015-ci ildə “Dini ekstremizmə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul olunmuşdur. Qanunda Azərbaycan Respublikasında dini ekstremizmə qarşı mübarizənin hüquqi və təşkilati əsasları müəyyənləşdirilmiş, dini ekstremizm əleyhinə mübarizəni həyata keçirən dövlət orqanlarının və vətəndaşların hüquq və vəzifələri təsbit edilmişdir [13, s.213].

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, İŞİD kimi dini radikal qrupların ölkədə kök salmasının qarşısını almaq məqsədilə hər bir Azərbaycan vətədaşının müəyyən biliklərə sahib olması zəruridir. Bu, həmin qrupların kənardan öz ideologiya və prinsiplərini cəmiyyətə yeridə bilmələrinin qarşısını alan əsas amillərdəndir. Bütün bu xüsusları nəzərə alaraq, əsasən də gənclərin həm ölkədə, həm regionda, həm də dünyada baş verən hadisələri gündəlik olaraq izləməsi, tarixi faktları araşdırması labüddür. Bununla biz həm də xaricdən gələn təhdidlərin qarşısını almaq üçün dövlətimizin siyasətinə öz töhfəmizi vermiş olarıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Necati Alkan. Gençlik ve radikalizm. İstanbul: Karakutu Yayınları, 2013, 255 səh.
2. İskender Karakaya. “Küresel Terörizmin Dönüşümü: Irak ve Şam İslam Devleti (İŞİD) Örneği” // B.U.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 2019, cilt 38, sayı 1, səh.149-198
3. Michael Weiss, Hassan Hassan. Terör ordusunun içyüzü. İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2016, 522 səh.
4. Necati Alkan. Din, Şiddet ve Terörizm. Ankara: Karınca Yayınları, 2016, 264 səh.
5. Sezgin Erdem. “İŞİD: Küresel Bir Terör Örgütü” // Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Elazığ, 2016, cilt 26, sayı 2, səh.277-292
6. Ersin Aksoy. “DAİŞ ve Suriye İç Savaşında DAİŞ-in Rolü” // Sakarya Üniversitesi, Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi, 2016, cilt 2, sayı 2, səh.42
7. Cemaleddin Güvenç. “DEAŞ Terör Örgütü Üzerine Bir Değerlendirme” // Hitit Ekonomi ve Politika Dergisi, Çorum, 2021, cilt 1, sayı 2, səh.90
8. Muammer Cengil, Ali Rıza Aydın. “İŞİD: Psikopolitik ve Teolojik Bir Değerlendirme” // Iğdır Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, 2014, sayı 6, səh.63
9. <http://femida.az/az/news/4350> / İŞİD-ə qoşulan 5 azərbaycanlı tutuldu, 21.05.22
10. <https://www.youtube.com/watch?v=th4clykWSb0> / İŞİD-ə qoşulan azərbaycanlı kimdir?, 21.05.2022
11. <https://www.yeniavaz.com/az/news/60691/medet-quliyev-isid-e-qosulan-azerbaycanlilarin-sayini-aciqladi> / “İŞİD”-ə qoşulanların sayı açıqlandı, 22.05.2022
12. Heydər Əliyev siyasəti: Tolerantlıq. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2018, 616 səh.
13. Səyavuş Heydərov. Din və İdeoloji Təhlükəsizlik. Bakı: 2020, 276 səh.
14. Sarkan Salman. “İŞİD-in İdeolojisi: Cihadi Selefilik”, 2020, cilt 4, sayı 2, 97-112 səh.

MÜHARİBƏ VƏ SÜLH MƏSƏLƏLƏRİNDƏ DİN AMİLİ

Qoşqar BAĞIROV,

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya

İstitutunun elmi işçisi,

qoshqar.bagirov1977@gmail.com

Xülasə. Müharibə və sülh məsələləri hər zaman aktual problemlər sırasında olub. Bir sıra dövlətlər öz maraqlarının təmin olunması üçün münaqişədə din amilindən istifadə edirlər. Ermənistan da Qarabağ münaqişəsini din amili ilə əlaqələndirməyə cəhdlər etmiş, bununla əlaqədar daha çox tərəfdaş toplamağa çalışmışdı. Lakin Azərbaycanın tolerant dövlət kimi tanınması və ölkəmizdə bütün xalqların dinc yanaşı yaşaması ermənilərin fitnəkarlığına yer qoymadı. Bununla belə, Ermənistan hər cür dezinformasiyadan istifadə etməklə Azərbaycanı dünya ictimaiyyətinin gözündən salmağa çalışır. Tədqiqat işində müharibə və sülh məsələlərinə din amilinin təsiri tarixi və elmi əsasda təhlil olunaraq dəyərləndirilir.

AÇAR SÖZLƏR: müharibə, sülh, Vətən müharibəsi, ordu, demokratiya, sərhəd, delimitasiya, demarkasiya.

Goshgar Baghirov

THE FACTOR OF RELIGION IN MATTERS OF WAR AND PEACE

Summary. Issues of war and peace have always been among the pressing problems. A number of states use the religion factor in the conflict to secure their interests. Armenia also tried to connect the Karabakh conflict with the religious factor and tried to gather more partners in this regard. However, the recognition of Azerbaijan as a tolerant state and the peaceful coexistence of all nations in our country left no room for provocation of Armenians. However, Armenia is trying to discredit Azerbaijan in the eyes of the world community by using all kinds of disinformation. In the research work, the influence of the religious factor on the issues of war and peace is analyzed and evaluated on a historical and scientific basis.

KEY WORDS: war, peace, Patriotic War, army, democracy, border, delimitation, demarcation.

Гошгар Багиров

ФАКТОР РЕЛИГИИ В ВОПРОСАХ ВОЙНЫ И МИРА

Резюме. Вопросы войны и мира всегда были в числе актуальных проблем. Ряд государств используют религиозный фактор в конфликте для обеспечения своих

интересов. Армения также попыталась связать Карабахский конфликт с религиозным фактором и попыталась привлечь в этом отношении больше партнеров. Однако признание Азербайджана толерантным государством и мирное сосуществование всех народов в нашей стране не оставляло места для провокаций армян. Однако Армения пытается дискредитировать Азербайджан в глазах мировой общественности, используя всевозможную дезинформацию. В исследовательской работе влияние религиозного фактора на вопросы войны и мира анализируется и оценивается на историко-научной основе.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: война, мир, Отечественная война, армия, демократия, граница, делимитация, демаркация.

Müharibə canlı qüvvə və maliyyə itkisi, sülh isə vəziyyətdən çıxış yolunun tapılması vasitəsidir. Müharibələrə gətirib çıxaran səbəblər müxtəlif, ona rəvac verənlər isə məqsədli surətdə bu addımı atan şəxsiyyətlərdir. Müharibələr çox zaman iki tərəf, iki ölkə arasında başlasa da, sonradan bu prosesə digər dövlətlər də qoşula bilər və nəticədə qarşıdurma genişlənir, maraqların toqquşması müstəvisində onun qarşısını almaq çətinləşir. Münaqişələrə dini çalarların əlavə olunması isə vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirir.

Tarixi faktlar göstərir ki, bir çox ölkədə dövlət siyasətinin formalaşdırılmasında, dövlətin idarə olunmasında kilsələrin və din xadimlərinin rolu böyükdür. Hətta bəzən dövlətlər arasında soyuq müharibələrin aparılmasında kilsələrin rolu qabardılır. Rusiya Federasiyasının Fövqaladə və səlahiyyətli səfiri, siyasi elmlər namizədi Valentin Boqomazov özünün “Dini müharibələr: keçmişdə və indi” adlı məqaləsində Roma Katolik Kilsəsinin və ona rəhbərlik etmiş şəxslərin fəaliyyətinə toxunaraq qeyd edir ki, Vatikan dünyanın 180-dən çox ölkəsi ilə diplomatik əlaqələrə malikdir, o, BMT, ATƏT və digər beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq edir. Bununla belə, bildirilir ki, Roma Katolik Kilsəsi beynəlxalq hüquqa əsaslanan, suveren hüquqi subyektdir və onun bu fəaliyyəti dünya ictimaiyyəti tərəfindən tanınır.

ABŞ-ın məşhur vaticanşünası, Romada 16 il müddətində Şimali Amerika informasiya xidmətində şərhçi kimi çalışan C.Allen “National Catholic Reporter”, “New York Times”, “La Stampa” kimi mətbu orqanlarla, CNN, NPR televiziyaçıları ilə əməkdaşlıq edərək, katoliklik mövzularına geniş yer verib. O vurğulayır ki, Roma Papası II İohann Pavelin “Kommunizmin darmadağın edilməsində xüsusi xidmətləri var və tarixçilər əslən Polşadan olan İohann Pavelin “yumşaq güc”, Reyqan və Tetçerin isə “sərt güc” olduğuna dair debatlar açmağa bilirlər” [1, s.192].

İkinci Dünya müharibəsindən bir müddət sonra dünyanın iki super gücü – ABŞ və SSRİ arasında başlanan soyuq müharibə zamanı ABŞ dini təbliğat məsələlərinə xüsusi diqqət yetirirdi. U.Aynboden qeyd edir ki, “Stalin ABŞ-da dinin mədəni həyata təsirini görürdü və o, SSRİ-nin bu ölkədə səfiri təyin olunan Qromıkoya hər bazar günlərində kilsədə olmasını, moizələri dinləməsini, bunun amerikan dünyagörüşünə və dəyərlər sisteminə təsirini öyrənməyi tapşırırmışdı” [1, s.192].

Qeyd edək ki, səmavi dinlərin hər biri insanları sevgiyə, mərhəmətə, birgəyaşayışa və sülhə çağırır, zorakılığı və müharibəni məqbul hesab etmir. Lakin mürtəce qüvvələr, şovinst

əhval-ruhiyyəli dövlətlər və bəzi din xadimləri bu çağırışın əksinə gedir, hansısa maraqlar müstəvisində qarşıdurma və düşmənçiliyə meyil edir, insanlıq əleyhinə siyasət yürüdür, nifaq salır, bundan bəhrələnməyə çalışırlar. Göründüyü kimi, bəzi dövlətlər öz siyasi kursunun müəyyənləşdirilməsi və təsir dairəsinin genişləndirilməsi üçün din amilindən də istifadə edirlər. Azərbaycanda isə din dövlətdən ayrılır, din xadimləri siyasətə qoşulmur, o, yalnız mənəvi dəyərləri təbliğ edir, tolerantlıq, birgəyaşayış və vəhdətə xidmət göstərir. Ölkəmizdə yaşayan hər bir xalq, etnik qruplar hüquqi bərabərlik, dözümlülük şəraitində öz adət-ənənələrini qoruyub saxlayır, dini konfessiyalar azad mühitdə fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Azərbaycanda heç vaxt irqi, dini, etnik zəmində qarşıdurma, münaqişə yaşanmayıb. Ölkəmizdən fərqli olaraq Ermənistanda isə kilsə həmişə təfriqəçilik mövqeyində dayanıb, zorakılığı, müharibəni təbliğ edib, dövlətin işğalçı siyasətinə dəstək verib, türklərə və azərbaycanlılara qarşı nifrət aşılayıb. Bu hal təkə Ermənistanda deyil, onun hüduqlarından kənarda da özünü qabarıq biruzə verir. Dünyanın aparıcı dövlətlərində belə, erməni kilsə və din xadimləri terrora güclü dəstək verib, onlarla həmfikir olmayanlara qarşı bərişmaz olub, əks fikirli insanların fiziki məhvini təşkil edib, insanlarda xof yaratmağa çalışıblar. Dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində fəaliyyət göstərən erməni təşkilatları “Daşnaksütyun”, “ASALA”, “Hnçak”, “Erməni İnqilab Ordusu”, “Armenikan”, “ASOA”, “Erməni birliyi”, “Haydad”, “Apostol” və onlarla erməni partiya və terror təşkilatları yüzlərlə terror aktları, qətlər törətmiş, heç bir günahı olmayan insanların həyatına son qoymuşlar. Həmin terror təşkilatlarının üzvləri öz ideologiyaları ilə razılaşmayan ermənilərə də qarşı çıxır, onlara qarşı sui-qəsd törədirdilər. “Erməni kilsəsi son 200 ilə yaxın dövrdə daim terroru təşviq, terrorçuları himayə etməklə, kilsələrin və məktəblərin zirzəmilərini silah və sursat anbarına çevirməklə, qadın və uşaqları qan tökməyə sövq etməklə, İslam və İudaizm dinlərinə böhtan ataraq gözdən salmağa çalışmaqla sülh və birgəyaşayış dini olan Xristianlığa və xristianlara ləkə vurub” [2]. Erməni terror təşkilatları əsasən Türkiyə və Azərbaycana qarşı fəaliyyət göstərmişlər. 1980-ci ildə Yunanıstanın paytaxtı Afinada Türkiyə səfirini qətlə yetirən ASALA təşkilatı bəyan etmişdir ki, bizim düşmənimiz türklər və bizimlə əməkdaşlıq etməyən digərləridir.

Ermənilərin düşmənçilik ideologiyası, Azərbaycana qarşı haqsız ərazi iddiaları Qarabağ müharibəsinə gətirib çıxardı. Ermənilərin xarici dairələrin himayəsi və dəstəyi ilə başladığı bu müharibə hansı tərəfin haqlı, hansı ölkənin haqsız olduğunu göstərdi, ədalət zəfər çaldı. Ermənilərin uzun illər apardığı təbliğat və işğalçılıq siyasəti iflasa uğradı, Azərbaycan öz ərazi bütöblüyünü təmin etdi. Lakin qarşıda hələ görüləcək çox iş var. Bunun üçün ilk növbədə Ermənistanda başlanmış revanşist çağırışlara son qoyulmalı, haqsızlıq etiraf edilməli, Qarabağdakı qanunsuz erməni silahlı qrupları ləğv olunmalı, demilitarizasiya, sərhədlərin delimitasiya və demarkasiyası aparılmalı, sülh sazişi imzalanmalı və onun tələblərinə dəqiq əməl olunmalıdır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2021-ci il dekabrın 14-də Belçikanın paytaxtı Brüssel şəhərində İspaniyanın “El Pais” qəzetinə verdiyi müsahibəsində bildirmişdi ki, bütün təhdid yarada biləcək cəhdlərin qarşısı alınacaqdır: “Azərbaycan sülhün tərəfdarıdır. Ona görə də Azərbaycan rəsmi İrəvanın manevrlərini, yenidən qruplaşmalarını və təhlükəli

ola biləcək hərbi potensial yaratmaq üçün cəhdlərini izləyir. Bütün təhlükələr dərhal aradan qaldırılacaqdır” [3].

Amma görünən odur ki, Ermənistanla sülh müqaviləsi imzalanırsa belə, bu ölkənin baş verənlərdən ibrət alacağını düşünmək, arxayınlaşmaq olmaz. Çünki aparıcı dövlətlərin əlində alət olan Ermənistan sabit bir mövqeyə malik deyil və o, istənilən an yeni təxribatlara əl ata, sabitliyi poza bilər. Bu hal tarixən sübut olunub. 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra baş verənlər də bunu sübut edir. Müharibədən sonra dəfələrlə hərbi təxribatlar törədən erməni tərəfi hər dəfə tutarlı zərbə aldıqdan sonra bir müddət sakitləşsə də, yenidən imkan yarandıqda silahlı qarşıdurmaya meyillənir. 2022-ci il avqustun 3-də Kəlbəcər istiqamətində ermənilərin Azərbaycan ordusuna qarşı hücumu və bir əsgərimizin şəhid olması hərbiçilərimizi “Qisas” əməliyyatı aparmağa vadar etdi. Bu əməliyyat nəticəsində tutarlı cavab alan ermənilər “yumşaldılar”. Lakin yeni təxribatların baş verəcəyi də istisna deyil. Onlar bu hərəkətləri ilə qeyri-səmimilik nümayiş etdirirlər. Deyilənlərin daha bir sübutu isə erməni silahlı qüvvələrinin 2022-ci il sentyabrın 12-də törətdiyi genişmiqyaslı təxribatdır. Gecənin qaranlığından və mürəkkəb relyefli ərazidən istifadə edən erməni hərbiçiləri Azərbaycan ordusunun təminat yollarını minalayaraq ağır silahlardan, o cümlədən artilleriya və minaatanlardan da atəş açmaqla hücumu keçiblər. Nəticədə hər iki tərəfdən itkilər olub və ermənilər geri oturdulub. Bu, regionda sülh yaradılmasını istəməyən, ermənilərə dəstək verən xarici qüvvələrin fəaliyyətinin nəticəsidir. Güclü dövlətlərin qoltuğu altına sığınan, beynəlxalq təşkilatların dəstəyini almaq üçün dezinformasiyalar yayan Ermənistan Respublikası nəyi qazanıb, nəyi itirəcəyinin fərqi varmıdan düşmənçilik əməllərini davam etdirir.

Ermənistan və Qarabağdakı separatçı qüvvələr hələ vaxtilə münaqişəyə dini don geyindirməyə çalışır, guya xristian olduqlarına görə sıxışdırıldıqlarını və bu səbəbdən azərbaycanlılarla birgə yaşaya bilmədiklərini iddia edirdilər. Onların bu iddiası bəzi dövlətlər tərəfindən pərdəarxası himayə olunurdu. Etiraf etmək lazımdır ki, Xristianlıq faktoru çox vaxt vəziyyəti ermənilərin xeyrinə dəyişib. Bu təəssübkeşlik ATƏT-in Minsk Qrupunun fəaliyyətində də özünü göstərmişdir. Yaranmış istənilən vəziyyətdən sui-istifadə edən ermənilər hər vəchlə konfrontasiya mövqeyində durub, Azərbaycanı dünya ictimaiyyətinin gözündən salmağa çalışıblar. Lakin hər şeyin zamana ehtiyacı olduğu kimi, erməni məkrinin ifşası da müəyyən zaman kəsiyində öz həllini tapdı və qondarma iddiaların üstündən xətt çəkildi. Bununla belə, ABŞ və Fransa hazırda işlək mexanizmə malik olmayan Minsk Qrupunun fəaliyyətini yenidən dirçəltməyə səy göstərir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev isə dəfələrlə bəyan edib ki, Qarabağ münaqişəsi öz həllini tapıb və burada yaşayan ermənilərə xüsusi status verilməyəcək. ABŞ-ın dövlət katibi Antoni Blinkenin Filip Rikeri özünün Qafqaz danışıqları üzrə baş məsləhətçisi təyin etməsi və Amerikanın Minsk Qrupunun həmsədri kimi fəaliyyətini davam etdirmək barədə fikri bir tərəfdən bu ölkənin bizim regiona maraq göstərməsi və Rusiyanın təsirinin azaldılması istəyinin ifadəsidersə, digər tərəfdən erməni təəssübkeşliyinin sübutudur. ABŞ-ın bu istəyinə Azərbaycan XİN-in münasibəti isə ölkəmizin Qarabağ məsələsində həssaslığının izahıdır. Leyla

Abdullayevanın ABŞ Dövlət Departamentinin həmin təyinatı münasibətində deyilir: “Minsk Qrupu ilə bağlı Azərbaycanın mövqeyi ən yüksək səviyyədə dəfələrlə və aydın şəkildə ifadə olunub. Faktiki olaraq fəaliyyət göstərməyən Minsk Qrupunun “reanimasiya” edilməsi cəhdləri ABŞ-ın Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin normallaşması prosesindən uzaqlaşması ilə nəticələnə bilər” [4]. Bu bəyanatda bir daha bildirilir: “Beynəlxalq ictimaiyyət, o cümlədən tərəfdaşlarımız anlamalıdır ki, Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin normallaşması ilə bağlı danışıqların Qarabağ məsələsi ilə əlaqələndirilməsi heç də normallaşmaya xidmət etmir. Qeyd edək ki, Azərbaycanla ABŞ, eləcə də digər tərəfdaş ölkələr arasında bir çox məsələdə fikir ayrılığı olmasa da, Qarabağ kimi həssas məsələdə maraqlarımıza zidd olan mövqe qətiyyətlə rədd edilir və statusla bağlı istənilən təklif birmənalı şəkildə qəbul edilməzdir. Bu kimi fikirlərin ortaya atılması isə erməni tərəfində yeni ümidlər yarada və onların revanşist niyyətlərinin həyata keçirilməsinə vasitə ola bilər.

ABŞ və Fransanın Azərbaycana qarşı qərəzli mövqeyi bu dövlətlərin Bakıdakı səfirlərinin davranışında da görünür. Belə ki, ölkəmizin Şuşada keçirdiyi beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlərdə iştirakı dəvət olunsalar da, onlar Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtına getməkdən imtina edirlər. Əvvəllər Rusiya səfirliyi də eyni mövqe nümayiş etdirirdi, lakin sonradan bu ölkə reallıqla barışmalı oldu. ABŞ və Fransanın nümayişkarənə surətdə Şuşaya dəvətdən dəfələrlə imtina etməsinə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin köməkçisi – Prezident Administrasiyasının xarici siyasət məsələləri üzrə şöbəsinin müdiri Hikmət Hacıyev münasibət bildirərək deyib ki, bu, onların Qarabağ probleminin sülh yolu ilə həllində maraqlı olmadıqlarını göstərir. “ABŞ və Fransa səfirləri dəfələrlə dəvət olunmalarına baxmayaraq, Şuşaya səfər etməkdən nümayişkarənə surətdə imtina edirlər. Bu, onların Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanınaması kimi qiymətləndirilməlidir” [5].

Erməniperəst mövqe Avropa İttifaqının Ermənistan və Azərbaycana yardım və kredit ayırmasında da özünü göstərir. Belə ki, bu birliyin işğalçı ölkəyə 2 milyard avrodan çox grant və kredit ayırması, işğaldan əziyyət çəkən Azərbaycana isə 150 milyon avro kredit vermək istəyi xristian təəssübkeşliyinin aydın təzahürüdür. Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın vaxtilə Avropa İttifaqını “Xristian klubu” adlandırması heç də təsadüfi deyil. R. T. Ərdoğan 2022-ci ilin sentyabrında türk gənclərlə görüşündə də müsəlman ölkələrinin üzləşdiyi problemlərdən söz açaraq deyib: “Müsəlmanlar üzərində oyunlar oynanılır. 2 milyon suriyalının və 1 milyon insanın qanı ilə İraqı böldülər. Hələ də eyni məqsədlə eyni oyunları davam etdirirlər” [6].

Göründüyü kimi, ayrı-seçkilik, ikili standartlar siyasəti dünyanın siyasi nizamını pozmaqda, qarşıdurma yaratmaqda davam edir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, ciddi siyasi və iqtisadi maraqlar sərt şəkildə toqquşanda din amili arxa plana keçir və hər bir ölkə ilk növbədə öz maraqlarını qorumağa üstünlük verir. Tarixdə bununla bağlı həm xristian, həm də müsəlman ölkələrində kifayət qədər nümunələr var. 1096-cı ildən başlayan səlib yürüşü 200 illik zaman kəsiyində bu müharibələrin məqsədlərini açıq şəkildə göstərirdi. Hazırda isə “demokratiya” pərdəsi altında bu siyasət bəzən açıq, bəzən də gizli surətdə davam etdirilir. Məqsəd isə birdir - dünyada hegemonluq etmək.

ƏDƏBİYYAT

1. Богомазов В. Религиозные войны: прошлое и настоящее. Международная жизнь: проблемы внешней политики, дипломатии, национальной безопасности: ежемесячный журнал, Москва, 2014 г., № 11, с. 190-197.
2. Qasımlı M. Erməni kilsəsi son 200 ilə yaxın dövrdə terroru təşviq etməklə Xristianlığa ləkə vurub <https://az.trend.az/azerbaijan/society/3325008.html>
3. Əkbərov C. Azərbaycan Ermənistanla sülh danışıqlarına hazırdır, amma... <https://ikisahil.az/post/271933>
4. Abdullayeva L. Minsk Qrupunun “reanimasiya”sı cəhdləri ABŞ-ın Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərinin normallaşması prosesindən uzaqlaşması ilə nəticələnə bilər <https://azertag.az/xeber/>
5. Hacıyev H. Fransa və ABŞ səfirləri Şuşaya səfərdə iştirak etməməklə Azərbaycanın dəvətinə etinasızlıq göstərdilər <https://azertag.az/xeber/>
6. Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan .3 milyon insanın qanı ilə bu ölkəni böldülər <https://avrasiya.net/region/67055>

UOT 1 (091)

ƏLİ İBN ƏBU TALİBİN (Ə) “NƏHCÜL-BƏLAĞƏ” ƏSƏRİNDƏ ELM VƏ ALİM

Rüfət QARAYEV,

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar

İstitutunun doqtorantı

Xülasə. Məqalədə elm və alim sözlərinin lüğət və termin mənaları haqqında məlumat verilərək İslam dinində elmin dəyəri və alimin üstünlüklərindən bəhs olunur. Qurani-Kərimdə, Peyğəmbərin hədislərində, Həzrət Əlinin (ə) “Nəhcül-bəlağə” əsərində elmin fəziləti barədə keçən fikirlərə diqqət çəkilir.

Bildirilir ki, Həzrət Əli (ə) “Nəhcül-bəlağə”də elmin insanları, malın isə sahibini qoruduğuna, elmin verməklə çoxaldığına, malın isə verməklə azaldığına, elmin həmişə idarə etdiyinə, mülkün isə hökmə tabe olmasına diqqət çəkmişdir. Eyni zamanda, mal və mülk sahiblərinin yox olacağını, həqiqi elm sahibi alimlərin isə əbədiyyətə qədər mövcud olacağını vurğulamışdır.

AÇAR SÖZLƏR: Əli ibn Əbu Talib, “Nəhcül-bəlağə”, elm, alim, Allah, Qurani-Kərim.

Руфат Гараев

НАУКА И УЧЕНЫЙ В ПРОИЗВЕДЕНИИ АЛИ ИБН АБУ ТАЛИБА (АС) “НАХДЖУЛ-БАЛАГА”

Резюме. В статье представлена информация о словарном и терминологическом значении слов наука и ученый, а также говорится о ценности науки и преимуществах ученого в исламе. Обращается внимание на идеи о достоинстве науки в Священном Коране, в хадисах Пророка, в «Нахджул-Балага» Хазрата Али.

Здесь Хазрат Али (а.с.) обращает внимание на то, что знание защищает людей, а имущество защищает своего владельца, что знание умножается отдаванием, а имущество убывает от отдавания, что знание всегда правит, а имущество подлежит суду. При этом подчеркивается, что собственность и собственники погибнут и исчезнут, а ученые, обладающие истинными знаниями, будут существовать вечно.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Али ибн Абу Талиб, “Нахджул-балага”, наука, ученый, Бог, Священный Коран.

Rufat Garayev

**SCIENCE AND SCIENTIST IN THE WORK OF ALI IBN ABU TALIB (AS)
“NAHJUL-BALAGHA”**

***Summary.** The article provides information about the dictionary and terminological meaning of the words science and scientist, and also talks about the value of science and the advantages of a scientist in the Islamic religion. Attention is drawn to the ideas about the dignity of science in the Holy Quran, in the hadiths of the Prophet, in «Nahjul-Balagha» by Hazrat Ali.*

Here, Hazrat Ali (a.s.) draws attention to the fact that knowledge protects people, and property is protected by its owner; that knowledge increases by giving, and property decreases by giving, that knowledge always rules, and property is subject to judgment. At the same time, it emphasizes that property and owners of property will perish and disappear, and scientists who have true knowledge will exist until eternity.

KEY WORDS: *Ali ibn Abu Talib, “Nahjul-balagha”, science, scientist, God, the Holy Quran.*

“Elm” və “alim” sözlərinin lüğət və termin mənaları

Elm sözü lüğətdə “məlumat”, “öyrənmə”, “məlumatlanma”, “anlayış”, “idrak” mənalərini bildirir. Alim sözü isə “bilən”, “məlumatlı”, “mütəxəssis” mənalərində izah edilir [1, s.592].

Allahın adlarından olan “əl-Alim”in termin mənası hər bir şeyi öz elmi ilə əhatə edən deməkdir. Bu əhatə etmək o qədər tam və kamildir ki, artıq ondan daha açıq bir müşahidə və kəşf təsəvvür edilə bilməz. Eyni zamanda, bu əhatə bilinən şeylərdən əldə olunmaz, bilinən şeylər isə ondan əldə edilmiş olar. Alim ismində insanın da payı olduğu bəllidir. Ancaq insanın elmi ilə Allahın elmi üç xüsusiyyətinə görə bir-birindən ayrılır.

1) Məlumatın (bilinən şeylərin) çoxluğunda. Şübhəsiz ki, insanın elmi nə qədər çox olursa olsun, mütləq sərhədlidir. O halda insanın elmi sonsuz olan elmə necə bərabər ola bilər?

2) İnsanın bir şeyi bilməsi, nə qədər geniş və əhatəli olsa da, bu əhatəlilik son həddə çatmaz. Əslində insanın əşyanı müşahidə edib tanıması eynilə onları bir tül pərdə arxasından görməsinə bənzəyər. Əşyanı tanımadakı dərəcələri inkar edilməz. Çünki qəlbin gözü zahiri göz kimi deyildir.

3) Allahın elmi əşyadan alınma deyil, çünki əşyanın özü Allahın elmindən alınmaqdadır. Halbuki insanın əşyanı bilməsi əşyanın özünə tabedir, əşya ilə meydana gəlmişdir. Məsələn, şahmat oyununu öyrənənlə bu oyunu icad edən elmini göstərmək olar. Şahmat oyununu icad edən bu oyunun meydana gəlməsinin səbəbkarıdır. Oyunun var olması onu öyrənənin elminin səbəbidir. Oyunu icad edən bilgisi oyundan əvvəl də mövcuddur. Oyunu öyrənənin elmi isə oyundan sonra meydana gəlir. Burada da Allahın əşyanı bilməsi əşyanın var olmağından da əvvəldir, eyni zamanda əşyanın var olmağına səbəbdır [2, s.168].

Həzrət Əli (ə) “Nəhcül-Bəlağə” əsərində Allahın bütün gizlin və aşkarlardan xəbərdar olduğunu və öz elmi ilə hər bir şeyi əhatə etdiyini bildirir.

“Həmd olsun Allaha ki, gizlin işləri bilir, gizli şeylər onun üçün aşkardır. Deməli aşkar olan hər şeyi, şübhəsiz, bilir. Uca Allah gizlinləri bilən və (ürəklərdəki) düşüncələrdən agah, bütün şeyləri əhatə edən (əşyanın cüziyyatına və külliyyatına hakimdir). Hər şeydən üstündür və hər bir şeyə gücü yetər” [3, s.134; 4, s.222; 5, s.234; 6, s.544].

Qurani-Kərimə görə elm anlayışı

Qurani-Kərimədə uca Rəbbimiz elmin mahiyyət və əhəmiyyəti haqqında belə buyurur: “...Onlar (yaranmışlar) Allahın elmindən Onun Özünün istədiyindən başqa heç bir şey qavraya bilməzlər. Onun kürsüsü (elmi, qüdrət və səltənəti) göyləri və yeri əhatə etmişdir...” [7, “Bəqərə”, 255]; “...Biz istədiyimiz kimsəni dərəcələrlə yüksəldərik. Hər biləndən üstün bir bilən də vardır!” [7, “Yusif”, 76]

Ayələrdən belə anlaşılır ki, həqiqət elmi yalnız və yalnız Allahın izin verdiyi şəxslərə məxsusdur. Bu da Rəbbimizin izni olmadan əldə edilməsi qeyri-mümkündür. Çünki ayələrə baxdığımızda görürük ki, bütün peyğəmbərlərə elm yalnız Rəbbimiz tərəfindən bəxş edilir. Belə ki, Uca Yaradan Qurani-Kərimədə belə buyurur: “(Ya Peyğəmbər!) Oxu! Sənin Rəbbin ən böyük kərəm sahibidir! O Rəbbin ki, qələmlə (yazmağı) öyrətdi. O Rəbbin ki, insana bilmədiklərini öyrətdi” [7, “Ələq”, 3-5]; “(Yusif gəncliyinin) ən yetkin dövründə (17, 18, 21, 30 yaxud 33 yaşına) çatdıqda ona hikmət (peyğəmbərlik) və elm verdik. Biz yaxşı işlər görənləri belə mükafatlandırırıq!” [7, “Yusif”, 22]; “Biz Davuda və Süleymana elm (insanlar arasında mübahisəli məsələləri həll edib ədalətli hökm çıxartmaq, quşların dilini bilmək və i. a.) verdik. Onlar dedilər: “Bizi öz mömin bəndələrinin çoxundan üstün tutan Allaha həmd olsun!” [7, “Nəml”, 15].

Uca Rəbbimiz ayələrdə peyğəmbərlərə elmin yalnız Allah tərəfindən verildiyini vurğulayır. Bu da elmin nə qədər dəyərli və əhəmiyyətli olduğunu ortaya qoyur. Həzrət Əli (ə) öz əsərində elmin müqəddəs və əzizliyi barədə deyir: “Elm müqəddəs və əziz bir mirasdır” [4, s.345]. Rəbbimiz bu dəyərli mirası öz seçdiyi qullarına bəxş edir. Allah Rəsulu (s) da bir hədisi-şərifində “Alimlər peyğəmbərlərin varisləridir” [5, s.56] buyuraraq işin həqiqətini ortaya qoyur.

Elm, alim və əməl

Həzrət Əli (ə) elmin iki növ olduğuna diqqət çəkərək belə buyurur: “Elm iki növdür: biri fitri (nişanələri əməldə aşkar) olan elm, digəri isə (öyrənmək və mütaliə ilə olan) eşidilmə elm. Eşidilmə elm fitri olmayınca fayda verməz (insanı elmin həqiqətlərinə çatdıraraq xoşbəxt etməz)” [8, s.818; 6, s.546]. Yəni elm insanın fitrəti halına çevrilməyincə, özündən bir parça olmayınca, həyatda yaşanıb tətbiq edilmədikcə nə qədər elm əldə edilsə də, dinlənilsə də, elm sayılmaz və sahibinə heç bir faydası olmaz. Əmirəlmöminin (ə) yenə davamında buyurur: “Elmin ən dəyərsizi dildə yerləşən (insanın ona əməl etmədiyi) elmdir. Elmin ən üstünü bütün bədəndə zahir olan elmdir. (O elmdir ki, insan ona əməl edir. Bu elmin axirətdə xeyri vardır)” [3, s.721]. Elm əmələ bağlıdır. Buna görə də kim bildisə, əməl etdi (əks halda, yəni əgər zahirdə bilən kimi görünüb əməl etmərsə, deməli, əslində bilmir). Elm əməli çağırır (özünə tərəf dəvət

edir). Əgər onu (onun dəvət və çağırışını) qəbul etsə, həmin elmdən xeyir görülür. Əks halda isə elm əməldən uzaqlaşır [4, s.827].

Həzrət Əli (ə) “Nəhcül-bəlağə” əsərində elm arxasınca gedənləri üç kateqoriyaya ayırır. “İnsanlar üç qisimdirlər: Rəbbani və ilahi alim (yaradılışın başlanğıc və sonundan xəbərdar olub ona əməl edən, Allahı tanıyan alim); nicat və qurtuluş tapmaq yolunda elm axtaran və öyrənən; kiçik və zəif “milçəklər” (müxtəlif çətinliklərə bulaşmış nadan və qammaz) ki, hər çağırının arxasınca (hər yola) gedir və hər küləklə bir tərəfə əyilirlər (düzü əyridən seçmirlər, heç bir yolda sabitqədəm deyildirlər və qarşıya çıxan hər bir yola gedirlər), elm nurundan işıq götürməyiblər (nadanlıq zülmətində qalıblar) və möhkəm sütuna (ağıl və elm sütunları üzərində dayanan haqq əqidəyə) sığınmayıblar” [6, s.65].

Elm öyrənməyin fəzilət və əhəmiyyəti

Əllamə Məhəmməd Bağır Məclisi “Biharul-Ənvar” əsərində İmam Cəfəri Sadiqdən (ə) belə nəql edir: İmam Cəfəri Sadiq (ə) “Tutarlı dəlil yalnız Allaha məxsusdur” (“Ənam”, 149) ayəsi haqqında soruşulduğu zaman belə buyurdu: Qiyamət günü Allah-Təala bəndəyə belə deyər: “Ey bəndə bilirdin?” Əgər bəndə “bəli” deyərsə, bu vaxt Allah-Təala deyər ki: “Nə üçün əməl etmədin?” Əgər “bilmirdim” deyərsə, bu vaxt Allah-Təala: “Nə üçün əməl etmək üçün öyrənmədin?”, - deyər sual edər” [8, s.43]. Hədisi-şərifdən belə anlayırıq ki, insan hər iki halda məsuliyyət daşıyır. Belə ki, istər alim olsun, istərsə də cahil, bildiyindən və ya bilmədiyindən dolayı Rəbbi qarşısında hesab verəcəkdir. Bildiyi halda nə üçün əməl etmədiyindən, bilmədiyi halda isə nə üçün öyrənmədiyindən sual olunur. Həzrət Əli (ə) əsərdə elmin bir növ bəhanə axtaranların yolunu kəsdiyini bildirərək belə buyurur: “Elm və bilmək bəhanə axtaranların yolunu bağlayır” [6, s.800]. Yəni insan elm və biliyə yiyələndikdən sonra əməl etməmək üçün bəhanələrinin qarşısı alınar və heç bir bəhanəsi qalmaz. Allah Rəsulu (s) elm öyrənməyin fəziləti barəsində hədisi-şəriflərində belə buyurur: “Elm öyrənin; çünki elm öyrənmək, həsənədir (mükafatı olan əməl). Və onu oxuyub oxutmaq zikrdir. Elmi axtarmaq cihad, bilməyəne öyrətmək sədəqə, əhlinə yaymaq isə Allaha yaxınlıqdır. Çünki elm halal və haramı bilmə yoludur; istəyəni cənnət yollarına sövq edər; yalnızlıqda qardaş və qəriblikdə dostdur; çətinliklərdə yol göstərən, düşmənlərə qarşı silah, dostların gözündə isə ziynətdir. Allah elm vasitəsilə bəzi insanları ucaldar və onları xeyirli işlərə yönəlməsi gərəkən insanlar edər. Belə ki, əməlləri başqalarının diqqətini çəkər, əsərləri iqtibas edilər. Mələklər onlarla dost olmağı istəyər. Çünki elm qəlblərin həyatı, gözlərin korluğunun qarşısını alan nur və bədənlərin zəifliyini aradan aparan gücdür. Allahu-Təala elm sahibinə dostlarının sırasında yer verər; dünya və axirətdə yaxşılarla oturub qalxmağı nəsim edər. Elm ilə Allaha itaət və ibadət edilər. Elm ilə Allah tanınar və tövhidinə inanılır. Elm ilə qohumluq bağları qorunur, halal ilə haram tanınır və elm ağıl qabaqda gedəndir” [6, s.75]. Başqa bir hədisində isə belə buyurur: “Ya Alim ol! Ya öyrənən, ya dinləyən və ya elmi sevən!.. Beşincisi olma, məhv olarsan!..” [9, s.78]. Həzrət Peyğəmbər (s) öyrədir ki, elm axtarmaq Allah yolunda cihada bərabərdir, elm sorağında yola çıxan adama döyüş meydanlarında mücahidlik edən adamın savabı qədər savab düşür, çünki

onların hər ikisi də dini dirçəltməyə və qorumağa çalışır. Elm sorağında yola çıxan adam yolda ölərsə, şəhid mislində savab qazanır. Elm axtaran yoxsuldursa, ona zəkat düşür. Elm axtarmaq fəzilətdir, cənnətə aparan yoldur, çünki elm müsəlmana öz işini aydın təsəvvür etmək imkanı verir, ona saleh əməllərə yol göstərir, onun qəlbinə elə bir işıq salır ki, haqqı batıldən, yaxşını pisdən ayıra bilsin. Həzrət Əli (ə) “Nəhcül-bəlağə”də əldə olunan elmlə kifayətlənilməyib, elmin daima yenilənməsinin zəruriliyini ortaya qoyur: “Bədən və cisimlər (bir növ yemək yeməkdən və bir cür iş görməkdən) tənqə gələrək yorulduğu kimi, bu qəlblər də (tərkib hissəsi bir-biri ilə eyni olduğu üçün bir mövzu ətrafında düşünərək fikirləşməkdən) bezərək yorulurlar. Buna görə də həmin qəlblər (onların yorğunluqlarını çıxarmaq) üçün (ləzzət alaraq rahatlandıqları) yeni və maraqlı hikmət və elmlər (din başçıları və alimlərin müxtəlif sözləri kimi şeylər) axtarın (ki, hikmət kəsb edilməsi və elm əldə edilməsində çalışsınız və yorulmayasınız)” [4, s.721]. Həzrət Əli (ə) yenə buyurur: “İki yeyən doymaz: elm axtarışı və arzusunda olan, bir də dünya istəyən” [5, s.860].

İnsan fitrətən (zətı etibarilə) elm vurğunudur. Çünki onun “insan” olmasına səbəb ağıl qüvvəsidir və onun bəhrəsi də elmdir. Odur ki, cahil bir insana “ey cahil” deyə müraciət etsək, cahil olduğunu bilsə də, narahat olar. Amma ona “ey alim” deyə xitab etsək, alim olmadığını bilə-bilə yenədə fərəhlənib sevinc hissi duyar. Fitrət dini olan İslam elmin cəhlə (cəhalətə) olan nisbətini nurun zülmətə, həyatın ölümə nisbəti kimi tanıtdırmışdır. Elm bir nurdur ki, Allah-Təalanın hidayət etmək istədiyi şəxsin qəlbində yerləşər. Bir hədisi-şərifdə isə “Cahillər arasındakı alim ölülər arasındakı diriyyə bənzər”, - deyə buyurulur [8, s.441]. Bütün elmlər üstün və fəzilətli olsalar da, dərəcə baxımından mövzu, nəticə, mühakimənin növü kimi bir sıra məsələlərə görə fərqlənirlər. İnsanın sağlamlığının malından üstünlüyü nə qədərdirsə, sağlamlığına zəmanət verən elmi də malına zəmanət verən elmdən bir o qədər üstündür. Qəti dəlillərə (bürhan) əsaslanan elm isə fərziyyəyə istinadən nəticə alan elmdən daha üstündür, çünki yəqinin (qəti dəlillərin) zənnə (fərziyyəyə) üstünlüyü vardır. Deməli, elmlərin ən üstünü Allah-Təalada olan elmdir. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, Allah-Təalanın digərlərinə olan nisbəti nə dəryanın damlaya olan nisbəti, nə də günəşin zərrəyə olan nisbəti kimidir; əksinə bu nisbət sonsuzluğun məhdud şeyə olan nisbətidir [10, s.32].

Elm və mal fərqlilikləri

Həzrət Əli (ə) “Nəhcül-Bəlağə” əsərində elmin maldan üstün olan fərqliliklərinə də toxunaraq belə buyurur: “Elm maldan daha yaxşıdır. (Çünki) elm səni (dünya və axirət çətinliklərindən) qoruyur, malı isə (məhv olmaqdan) sən qoruyursan. Bağışlamaq malı azaldır, elm isə bağışlamaq (başqasına öyrətmək) nəticəsində artır. Sərvət ilə yetişdirilmiş şey və əldə edilmiş böyüklük onun əldən çıxması ilə əldən çıxar (elm ilə qazanılmış böyüklük isə yox olan deyil). Elmlə tanışlıq və onu əldə etmək dindir ki, (qiyamət günü) ona görə savab və mükafat verilir” [4, s.456]. Elm hökm edən, mal isə hökmə tabe olan və məğlubdur. Sərvət toplayanlar diri olmalarına baxmayaraq, həlak olublar. Alimlər, zaman durduqca duracaqlar. Onların vücudları itib, sürətləri isə qəlblərdə bərqərarlıdır [10, s.387].

Burada Həzrət Əli (ə) elmin insanı qoruyuculuğuna, malın isə sahibi tərəfindən qorunmasına, elmin verdikcə artmasına, malın isə verdikcə azalmasına, elmin daima hökm edən, malın isə hökmə tabe olmasına diqqət çəkir. Eyni zamanda malın və mal sahiblərinin məhv olub aradan getmələrini, həqiqi elmə sahib olan alimlərin isə əbədiyyətə qədər var olmalarını vurğulayır. Allah Rəsulunun (s) səhabələri elmin mala olan üstünlüyü, elm və mal fərqlilikləri barədə öz aralarında müzakirə edirlər. Bir neçə səhabə qərara gəlir ki, elmin mala olan üstünlüyü barədə Həzrət Əlinin (ə) yanına gəlib ona sual versinlər və eyni zamanda düşünülər ki, görək Əli (ə) hamımıza ayrı-ayrı cavab verə biləcəkmi? Və hər biri ayrı-ayrılıqda Həzrət Əlinin (ə) yanına gəlib soruşur: “Ya Əli, elm maldan nə üçün üstündür, bizə izah edə bilərsinizmi? Həzrət Əli (ə) birinciyə belə cavab verir: “Elm peyğəmbərlərdən, mal isə Qarun, Firon və Hamandan mirasdır”. İkinciyə: “Elm sahibini, malı isə sahibi qoruyur!” Üçüncüyə: “Elm sahibinin dostu, mal sahibinin düşməni çoxdur!” Dördüncüyə: “Xərcləməklə elm artar mal əksilər”. Beşinciyə: “Elm sahibi şərəfli ünvanlarla, mal sahibi qüsurlu, möhkəm və xəsisliklə tanınar”. Altıncuya: “Elmin oğrudan qorunmasına ehtiyac yoxdur, malın isə qorunması lazımdır”. Yeddinciyə: “Elm çox qalarsa artar, mal isə əksilər”. Səkkizinciyə: “Elm qəlbi qüvvətləndirir, mal isə qəlbi qaraldır və qatılaşdırır!” Doqquzuncuya: “Elm təvazökarlıq, mal isə təkəbbür gətirir”. Onuncuya: “Elm rəhmət, mal isə düşmanlıq doğurur...” deyərək cavab verir və əlavə edərək belə buyurur: “Siz yaşadığınız müddətdə gəlib soruşsanız, hər birinizə hər gəlişinizdə başqa-başqa cavablar verə bilərəm” [11, s.272].

Nəticə olaraq deyərək bilirik ki, İslam dünyasında adı və əməlləri insanların dilində əzbərə çevrilən, Allah Rəsulundan (s) tərbiyə almış, dinin qoruyucusu kimi tanınmış Həzrət Əli (ə) öz elmi ilə də insanları haqqa dəvət etmişdir. Həzrət Əli (ə) həm qəhrəmanlığı, həm də elmi ilə peyğəmbərdən sonra ikinci, digər dindəşləri arasında müqayisə edilməz bir səviyyədə dayanır.

Həzrəti Əliyə (ə) Allah tərəfindən hər bir insana nəsib olmayan keyfiyyətlər, imkanlar bəxş edilmişdir. O, hər şeydən əvvəl dərin təfəkkür, sağlam düşüncə sahiblərindən biri olmuşdur. Bu muqəddəs zatda qılınc və qələm üzvi bir surətdə birləşmişdir. Nəhayət, Həzrəti Əli (ə) yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərin təcəssümü olmaqla yanaşı, bizlərə elə bir əxlaq və tərbiyə haqqında nadir incilər, zəngin xəzinə mirası qoymuşdur ki, bu irs Qiyamətə qədər bizləri valeh etməkdə davam edəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Serdar Mutçalı. Arapça - Türkçe sözlük. "Dağarcık" yayınları, Aralık 1995.
2. İmam Gazali. "İlahi ahlak" (ərəbcədən tərcümə edən: Yaman Arıkan). "Uyanış" yayınları, 2007.
3. Seyyid Razi. "Nəhcül-Belağa" (tərcümə edən: Kadri Çelik). İstanbul: "ASR" yayınları, 2011.
4. Hazret Ali. "Nəhcül-Belağa" (tərcümə edən: Abdalbaki Gölpınarlı). Qum: "Ensaryan" nəşriyyatı, 2009.
5. Şeyx Abbas Qumi. "Tənbihul-Ğafilin". Qum: h.1345.
6. Seyyid Abbas Əli Musəvi. "Nəhcül-Belağa". Beyrut: "Darul-hidayə" nəşriyyatı, h.1424 / m.2004.
7. Qurani-Kərim, (ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z.M.Bünyadov və V.M. Məmmədəliyev), Bakı: Qismət nəşriyyatı, 2010
8. Hasan bin Ali el-Harrani. "Tuhaful-ukul" (tərcümə edən: Ahmet Altan). İstanbul: "Tuba" yayınları, 2009.
9. İmam Gazali. "Mükaşefetü'l Kulub" (ərəbcə əslindən türkcələşdirən: Yaman Arıkan). İstanbul: "Uyanış" yayınları "Eskin mətbəəsi", 1986.
10. Muhammed Abduh. "Nəhcül-belağa" (tərcümə edən: Ahmet Çelen). "Kalem" yayınları, 2010.
11. Mustafa Necati Bursalı. "Hazreti Ali". İstanbul: "Çelik" yayınları, 2011.

ARİSTOTELİN FƏLSƏFİ SİSTEMİNDƏ DÖVLƏT KONSEPSİYASI

Rəhim HƏSƏNOV,

AMEA-nın Fəlsəfə İnstitutunun doktorantı,

ADMİU-nun müəllimi,

hesenli.82@inbox.ru

Xülasə. Məşhur yunan filosofu Aristotelin (e.ə. 384-322) yaratdığı böyük fəlsəfi sistem hər zaman tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Klassik yunan fəlsəfəsinin sonuncu nümayəndəsi, Peripatetizm fəlsəfi məktəbinin yaradıcısı olan Aristotel düşüncə tarixində ilk dəfə elmlərə sistemli yanaşmış, bununla yanaşı, orijinal fəlsəfi təlim yaratmışdır.

Elmi-fəlsəfi yaradıcılığının zənginliyi və dərin məzmunluluğuna görə tədqiqatçılar tərəfindən insan biliyinin həqiqi ensiklopediyası adlandırılan Aristotelin fəlsəfi irsi hər zaman öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Elladanın sonuncu nəhəng filosofu, “Müəllimi-əvvəl” (“Magister Primus” - “Birinci müəllim”) adlandırılan Aristotelin nəhəng və əvəzsiz fəlsəfi irsi bir sıra parlaq dühaların yaradıcılıq fəaliyyətlərinə güclü təkan vermişdir. Ensiklopedik düha olan Aristotelin fəlsəfi sistemini tədqiq etmək, onun dövlət və siyasət barədə irəli sürdüyü ideyaları incələmək antik dövrün dövlət konsepsiyasına peşəkar yanaşma haqqında məlumatla malik olmaq baxımından önəmlidir.

Aristotelə görə, siyasi elmin vəzifəsi yalnız ən mükəmməl rejimi deyil, eyni zamanda bütün rejimləri araşdırmaqdır.

AÇAR SÖZLƏR: Aristotel, siyasi fəlsəfə, dövlət, cəmiyyət, idarəetmə forması, vətəndaş, köləlik, ailə, ədalət.

Рахим Гасанов

ПОНЯТИЕ ГОСУДАРСТВА В ФИЛОСОФСКОЙ СИСТЕМЕ АРИСТОТЕЛЯ

Резюме. Великая философская система, созданная известным греческим философом Аристотелем (384-322 гг. до н.э.), обладавшим энциклопедическим складом ума, всегда находилась в центре внимания исследователей. Аристотель, последний представитель классической греческой философии, основатель философской школы перипатетизма (греческая школа Перипатетио), основанная Аристотелем в 335 г. до н.э., одновременно создала оригинальное философское учение.

Благодаря богатству и глубине его научно-философского творчества всегда оставалось актуальным философское наследие Аристотеля, которое исследователи называют подлинной энциклопедией человеческих знаний. Великое и незаменимое

философское наследие Аристотеля, последнего великого философа Эллады, известного как «Мастер-примус» («*Master Primus*» — «Первый учитель»), на долгие годы дало мощный толчок творческой деятельности ряда гениальных гениев. Изучение философской системы энциклопедического гения Аристотеля, анализ его представлений о государстве и политике важны с точки зрения профессионального подхода к концепции античного государства. По Аристотелю, задача политической науки состоит не только в изучении наиболее совершенного режима, но и в изучении всех режимов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Аристотель, политическая философия, государство, общество, форма правления, гражданин, рабство, семья, справедливость.

Rahim Hasanov

THE CONCEPT OF STATE IN ARISTOTEL'S PHILOSOPHICAL SYSTEM

Summary. *The great philosophical system created by the famous Greek philosopher Aristotle (384-322 BC), who had an encyclopedic mindset, has always been the focus of researchers. Aristotle, the last representative of classical Greek philosophy, the founder of the philosophical school of Peripateticism (the Greek school of Peripatetio), founded by Aristotle in 335 BC. , at the same time created an original philosophical teaching.*

Due to the richness and depth of his scientific and philosophical work, Aristotle's philosophical heritage, which is called by researchers as a true encyclopedia of human knowledge, has always remained relevant. The great and irreplaceable philosophical legacy of Aristotle, the last great philosopher of Hellas, known as the "Master-Primus" ("Master Primus" - "First Teacher"), for many years gave a strong impetus to the creative activities of a number of brilliant geniuses. The study of the philosophical system of Aristotle, the encyclopedic genius, and the analysis of his ideas about the state and politics are important in terms of having a professional approach to the concept of the state of antiquity. According to Aristotle, the task of political science is not only to study the most perfect regime, but also to study all regimes.

KEY WORDS: *Aristotle, political philosophy, state, society, form of government, citizen, slavery, family, justice.*

Hər bir dövlət quruluşunda vətəndaşın mahiyyəti dəyişir.

Aristotel

Məşhur yunan filosofu Aristotelin (e.ə. 384-322) yaratdığı böyük fəlsəfi sistem hər zaman tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Klassik yunan fəlsəfəsinin sonuncu nümayəndəsi, Peripatetizm (Peripatetik məktəb (yunanca "peripatetio" - gəzişirəm, ərəbcə qarşılığı "əl-Məşşaiyyə") e.ə. 335-ci ildə Aristotel tərəfindən yaradılmışdır) fəlsəfi məktəbinin yaradıcısı olan Aristotel düşüncə tarixində ilk dəfə elmlərə sistemli yanaşmış, bununla yanaşı, orijinal fəlsəfi təlim yaratmışdır. "Aristo-

tel qədim dünyanın ən böyük filosoflarından biri olmuşdur. Onun elmi fəaliyyəti nəticəsində qədim yunan fəlsəfəsi ən parlaq dövrlərini yaşaya bilmişdir. O, ilk dəfə insan düşüncəsinin bütün sahələrini əhatə edən fəlsəfi sistem yarada bilmişdir; məntiq, təbiət, metafizika, ontologiya, əxlaq, dövlət, ritorika, poetika və s. sahələrə aid əsərlər yazmışdır” [1, s.83]. Aristotelin “Nikomaxus əxlaqı”, “Evdem əxlaqı”, “Politika”, “Afinalıların qanunu”, “Ekonomika”, “Fəzilət və qəbahət haqqında”, “Ritorika” əsərlərində dövlət və siyasət haqqındakı fikirləri əks olunmuşdur.

Aristotelə görə, siyasi elmin vəzifəsi yalnız ən mükəmməl rejimi deyil, eyni zamanda bütün rejimləri araşdırmaqdır. Aristotel müəllimi Platonun irəli sürdüyü ideal dövlət nəzəriyyəsi ilə razılaşmırdı. İdeal dövlət nəzəriyyəsi böyük ideyaların məhsulu olsa da, Aristotel bu nəzəriyyənin həyata keçməsinə qeyri-mümkün hesab edirdi. Aristotelə görə, ailə və ya kənd icması insanın yaşaması üçün zəruri olan toplumdur, insan bu kiçik toplumlarda lazımı ehtiyaclarını qarşılıyır. Bir-birinə ehtiyac duymaqla yanaşı, eyni zamanda insanların cəmiyyətdə yaşaması üçün təbii bir istək vardır, bu baxımdan, insan sosial-siyasi heyvandır.

Aristotelin fikrincə, dövlətdən kənarında olan bir şəxs insan deyil, ya heyvan, ya da tanrıdır. Aristotel dövlətin sosial müqavilənin nəticəsi kimi meydana çıxması ideyası ilə razılaşmırdı. Fərd və ailə dövlət aparatının orqanlarıdır, əgər dövlətin bu məsələyə aidiyyəti yoxdursa, bu orqanlar ayrılıqda bir funksional əhəmiyyət kəsb etmir. Dövlət vətəndaşlarının müxtəlif vasitələrlə həm fəzilətli, həm də xoşbəxt olmasını təmin etmək üçün tədbirlər görməyə borcludur. “Aristotel dövlətin siyasi quruluşunu qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyəti olmaqla üç yerə bölür. Siyasi quruluş qanunun hökm sürməsinə nəzərdə tutmalıdır; çünki harada ki qanunlar hökm sürmür, orada siyasi quruluş da yoxdur. Dövlət, öz növbəsində, bir çox hissədən ibarətdir, bu özü də yeganə ümumi yaşayış forması deyil. Digər formalar ailə və yaşayış məntəqəsidir” [2, s.3].

Məntiq elminin banisi sayılan Aristotel dövrünün siyasi həqiqətlərini sistemli düşüncə metodundan istifadə etməklə konkret faktlar əsasında qiymətləndirmişdir. Aristotelin dövlət konsepsiyasında ümumi maraq, ədalət, fəzilət və ləyaqət məfhumları mühüm yer tutur. Bu baxımdan, siyasi cəmiyyətin məqsədi onu təşkil edən insanların ümumi maraqlarını təmin etməkdir. Mütəfəkkirin gəldiyi qənaətə görə, şəxsi mülkiyyət iqtisadi deyil, mənəvi baxımdan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onun fikrincə, mülk müəyyən bir nöqtəyə qədər bölüşdürülməlidir, lakin bir qayda olaraq özəl olmalıdır və bu baxımdan da mülkiyyət şəxsi qalmalıdır.

Mütəfəkkirin fikrincə, ölkənin tarixindən və siyasi mədəniyyətindən asılı olaraq bir-birinə bənzər, lakin özünəməxsus və fərqli cəhətləri olan idarəetmə formaları mövcuddur. Aristotel dövrünün mövcud idarəetmə formalarını təhlil edərkən məntiqi analiz çərçivəsində onların yaranma şərtlərini izah etmiş və təsnifatı da bu prinsipə müvafiq olaraq aparmışdır. O, idarəetmə formalarını legitim və qeyri-legitim idarəetmə formaları olaraq iki qismə bölmüşdür. Mütəfəkkirin gəldiyi qənaətə görə:

Legitim idarəetmə formaları bunlardır:

1. Monarxiya bir adamın (kralın) hakimiyyəti;
2. Aristokratiya yüksək imtiyazlı siniflərin hakimiyyətidir. Burada tək adamın deyil, azlığın hakimiyyəti həyata keçirilir.

3. Politiya çoxluğun maraqlarını əks etdirən çoxluğun hakimiyyətidir. Bu, həm də mötədil demokratiyadır. Bu idarəetmə sistemi çox az millətlərdə ola bilər. Orada hər şey (əxlaq, rifah və s.) mötədildir, hədlər aşılırmır, aşırılığa yol verilmir [3, s.502-503].

Qeyri-legitim idarəetmə formaları isə bunlardır:

1. Tiraniya elə bir monarxiya quruluşudur ki, orada bir nəfər hakimiyyəti öz şəxsi maraqları üçün istifadə edir.

2. Oliqarxiya öz maraqlarını güdən imtiyazlı siniflərdən olan azlığın hakimiyyətidir.

3. Demokratiya isə cəmiyyətdə çoxluqda olan yoxsulların və azad vətəndaşların hakimiyyətidir. Bununla belə, demokratiya başqa düzensiz hakimiyyətlərin arasında ən yaxşısıdır [3, s.457].

Aristotelə görə, müəyyən bir idarəetmə formasını qavramağa kömək edən ilk amil hakimiyyətdəki insanların sayıdır. Göstərilən meyarlara görə dövləti bir şəxs, bir qrup və ya cəmiyyətin əksəriyyəti idarə edə bilər. İdarəetmə formasını başa düşməyin ikinci meyarı hökmdarların hakimiyyəti öz mənafeləri və ya cəmiyyətin maraqları üçün istifadə etməsi ilə xarakterizə edilir. Hakimiyyətdəki insanların sayına müvafiq olaraq aparılan təhlillərdə Aristotel idarəetmə üslublarını aşağıdakı kimi təsnif edirdi:

Monarxiya-Tiraniya (bir insanın yaxşı və pis idarəetməsi);

Aristokratiya-Oliqarxiya (müəyyən qrupun yaxşı və pis idarəetməsi);

Politiya-Demokratiya (əksəriyyətin yaxşı və pis idarəetməsi).

Oliqarxiyada bərabərlik zənginlik, demokratiyada isə bərabərlik azadlıq anlayışı ilə müəyyən edilir. Aristotel hər iki görüşə qarşı çıxır. O hesab edir ki, hakimiyyətin məqsədi cəmiyyətin rifahı və xoşbəxtliyidir. Bu hədəfi yerinə yetirmək üçün kimin qabiliyyəti varsa, hakimiyyət də onun əlində olmalıdır. İdarəetmə forması vacib deyil, vacib olan insan və ya insanların cəmiyyətin məqsədi olan xoşbəxtliyə çatmaq üçün lazımı dərəcəyə sahib olub-olmamasıdır. Bu baxımdan Aristotelin əsas mənəvi konsepsiyası azadlıq, ləyaqət, bərabərlik, deyil, fəzilətdir. Aristotel demokratiyanın tərəfdarı deyildi.

Aristotelə görə, ən yaxşı idarəetmə forması demokratiya və oliqarxiyanın qarışığı nəticəsində meydana gələn politiyadır. Aristotelin məqbul gördüyü bu idarəetmə formasında idarəçilər müəyyən gəlirləri olan, orta təbəqəyə malik insanlardan ibarət olmalıdır. İdarəçilər döyüş qabiliyyətinə malik olmalıdırlar, bununla yanaşı, döyüşmək üçün tələb olunan ağır zirehləri almaq üçün iqtisadi cəhətdən də imkanlı olmalıdırlar. Orta sinif əxlaqi təliminin əsas meyarı olan “qızıl tənəsüb” prinsipi də fəzilət baxımından daha mütabiqdir. Cəmiyyət zəngin-orta-kasıb kimi üç fərqli sinifdən ibarətdir, həm istedadlarına, həm də yerləşdiyi iqtisadi mövqeyinə görə orta təbəqənin insanları idarəetmə üçün əlverişlidirlər. Hakimiyyətdə qərar tutan insanlar müxtəlif qurumlar arasında bölünürlər. Lakin dominant gücün hüdudlarını müəyyənləşdirmək vacib problemdir.

Aristotelə görə, insan hər şeydən əvvəl “zoon politikon”dur, yəni “siyasi heyvan”dır, insan öz imkanlarını yalnız cəmiyyətdə və dövlətdə dərk edə bilər. Buna görə də insanın öz imkanlarını reallaşdırması üçün ictimai nizam və dövlətin olması vacibdir. “Politika” (“Siyasət”) əsərində Aristotel mahiyyətcə cəmiyyət və dövlət anlayışlarını bir-birindən fərqləndirmirdi. O, insanı “siyasi heyvan” hesab edirdi. Aristotelin əsərlərində dövlət insanların təbii və zəruri yaşayış üsulu kimi çıxış edir” [4, s.91].

Aristotelə görə, dövlət siyasi birlikdir, bütün birliklər rifah və yaxşılığa yönəlmiş olduğundan hər bir siyasi birlik ümumi rifaha yönəlmişdir. Dövlətin varlığının əsas səbəbi fəzilətli vətəndaşlar yetişdirmək və insanları fəzilət baxımından inkişaf etdirməkdir. Dövlət hər kəsin yaxşı yaşaması və ya xoşbəxt olması üçün mövcuddur. Dövlət tarixi inkişaf prosesində təbii bir zərurət olaraq ortaya çıxmışdır. Filosoفا görə, insanı digər canlılardan fərqləndirən əsas cəhət onun ağıl və dərrakəyə malik olmasıdır. İnsanın bu üstün xüsusiyyəti onu birlikdə yaşamağa vadar edir. İnsanlar birlikdə yaşadıkları zaman bütün intellektual imkanlarını həyata keçirə bilirlər. İnsanların birgə yaşaması nəticəsində cəmiyyət yarandı, kəndlər və şəhər-dövlətlər meydana gəldi. Aristotelə görə, iki əks cins reproduktiv məqsədlər üçün bir araya gəldiyi zaman ailə yaranır, ayrı-ayrı ailələr bir araya gəldiyi zaman kəndlər ortaya çıxır. Ayrı-ayrı kəndlər birləşdiyi zaman isə şəhərlər meydana gəlir.

Aristotel bildirir ki, dövlətin təməli ədalətdir, çünki hüquqlar siyasi birləşmənin əsasını təşkil edir. Ədalətin mahiyyətini araşdırmaq üçün bu məfhumun kimə aid olduğunu araşdırmaq lazımdır. Aristotelə görə, ədalət bütün cəmiyyət üçün xeyirlidir, əhəmiyyətli olan cəmiyyətin ümumi faydasıdır. İdarəetmənin ən yaxşı forması bütün vətəndaşların rifahını hədəfləyən idarəetmə formasıdır. Dövlətin əsas məqsədi vətəndaşların yaxşı yaşamasını təmin etməkdir. Filosofun fikrincə, konstitusiyaya suveren hakimiyyətin təşkili formasıdır. Dövləti araşdırmaq üçün əvvəlcə onu yaradan vətəndaşları nəzərə almaq lazımdır. Çünki dövlət vətəndaşların cəmidir.

Mütəfəkkirin gəldiyi qənaətə görə, vətəndaş dövlət idarəçiliyində və məhkəmə orqanlarında iştirak etməklə siyasi, hüquqi və inzibati vəzifələr götürən şəxsdir. Dövlət vətəndaşların bir konstitusiyada birləşməsidir. İdarəetmə formasından asılı olaraq vətəndaş məfhumunun mahiyyəti də dəyişir. Yaxşı vətəndaşın fəzilətli olmasının əsas xarakteri onun necə idarə etməyi və idarə olunmağı bilməsi ilə müəyyənləşdirilir. Aristotelin vətəndaş konsepsiyası müasir vətəndaş anlayışından çox fərqlidir, çünki onun fikrincə, idarəetmə təmsilçilik deyil, birbaşa rəhbərlikdir. Başqa sözlə, vətəndaşların özləri idarəçilərin seçilməsində söz sahibi olmaqdan əlavə, dövlət qanunlarının qəbul edilməsinə də öz töhfələrini verirlər. Vətəndaş olmağın ən vacib şərti ictimai maraqları kəsb edən bir işdə işləmək və idarəetmədə iştirakdır. Vətəndaşlığı yüksək imtiyazlı status kimi qəbul edən Aristotel qulları, işçiləri, əkinçiləri, qadınları və sənətkarları vətəndaş qismində qəbul etmirdi.

Köləliyin təbii və fitri olduğunu iddia edən filosofa görə, köləlik siyasi vəziyyət və ya sosial bərabərsizlik nəticəsində ortaya çıxmır. Köləliyi təbii köləlik və qanuni köləlik olaraq iki fərqli kateqoriyaya bölən alim bildirirdi ki, təbiətə qul olanların sonradan azad olması mümkün deyil. Aristotel bəzilərinin hər yerdə qul olduğunu, bəzilərinin isə heç bir yerdə qul olmadığını iddia edir və köləlik vəziyyətinin dəyişməz olduğunu söyləyirdi. “Aristotel qulu gəlir gətirən əmlak hesab edirdi. Çünki bir halda ki qul quldarın mülkiyyətindədi, onun əməyinin nəticəsi də quldar tərəfindən mənimsənilməli idi. Beləliklə, quldarlıq insanla əşya arasındakı həddi silmiş, nemət yaradan əmək hər cür azadlıqdan məhrum edilmişdir. Aristotel göstərirdi ki, hər cür ağır fiziki işi qullar görməlidirlər. Fiziki işlərdən azad olanlar isə dövlət işləri ilə məşğul olmalıdırlar” [5, s.45-46].

Aristotelə görə, dövlət insanların yüksək mənəvi və intellektual ehtiyaclarını ödəmək üçün mövcuddur. İnsanlar yalnız dövlət sayəsində vəhşilikdən qurtula və mədəni ola bilirlər. Dövlət ədalət üzərində qurulanda xalqın həyatı firavan olacaq və xoşbəxt bir həyat yaşayacaqdır. Aristotelin fikrincə, dövləti ancaq müəyyən intellektual qabiliyyəti olan azad vətəndaşlar qura bilər. Ancaq bu azad vətəndaşlar da müxtəlif aspektdən bir-birindən fərqlidirlər. Dövlətin ən vacib vəzifələrindən biri vətəndaşın fəzilətli olmasıdır. Dövlətin vətəndaşların fəzilətlərini artırmaq məqsədi yoxdursa, o, sadəcə bir ittifaqdır.

Aristotelə görə, adi insanlar əkinçilik, ticarət və fiziki əməklə məşğul olurlar. Aşağı siniflərdən və fəzilətdən olanların dövlətdə payı olmamalıdır. Aristotel kölələri, xarici vətəndaşları, fəhlələri və əkinçiləri vətəndaş kimi qəbul etməyin tərəfdarı deyil. Onun düşüncəsindəki vətəndaşlıq məfhumu həm məhdud, həm də imtiyazlı anlam kəsb edir, qulların, əcnəbilərin, işçilərin və əkinçilərin dövlət idarəçiliyində iştirak etməsi və ictimai sahədə işləməsi yararsızdır. Qullar işlərini yaxşı yerinə yetirməlidirlər və üsyan qaldıracaq qədər cəsarətli olmamalıdırlar. Aristotelə görə, dövlət yararlı bir zəmində qurulduğu təqdirdə köləlik düzgün və təbiidir. Dövlət quruluşunda qullar xidmət edir, istehsalatda iştirak edir, azad vətəndaşlar isə idarəetmə işlərində iştirak edir və ictimai maraqlarda çalışırlar. Təbiət fəzilət baxımından azad insanları qullardan üstün etmişdir. Aristotelin sözlərinə görə, köləlik insan təbiəti ilə əlaqədardır. Yaradılış nəticəsində təzahür edən köləlik statusu sonradan dəyişdirilə bilməz.

Aristotel bəzi demokratik ölkələrdə əcnəbilərin, hətta nikahdankənar uşaqların da vətəndaş kimi qəbul edilməsini müvəqqəti vəziyyət hesab edir. Vətəndaşın əmlakının yalnız sərhədə və ya şəhər mərkəzinə yaxın olması ədalət və bərabərlik prinsipinə ziddir. Vətəndaşların iki əsas vəzifəsi vardır: mülki və hərbi. Aristotel kifayət qədər sərvətə sahib olmayan insanların kölələrə bənzər həyat sürdüyünü düşünürdü.

Filosof dövlətin genezisi probleminə antropoloji nəzəriyyənin tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. “Antropoloji nəzəriyyə Aristotelin əsərlərindən çıxış edərək dövlətin təzahürünü insanın ictimai təbiəti ilə əlaqələndirir. Aristotel iddia edirdi ki, insan ictimai (siyasi) və kollektiv varlıq kimi müəyyən birgəyaşayış formalarında mövcud ola bilər, həmin birgəyaşayış formalarından ən yüksəyi isə dövlətdir” [6, s.124]. Aristotelə görə, dövlət əhalinin ehtiyaclarını ödəmək iqtidarına malik olmalıdır. Dövləti müəyyən intellektual qabiliyyəti olan azad vətəndaşlar tərəfindən təsis edilmiş bir təşkilat olaraq tanıdan Aristotel bu azad vətəndaşların vahid düşüncəyə malik olmadığını qeyd edir. Filosof sərbəst vətəndaşların bir-birindən fərqli olması amilinin tarazlığın qorunmasında vacib rol oynadığını düşünür. Çünki dövlət onsuz da ayrı-ayrı şəxslər arasında tarazlıq yaradır. Lakin ayrı-ayrı şəxslərdə nəzərdə tutulan tarazlıq qul, əkinçi və işçilərə şamil edilmir, bu tarazlıq yalnız dövlətin azad vətəndaşları arasındakı tarazlıqdır.

Aristotel müxtəlif konstitusiyalara, yəni idarəetmə formalarına ümumi bir fikir verir. Dövlətin konstitusiyası kimin ali hakimiyyətə sahib olmasından asılıdır. Aristotelin dövlət doktrinasına görə, insan yalnız özü üçün yaşamır, o, təbiəti etibarilə ictimai həyat üçün yaradılmışdır. Bu baxımdan cinsi münasibətlər və qan qohumluğu, dil və fitri mənəvi instinktlər insanı digər insanlarla bağlayır. Cəmiyyətin bütün digər formalarını özündə cəmləşdirən mükəmməl cəmi-

yyətin çoxaspektli fəaliyyəti nəticəsində dövlət meydana gəlir. Bu mükəmməl cəmiyyətin məqsədi yalnız iqtisadi amillə bağlı deyil.

Aristotelə görə, idarəetmə formaları konstitusiyaya formalarından asılıdır və konstitusiyaya bir dövlətdə suverenliyin tənzimlənməsidir. Hər kəsin hökm sürdüyü hakim konstitusiyaya quruluşu və hüquqi idarəetmə forması olan politiya düzgün, demokratiya isə səhv idarəetmə formasıdır. Bu baxımdan, politiya ən yaxşı idarəetmə formasıdır. Ədalətin balanslı biçimdə mövcud olduğu politiya oliqarxiya və demokratik idarəetmənin uzlaşması nəticəsində ortaya çıxan yeni idarəetmə formasıdır. “Aristotelin politiyası təbəəliyin siyasi instinktlərinə ən çox uyğun gələn siyasi sistem idi. Aristotel politiya terminini və nəzəriyyəsini demokratiyanı zadəganların nifrət və hiddətindən xilas etmək istərkən yaratdı. Ali dövlət postlarına namizədlərin kütlə içərisindən seçilməsinə və səsvermə yolu ilə təyin olunmasına istinad edən hakimiyyəti zadəganlar nifrətlə “demokratiya”, yəni qara camaatın hakimiyyəti adlandırsalar da, Aristotel belə bir dövlətə qarşı daxili bir simpatiya duyurdu. O, güman edirdi ki, xalq hakimiyyətin əsası kimi tanıyan və bu əsasdan çıxış edən dövlət zadəganların gəda hakimiyyəti kimi səciyyələndirdiyi formanı da ala bilər, mükəmməl və kamil də ola bilər. Görünür, Aristotel politiyanı məhz belə bir mükəmməl və kamil dövlət forması hesab edirdi” [7, s.106].

Dövlət insanın özünəməxsus qabiliyyətlərini inkişaf etdirə biləcəyi yeganə mühitdir. İnsan təbiəti etibarilə sosial varlıq olduğu üçün cəmiyyət də təbiidir. Başqa sözlə, cəmiyyət süni deyil, çünki dövlət heç də müqavilə əsasında ortaya çıxmamışdır. Aristotel cəmiyyəti canlı orqanizmə bənzədirdi. Onun fikrincə, insanları bir araya gətirən əsas ünsür nəsilartırma və yaşamaq instinktidir. Dövlət kiçik icma formasında mövcud olan ailələrdən ibarət olduğu üçün siyasi mübahisələr ailədən başlamalıdır və bu müzakirələr köləliyə də aiddir. Çünki qədim dövrlərdə qullar ailənin bir hissəsi hesab olunurdu. Aristotelin sözlərinə görə, cəmiyyətin mənbəyi ailədir, ailə kişi və qadın tərəfindən çoxaldılması və insanların gündəlik ehtiyaclarını ödəmək üçün təbii olaraq bir araya gəldiyi ilk cəmiyyətdir.

Aristotel üçün köləlik məcburi deyil, zərurətdir. Çünki bəziləri əmr vermək, bəziləri isə əmri yerinə yetirmək üçün yaradılmışdır. Bu baxımdan bəziləri idarə edir, bəziləri də idarə olunur. Lakin Aristotelin qanuni hesab etdiyi təbii köləlikdir. Kiminsə insanı zorla başqasına tabe etdirərək onu qul halına gətirməsini qəbul etmirdi. Aristotel bildirir ki, fərdi mülkiyyət olduğu təqdirdə torpaq sahibi məmnun qalır və istehsal artır. Ədalət anlayışı isə qanunidir. İctimai həyatda ədalət bərabərliyi təmin etməlidir. Bərabərlik iki fərqli sahədə baş verir. Birincisi, var-dövlət, şan-şöhrət və digər nemətlərin bölüşdürülməsində bəhs olunan bərabərlikdir. Digəri isə tərəflərin müqavilələrdəki aktlar arasındakı ədalətdir. Aristotelə görə, böyük şəhərlər, ümumiyyətlə, yaxşı idarə edilmir, çünki böyük bir izdiham idarə edilə bilməz. Dövlət müharibələr zamanı özünü qorumağa qadir olmalıdır.

Aristotelə hesab edirdi ki, siyasət bir elmdir və siyasət dövlətdə insanların ortaq həyatını ən yaxşı şəkildə necə təşkil etməyi bilməkdir. Siyasətin mahiyyəti və məqsədi vətəndaşlara yüksək mənəvi keyfiyyətlər bəxş etmək, onları ədalətli insanlar halına gətirməkdir. Yəni siyasətin məqsədi ümumi mənada ədaləti təmin etməkdir. Bu məqsədə çatmaq elə də asan deyil.

Bir siyasətçi nəzərə almalıdır ki, insanlar həm fəzilətlərə, həm də qəbahətlərə malikdirlər. Buna görə də siyasətin vəzifəsi kamil insanların tərbiyəsi deyil, vətəndaşlarda fəzilət tərbiyəsidir. Vətəndaşın fəziləti vətəndaşlıq borcunu yerinə yetirmək, hakimiyyətə və qanunlara tabe olmaqdır. Buna görə siyasətçi ən yaxşı dövlət quruluşunu axtarmalıdır. Təbii inkişafın məhsulu olan dövlət, eyni zamanda ən yüksək ünsiyyət formasıdır. Təbiətə insan siyasi varlıqdır və dövlətdə insanın bu siyasi ünsiyyət prosesi başa çatır.

Aristotel ictimai-siyasi fəlsəfəsinin əsas müddələrinin ehtiva olunduğu “Politika” traktatını həyatının son illərində (e.ə. 335-322) qələmə almışdır. Filosofun Afinada yazdığı bu əsərdə dövlətin bir elementi olan ailənin problemləri, köləlik, vətəndaşlıq, dövlətin mahiyyəti, eləcə də onun idarəetmə formaları və məqsədləri müzakirə olunur. Ümumiyyətlə, Aristotel dövləti ümumi mənfəət üçün təşkil edilmiş cəmiyyət kimi təyin edirdi. Kəndlərdə birləşən ailələr dövlətin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Aristotel ailə dedikdə kölələri olan patriarxal ailə nəzərdə tuturdu və ailənin başçısını monarxa bənzədirdi. Aristotel müəllimi Platonun ideal dövlətini tənqid edərək, dövlətdə şəxsi mülkiyyətin və ailənin qorunmasının vacibliyini müdafiə edirdi. “Aristotel Platonun ideal dövlət layihəsində təklif etdiyi arvadların, uşaqların və əmlakın ümumi olması fikrinə etiraz edir və əsas kimi onu göstərirdi ki, arvadların və uşaqların ümumi olması əxlaqa ziddir, əmlakın ümumi olması isə dövlətdə hərc-mərcliyə səbəb olacaqdır. Aristotel ictimai iğtişaşların səbəblərini maddi mənfəət əldə etmək istəyində görürdü. O, üsyanlara və vətəndaş iğtişaşlarına səbəb olan psixoloji amilləri xüsusi fərqləndirirdi. Məsələn, bərabərliyə can atmaq bu cür amillərə aiddir. Dövlətdə bu və ya digər qrupların hədsiz ucalması, üstünlük hissi və tamahkarlıq, islahatlar aparılmasında qətiyyətsizlik, paxıllıq, qorxu və s. siyasi hərəkətlərə və üsyanlara səbəb olur” [8, s.116].

Aristotela görə, dövləti yaradan beş element vardır:

- 1) Ərzaq istehsal edən kəndlilər;
- 2) Alətlər düzəldən sənətkarlar;
- 3) Mal mübadiləsi və paylanması ilə məşğul olan tacirlər;
- 4) Dövləti rəşional şəkildə idarə edən məmurlar;
- 5) Dövləti qoruyan hərbcilər.

Onun fikrincə, dövlətdəki qarşıdurmaların səbəbi əhalinin müxtəlifliyi və hakim siniflər arasındakı şəxsi ziddiyyətlərdir. Mütəfəkkir dövlətdə sabitliyi gücləndirmək üçün vətəndaşlar arasında müxtəlif qorxular yaratmağı, qanunun aliliyini gücləndirməyi, məsuliyyətləri bölüşməyi və gənc nəslin tərbiyəsinə qayğı göstərməyi təklif edir. Dövlət bütün cəmiyyətə qayğı göstərməlidir, ədalət olmadan dövlətin yaşaması və fəaliyyət göstərməsi mümkün deyil. Ədalət olmadan dövlət yaxşı idarə edilə bilməz. Təhsil, fəzilət və istedad yaxşı həyat təmin etmək üçün dövlətin ən çox düşünməli olduğu məfhumlar olmasına baxmayaraq, ədalət bir dövlətin ən yüksək fəziləti olmalıdır. Cəmiyyətdə ədalət hamı üçün bərabərdir. Dövlətə qarşı cinayət törədənər, qəsdən adam öldürənlər, ictimai maraqlara qarşı çıxanlar və s. məhkəmələrdə mühakimə olunmalıdır. Dövlətdə həqiqətə və ədalətə aid olan işləri mühakimə etmək üçün səlahiyyətli insanlar da olmalıdır. Hökm verənlərdən əlavə, bu müddəanı tətbiq edəcək insanlar da olmalıdır.

Elmi-fəlsəfi yaradıcılığının zənginliyi və dərin məzmunluluğuna görə tədqiqatçılar tərəfindən insan biliyinin həqiqi ensiklopediyası adlandırılan Aristotelin fəlsəfi irsi hər zaman öz aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Elladanın sonuncu nəhəng filosofu, “Müəllimi-əvvəl” (“Magister Primus” - “Birinci müəllim”) adlandırılan Aristotelin nəhəng və əvəzsiz fəlsəfi irsi bir sıra parlaq dühaların yaradıcılıq fəaliyyətlərinə güclü təkan vermişdir. Ensiklopedik düha olan Aristotelin fəlsəfi sistemini tədqiq etmək, onun dövlət və siyasət barədə irəli sürdüyü ideyaları incələmək antik dövrün dövlət konsepsiyasına peşəkar yanaşma haqqında məlumata malik olmaq baxımından önəmlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə A.A. Antik fəlsəfə tarixi. Ali məktəblərin tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı-2016, 288 səh.
2. Aristotel. Siyasət. Böyük etika. Bakı: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 2006.
3. Аристотель. Политика. Сочинения в 4 томах, Т. 4. Перевод С.А.Жебелева. “Мысль”, 1983.
4. Rüstəmov Y. Fəlsəfənin əsasları (mühazirə kursu). Bakı: «Nurlar» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2007, 504 səh.
5. Meybullayev M. İqtisadi təlimlər tarixi (dərslik). Bakı: 2002, 537 səh.
6. Əfəndiyev M. Politologiya (dərslik). Bakı: 2013, 492 səh.
7. Əsədov A. Siyasətin fəlsəfəsi: mahiyyətin gerçəkləşdirilməsinə yönələn insani iradə və onun tarixi taleyi üzərində düşüncələr (insan, cəmiyyət, hakimiyyət və siyasət spiritualist aristokratizm fəlsəfəsi kontekstində) // Fəlsəfi pentalogiya: 5-ci cild // Yenidən işlənmiş və genişləndirilmiş nəşri. Bakı: “Təknur”, 2014, 464 səh.
8. Mehdiyev R. Fəlsəfə. Dərs vəsaiti. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2010, 360 səh.

MƏĞLUB TƏRƏFİN POSTMÜNAQIŞƏ DÖVRÜNDƏ SÜLHƏ VƏ DIALOQ MƏDƏNİYYƏTİNƏ APELLYASIYA PROBLEMİNƏ NƏZƏRİ YANAŞMA

Şölat ZEYNALOV¹,

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
Davamlı inkişafın fəlsəfəsi və sosiologiyası
şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru,
sholet@mail.ru

Xülasə. Məqalədə postmünaqişə dövründə sülh və təhlükəsizlik probleminə nəzəri baxış əks olunmuşdur. Qeyd edilmişdir ki, sülh və təhlükəsizlik, birgəyaşayış, tolerantlıq, multikulturalizm, dialoq mədəniyyətinin formalaşması, həmrəylik və s. kimi problemlər elmi-fəlsəfi, siyasi ədəbiyyatda ciddi tədqiqata ehtiyacı olan aktual sahələrdəndir. Tarixdən məlumdur ki, postmünaqişə dövrünün spesifik xüsusiyyətləri olsa da, bu prosesin özəlliyi ondadır ki, məğlub tərəfi sülhə gətirmək çətin olmaqla yanaşı, onların dünyagörüşündə, ideologiyasında dəyişikliklər etmək elə də asan məsələ deyil.

Məqalədə 44 günlük Vətən müharibəsinin regiona gətirdiyi yeni reallıqlar, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin həyata keçirdiyi sülh və humanitar strategiya, İspaniyanın “EFE” informasiya kanalına verdiyi müsahibə elmi-fəlsəfi kontekstdə tədqiqata cəlb edilmiş, həmçinin postmünaqişə dövründə məğlub olmuş tərəfin sülhə və dialoq mədəniyyətinə apellyasiya problemi nəzəri-praktik anlamda interpretasiya olunmuşdur.

Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, postmünaqişə dövründə dialoq mədəniyyəti və kommunikasiyanın sülh və təhlükəsizlik, müasir inkişaf və problemlər kontekstində terapevtik əhəmiyyəti göstərilir.

AÇAR SÖZLƏR: postmünaqişə dövrü, irqi xüsusiyyətlər, dialoq, dialoq mədəniyyəti, sülh, BMT, Zəngəzur.

Sholat Zeynalov

THEORETICAL APPROACH TO THE PROBLEM OF APPEAL TO PEACE AND DIALOGUE OF THE DEFEATED SIDE IN POST CONFLICT

Summary. The article reflects a theoretical view of the problem of peace and security in the post-conflict period. It was noted that peace and security, coexistence, tolerance, multiculturalism, dialogue culture formation, solidarity, etc. such problems are among the actual areas that need serious research in scientific-philosophical and political literature. It

¹ ORCID: 0000-0003-2509-1159

is known from history that although there are specific features of the post-conflict period, the peculiarity of this process is that it is difficult to bring the defeated party to peace, and it is not an easy task to make changes in their outlook and ideology.

In the article, the new realities brought to the region by the 44-day Patriotic War, the peace and humanitarian strategy implemented by Commander-in-Chief Ilham Aliyev, the interview given to the Spanish «EFE» information channel, which was involved in the research in the scientific-philosophical context, as well as the problem of appealing to the peace and dialogue culture of the defeated side in the post-conflict period was interpreted in a theoretical-practical sense.

The scientific innovation of the article is that it shows the therapeutic importance of dialogue culture and communication in the context of peace and security, modern development and problems in the post-conflict period.

KEY WORDS: post-conflict period, racial characteristics, dialogue, culture of dialogue, peace, UN, Zangezur.

Шолат Зейналов

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ПРОБЛЕМЕ ПРИЗЫВАНИЯ К МИРУ И ДИАЛОГУ ПОБЕЖДЕННОЙ СТОРОНЫ В ПОСТКОНФЛИКТНЫЙ ПЕРИОД

Резюме. В статье отражен теоретический взгляд на проблему мира и безопасности в постконфликтный период. Отмечено, что мир и безопасность, сосуществование, толерантность, мультикультурализм, формирование культуры диалога, солидарность и др. такие проблемы относятся к числу актуальных направлений, требующих серьезного исследования в научно-философской и политической литературе. Из истории известно, что при наличии специфических особенностей постконфликтного периода особенность этого процесса состоит в том, что побежденную сторону трудно привести к миру, а изменить их мировоззрение и идеологию - непростая задача.

В статье новые реалии, принесенные в регион 44-дневной Отечественной войной, мирная и гуманитарная стратегия, реализованная Главнокомандующим Ильхамом Алиевым, интервью, данное испанскому информационному каналу «ЭФЭ», принимавшему участие в исследовании в научно-философском контексте, а также проблема обращения к культуре мира и диалога побежденной стороны в постконфликтный период осмыслилась в теоретико-практическом плане.

Научная новизна статьи заключается в том, что в ней показано терапевтическое значение культуры диалога и общения в контексте мира и безопасности, современного развития и проблем постконфликтного периода.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: постконфликтный период, расовые особенности, диалог, культура диалога, мир, ООН, Зангезур.

Giriş. Sülh, təhlükəsizlik, qarşılıqlı anlaşma, dialoq, kommunikasiya, birgəyaşayış, o cümlədən, coğrafi, etnik, milli identikliyin təsbiti, qonşuluq, dinc yanaşı yaşama prinsipləri, postmünaqişə və müharibə dövrünün reallıqları kimi məsələlər hazırda nəzəri fikrin aktual məsələlərindən birini təşkil etsə də, müşahidələr göstərir ki, böhran epoxasında onların həllini həyata keçirmək ciddi problemdir. Məsələ ondadır ki, bəzən nəzəri mülahizələr, ziddiyyətlərin həlli istiqamətində irəli sürülən ideyalar, xoş məram, aydın dərrakə, birgəyaşayışa cəhd və s. kimi humanist təşəbbüslər, istər siyasi, sosial, iqtisadi, istərsə də milli, dini, irqi, mənəvi problemlər maraqlı dairələr tərəfindən birmənalı qarşılanmır və hər bir tərəf burada ümumi prinsipləri deyil, “müstəsna hüquqlarını” müdafiə etməyə cəhd göstərir. Fakt budur ki, bu kimi ziddiyyətlər tarixən baş verən istənilən münaqişə və müharibələrin əsas mahiyyəti kimi çıxış etmişdir və hazırda daha da genişlənməkdədir. Üstəlik, elmi-texniki tərəqqiyə baxmayaraq, “XX əsr insanı özündən əvvəlkilərə, XIX əsrdə yaşayanlara nisbətən özünə daha az əmindir. O, öz təcrübəsində tarixin qaranlıq qüvvələri ilə qarşılaşmışdır, sanki artıq keçmişdə qaldığı güman edilənlər geri qayıtmışdır: fanatik inam, səhvsiz rəhbərlər, quldarlıq və kütləvi qırğınlar, bütöv xalqların məhv edilməsi, amansızlıq və barbarlıq” [1, s.323]. Bu onu sübut edir ki, istənilən konflikt, müharibə, münaqişə sülhlə bitsə belə, onun gələcəkdə yenidən baş verməsi yalnız zaman məsələsidir. Yəni “biliyin və imkanların” sarsılmaz kultu, bir növ, indi insanı xilas etmək əvəzinə, onu daha da çıxılmaz vəziyyətə sürükləməkdədir.

Lakin tarixdən məlumdur ki, münaqişə, müharibə, xalqların, dövlətlərin bir-birinə qarşı kin və küdurəti, qarşılıqlı ittihamları sona kimi davam edə bilməz və onların həllində mütləq hansısa ortaq məxrəc tapılmalıdır. Ermənistan ilə Azərbaycan arasında baş verən münaqişə də qeyd olunan mülahizələrdən kənarında deyildir və erməni işğalına faktiki olaraq son qoyulsa da, məğlub olmasına baxmayaraq, Ermənistan hələ də öz mifik tarixi ideyalarından əl çəkmir və yeri gəldikcə sərhəddə atəşkəsi pozur. Bu isə göstərir ki, sülhə nail olmaq üçün geopolitik strategiya ilə yanaşı, Ermənistanda bir sıra “terapevtik üsulların” həyata keçirilməsi vacibdir. Bu işdə onlara beynəlxalq təşkilatlar, siyasi, humanitar, dini və s. mərkəzlər, dövlət və din xadimləri, ictimaiyyət nümayəndələri Azərbaycanın birgəyaşayış təcrübəsindən çıxış edərək sülhə nail olmaq işində ciddi tövsiyələr verməlidirlər.

Söhbət ondan gedir ki, məntiqlə, Ermənistan indi məğlub tərəf olduğundan, sülhə doğru daha çox can atmalıdır və bu onun bilavasitə həm gələcək inkişafı, həm də indiki şəraitdə tamamilə böhran girdabında məhv olmaması üçün vacibdir. Lakin Ermənistanda mövcud olan revanşist düşüncə göstərir ki, “tarixi mifik xəstəliyə” tutulan toplumu sülhə gətirmək son dərəcə problematiktir. Postmünaqişə dövrünün psixoloji travmalarını da bura əlavə etsək, aydın olar ki, sülh iradəsi erməni ideoloji təfəkkürünə yaddır. Çünki yaxın 30 illik tarixi təcrübə təsdiqləyir ki, Ermənistanda heç zaman dayanıqlı siyasət mövcud olmamışdır, biz bunu xalqın etnopsixoloji xüsusiyyəti və dövlətçilik ənənəsinin olmamasıyla da əlaqələndirə bilərik.

Məqalə bu xüsusda yazılmışdır: Sülhün bağlanması regional zərurətdir və bu, müasir beynəlxalq siyasi, iqtisadi, təhlükəsizlik, əməkdaşlıq və s. çağırışların tam fəlsəfəsi və məqsədləri ilə uzlaşır.

1. Sülh problemi: global gerçək imkanlar və çağırışlar. Bildiyimiz kimi, Beynəlxalq Millətlər Təşkilatı (BMT) kimi nüfuzlu bir beynəlxalq təşkilatın yaranmasına iki dünya müharibəsi və bu müharibələr zamanı baş verən planetar səviyyəli böhranlar səbəb olmuşdu. BMT-nin inkişaf və stabilliyi təmin etmək üçün irəli sürdüyü konsepsiyaları nəzərdən keçirsək, görürük ki, tənqid edilməsinə baxmayaraq, sülh, münaqişə, müharibə, humanitar və s. kimi yüzlərlə global məsələnin həlli istiqamətində bu təşkilatın fəaliyyəti əvəzsizdir. Lakin problem ondadır ki, hətta BMT-nin də qərarları, qəbul etdiyi sənədlər əksər məqamlarda həm beynəlxalq, həm də regional səviyyədə sülh və təhlükəsizlik işini həll edə bilmir.

İkinci Dünya müharibəsindən sonra dünyada sülh zərurətindən çıxış edərək BMT-nin Nizamnaməsində qeyd olunurdu: “Biz, Birləşmiş Millətlərin xalqları, gələcək nəsilləri müharibə fəlakətlərindən xilas etmək, qətiyyətlə insanların əsas hüquqlarına, insan şəxsiyyətinin ləyaqət və dəyərini inam hissini yenidən təsdiq etmək və bu məqsədlərlə dözümlülük nümayiş etdirmək və mehriban qonşular kimi bir-biri ilə dinc yanaşı yaşamaq əzmindəyik” [2, s.7].

Birinci qeyd: Bu Nizamnamənin qəbul edilməsindən 70 ilə yaxın vaxt keçmişdir. Lakin dünyada yaşanan antisülh tendensiyası göstərir ki, nə qədər elmi-texniki tərəqqi baş versə də, bəşəriyyətin hələ də böyük süllhdən danışmaq üçün əlində ciddi əsasları yoxdur. Yəni əslində, problemə nəzəri anlamda yanaşdıqda müşahidələr göstərir ki, xalqların psixoloji, sivilizasyon, texniki və s. “uğurlarından təkcə irqlər deyil, həm də hər bir irqin fərdləri, ən azı ali irqlərin fərdləri bəhrələnilər, təbəqələşməyə can atırlar. Bərabərlik haqqında arzularımıza baxmayaraq, müasir sivilizasiyalar bərabərlik baxımından insanlara daha çox bərabərlik verməklə bağlı xəyalları doğrultmur, bunun əksi baş verir” [3, s.43].

BMT-nin Bəyannaməsində sülh mədəniyyəti sahəsində fəaliyyətə dair oxuyuruq:

“Maddə 3. Sülh mədəniyyətinin daha dolğun şəkildə tərəqqisi ayrılmaz surətdə bağlıdır:

- a) münaqişələrin sülh yolu ilə nizamlanmasının, qarşılıqlı hörmət və anlaşmanın və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi;
- b) nizamnamə və beynəlxalq hüquq normaları üzrə götürülmüş öhdəliklərə əməl edilməsi;
- c) dialoq, danışq və ixtilafın sülh yolu ilə nizamlanması işində adamların vərdişini inkişaf etdirmək imkanını genişləndirmək;
- n) bütün sivilizasiyalar, xalqlar və mədəniyyətlər arasında, o cümlədən din və dil baxımından azlıq təşkil edən etnik qruplar arasında qarşılıqlı anlaşma, dözümlülük və həmrəylik ideyalarını yaymaq”.

Maddə 6-da isə oxuyuruq: “Sülh mədəniyyətinin yayılmasında və möhkəmlənməsində hökumətlərin çox böyük rolu olmalıdır” [4].

İkinci qeyd: Əgər Yer üzündə tüğyan edən yanlış ideologiyalar aradan qaldırılmasa, hazırda böyük inqilabi dəyişikliklərdən danışmaq mümkün olsa da, onun həyata keçirilməsindən bəhs etmək qeyri-mümkün ola bilər. “Bundan əlavə, etiraf edirik ki, dünya idarəçiliyi institutları heç də həmişə səmərəli işləmir, onların imkanları heç də həmişə global proseslərin dinamikasına uyğun gəlmir” [5]. Problemə ekzistensial anlamda yanaşdıqda isə məsələ daha da qəlizdir: Məsələ, vaxtilə Höte belə hesab edirdi ki, gələcəkdə “Bəşəriyyət daha ağıllı və dərrakəli olacaq, amma daha yaxşı, daha

xoşbəxt və daha fəal olmayacaq. Mən öncədən elə bir dövrü görürəm ki, bəşəriyyət artıq Allahu sevindirməyəcək və yenidən xəlc etmək üçün O hər şeyi yenidən məhv etməyə məcbur olacaqdır” [6, s.403]. Göründüyü kimi, burada bəşəri tendensiyadan qaynaqlanan ciddi bir qorxu var və bəla ondadır ki, bu gün bu qorxu daha da dərinləşməkdədir və artıq ideologiyalar arasında mübarizə, demək olar ki, qələbə naminə hər şeyi alt-üst etməyə hazırdır. Burada erməni ideologiyasını xatırlatmaq yerinə düşərdi: mifik, xəyali arzular və iyerarxik irqi üstünlüyə inam-xəstəlik!

Azərbaycan dövləti isə bir daha sübut edir ki, “sülh”, “dialoq” deməklə iş bitmir, bəzi təcavüzkar dövlətlər sülhə məcbur edilməlidirlər. Lakin fəlsəfi interpretasiyalar göstərir ki, əvvəlcə bu işi humanitar yolla, mədəniyyət, multikulturalizm və dialoq fəlsəfəsi vasitəsilə həyata keçirmək lazımdır, bu bəşəri və insani siyasət qarşı tərəfdə reallıq və mərhəmət hissləri yaratmasa, onlar bu vasitələrin gücü ilə sülhə gəlmək istəməsələr, onunla, ağır da olsa, ədalətli müharibə dilində danışmaq vacib ola bilər. Bu isə onu göstərir ki, sülh işi, həqiqətən də, çətin və onun dialoq perspektivi üçün ciddi fəaliyyət vacibdir.

2. Azərbaycan sülhü tərənnüm edən sülh paradigmasınının yaradıcısı kimi. Belə bir məqamda biz fəlsəfəyə, daha doğrusu, xalqların psixoloji xüsusiyyətlərinə müraciət etməyi zəruri hesab edirik. Vaxtilə bu gün Ermənistanı havadarlıq etməyə cəhd göstərən Fransanın məşhur filosof-psixoloqu Qustav Lebon yazırdı: “İrq nə qədər alidirsə, onun müxtəlif fərdləri arasında bərabərsizlik də bir o qədər yüksəkdir. Primitiv irqlərdə bütün fərdlər arasında psixoloji bərabərlik olur” [7, s.43]. Biz bu sitatı verməklə müasir dünyada baş verən irqlər, etnoslar, millətlər, etnik qruplar arasında fərqliliklərə diqqət çəkmək istəyirik. Bu gün Ermənistan özünün təcavüzkarlığından doğan tarixi dərslərini almışdır. Lakin istər beynəlxalq sferada özlərini sivil və mədəni adlandıran ermənilər, istərsə də Ermənistan dövləti və Qarabağda məskunlaşdırılmış bir qrup ermənilər “psixoloji birlik” nümayiş etdirərək öz xislətlərindən əl çəkmək istəmirlər. Fakt odur ki, ermənilərin yaratdığı tarixi miflər və erməni ideologiyası darmadağın edilsə də, onlar öz tarixi riyakarlıqlarından, bir növ, əl çəkmək iqtidarında deyillər – istəmirlər. Bütün bunlar isə həqiqətən də irqin psixoloji problemlərindən qaynaqlanan tarixi xəstəlik kimi qiymətləndirilə bilər və həqiqətən də, psixoloqlar bildirirlər ki, bəzi primitiv irqlərin psixoloji özəllikləri və xarakterləri tarixi şəraitdən asılı olaraq təhtəşürdə özünü daima saxlaya bilər. Başqa sözlə desək, vaxtilə Osmanlı imperiyasında, elə dünyanın bir çox ölkəsində də “sadiq təbəə” hesab edilən ermənilərin reallıqla barışmamasını psixoloji eyniliklə əlaqələndirə bilərik; Ermənistan ilə Azərbaycan arasında baş verən münaqişəni də bu kontekstdə izah edərkən ermənilərin ideoloji olaraq daim türklərə, region xalqlarına qarşı antipatiyalarının ontoloji əsasını da irqin psixoloji xüsusiyyətlərində axtarmaq lazımdır.

Azərbaycanın həyata keçirdiyi sülh və təhlükəsizlik konsepsiyasının əsaslarından bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, hazırda bu praktiki konsepsiya özünün yeni mərhələsini yaşamaqdadır. Fakt odur ki, Ermənistanın 30 illik təcavüzkar və işğalçı siyasəti nəticəsində zəbt olunmuş Azərbaycan torpaqlarının hərbi yolu ilə geri qaytarılması həm Cənubi Qafqazda, həm də bütövlükdə regionda yeni geostrateji reallığın formalaşmasına fundamental şərait yaratmışdır. Otuz illik işğala son qoyan Azərbaycan bu ədalətli müharibə nəticəsində öz ərazi

bütövlüyünü bərpa etməklə yanaşı, regiona yeni sülh paradiqmasının gətirilməsinin də əsasını qoydu. Uzaq olmayan tarixdən bizə məlumdur ki, Azərbaycan torpaqlarının işğalını pisləyən və torpaqlarımızın qeyd-şərtsiz azad edilməsini tələb edən BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsi uzun illər ərzində nəticəsiz qalmışdı və məhz erməni ideoloqlarının, Ermənistanın siyasi rəhbərliyinin antiinsani siyasəti nəticəsində bu qətnamələrin həyata keçirilməsi mümkün olmurdu. Ermənistanın işğal altındakı ərazilərimizdən növbəti dəfə Azərbaycana qarşı törətdikləri təxribatlara adekvat cavab olaraq Azərbaycan bu işi öz üzərinə götürdü və 30 illik işğala son qoydu. Əlbəttə, biz burada az qala otuz ilə yaxın status-quo və sülh oyunlarını da, həmçinin Minsk qrupunun faktiki olaraq fiaskoya uğramasını pərdələmək işini, yaxud daim Ermənistanı müdafiə etməsini xatırlatmağı vacib sayırıq. Bütün bunlara baxmayaraq, müharibə başladı və təəssüf ki, bölgəyə sülh, dialoq, multikulturalizm, siyasi iradə və səmimiyyət hesabına deyil, məhz ədalətli də olsa, müharibə vasitəsilə gəldi; [burada bir haşiyə çıxmağı vacib hesab edirik, istər ədalətli olsun, istər başqa formada biz qəbul edirik ki, müharibə qan və qadadır, onun hansısa formada baş verməsindən asılı olmayaraq, bu böyük insan kütlələrin iztirabına, ölüm və itkisinə səbəb olur]. Beləliklə, torpaqlarımız “Dəmir yumruq” əməliyyatı ilə işğaldan azad edildi. Bununla da, siyasi leksikonda uzun müddət istifadə edilən, ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin dəfələrlə qeyd etdiyi kimi, “Dağlıq Qarabağ” ifadəsi keçmişdə qaldı.

Hazırda 2020-ci ilin 10 noyabrında qəbul edilən 3 tərəfli Bəyanatın Ermənistan tərəfindən bütün müddəaları tam yerinə yetirilməsə də, məhz Azərbaycanın həyata keçirdiyi silsilə tədbirlər göstərir ki, 30 il barbar tapdağında qalmış torpaqlarımız tezliklə yenidən sivil dünyanın bir parçasına çeviriləcəkdir. Düzdür, biz anlayırıq ki, 10 noyabr sənədindən iki il keçməsinə baxmayaraq, Ermənistan Qarabağda minalanmış ərazilərin xəritələrini Azərbaycana təqdim etməmişdir və əksinə, mütəmadi olaraq təxribatlara əl atır. Bu isə göstərir ki, hələ də Paşinyan rejimi və onun havadarları, bir növ, hansısa “zəif revanşa” arxalanaraq Azərbaycana təzyiq etmək istəyirlər. Həmçinin, biz Zəngəzur dəhlizinə yaradılan maneələri, o cümlədən Ermənistanın sərhədləri delimitasiya və demarkasiya işinə əngəl törətmək cəhdlərini görürük. Halbuki Zəngəzur dəhlizinin açılması həm region ölkələri, həm də Avropa və Asiya ölkələri üçün son dərəcə həyati əhəmiyyət daşıyan vacib hadisə kimi qiymətləndirilməkdədir. Lakin Ermənistan tərəfi hələ də hansısa xülyalara uyaraq bu dəhlizin açılmasını yubadır. Bu barədə Azərbaycanın dövlət başçısı Türkdilli Dövlətlərin VIII Zirvə toplantısında bildirmişdir: “Zəngəzura gəldikdə, mən Naxçıvan zirvəsindəki çıxışımı xatırlatmaq istəyirəm. O zaman mən demişdim ki, 1920-ci ildə sovetlər hakimiyyəti Zəngəzuru Azərbaycandan qoparıb Ermənistana verməklə türk dünyasının coğrafi bağlantısını pozmuşdur və bunu xəritəyə baxmaqla hər kəs görə bilər. Bu gün isə biz bu coğrafiyanı bərpa edirik. Artıq nəqliyyat, kommunikasiya layihələrinin həyata keçirilməsi ilə biz bu coğrafiyanı yenidən bağlayırıq, birləşdiririk və ümid edirəm ki, buna sona qədər müvəffəq olacağıq” [8].

Postmüharibə dövrünün reallıqlarından bəhs edərkən bir məsələni xüsusi vurğulamalıyıq ki, Ali Baş Komandan məhz qalib tərəf olmasına baxmayaraq, həmişə olduğu kimi, postmüharibə dövründə də Azərbaycanın əsas strateji hədəfi olan sülh və təhlükəsizlik strategiyasına sadıq

qalaraq regiona Böyük Sülhün gəlməsi üçün əhəmiyyətli işləri davam etdirməkdədir. 2021-ci ilin 12 noyabr tarixində İstanbulda keçirilən Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının VIII Zirvə Görüşündə dövlət başçısı qeyd etmişdir: “Biz indi böyük bərpa işləri ilə məşğuluq. Eyni zamanda, İkinci Qarabağ savaşının nəticələri bölgə üçün yeni imkanlar açır. O cümlədən hesab edirəm ki, nəqliyyat baxımından Zəngəzur koridorunun açılması bütün bölgə üçün yeni imkanlar açacaqdır” [8].

2021-ci ilin oktyabr ayının 2-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev İspaniyanın “EFE” informasiya agentliyinə müsahibə verərkən müxbir müsahibəyə maraqlı bir sualla başlamışdır: “Cənab Prezident, bir il bundan əvvəl Dağlıq Qarabağda müharibə başlamışdır və Siz əksər ərazilər üzərində nəzarətə təkrarən yiyələndiniz. Noyabrda Siz mənə dediniz ki, müharibədən sonra bir araya gəlməyə və ya danışıqlar masasına qayıtmağa razı olacaqsınız. Siz indi Baş nazir Paşinyanla birbaşa bir araya gəlməyə hazırsınızmı və əgər cavabınız “bəli”dirsə, bu, nə zaman baş verəcək və hansı formatda?”

“Bəli, sizə keçən dəfə dediyim kimi biz hazırıq. Əslində, danışıqlar və təmaslar başlamışdır. Azərbaycan, Ermənistan və Rusiyanın Baş nazirlərinin müavinləri səviyyəsində əməkdaşlığın formatı mövcuddur və bu format kommunikasiyaların açılması məsələsinə həsr olunub. Həmçinin bu yaxınlarda BMT Baş Assambleyasının sessiyası çərçivəsində Ermənistan və Azərbaycan xarici işlər nazirlərinin görüşü baş tutub. Bu, müharibə bitəndən sonra birinci dəfə baş vermişdir. Bizim nazirin mənə verdiyi məlumata görə hesab edirəm ki, görüş konstruktiv və ümidverici olmuşdur. Bizim mövqeyimiz müharibə bitəndən sonra dəyişməz olaraq qalır. Biz Ermənistanla hər iki ölkənin ərazi bütövlüyünün qarşılıqlı tanınması əsasında normal münasibətlər qurmaq istəyirik” [9].

Hazırda Ermənistanda bəzilərinin revanş “konsepsiyalarını” nümayiş etdirməsinə baxmayaraq, Azərbaycan özünün istər beynəlxalq, istərsə də regional münasibətlər sistemində yeni siyasi, iqtisadi, humanitar, ictimai strategiyasını postmüharibə dövrünün məntiqi strategiyasına uyğun olaraq uğurla davam etdirməkdədir.

Postmüharibə dövrünün üstünlükləri və regionda yaranmış yeni reallıqlar Azərbaycanın şəksiz üstünlüyünə dəlalət etsə də, ölkəmiz həmişə olduğu kimi, sülh tərəfdarıdır. Belə ki, müharibə bitdikdən sonra ölkə başçısı İlham Əliyev İspaniyanın “EFE” informasiya agentliyinin müxbiri ilə söhbət zamanı qeyd etmişdir: “Biz dərhal sərhədlərimizin delimitasiyasına və əlbəttə ki, bu proses bitəndən sonra demarkasiyasına başlamağa hazırıq. Həmçinin biz gələcək sülh sazişi üzərində Ermənistanla işləməyə başlamağa hazır olduğumuzu bildirmişik. Bütün bu təşəbbüslər tərəfimdən və digər Azərbaycan rəsmiləri tərəfindən dəfələrlə vurğulanmışdır. Lakin əfsuslar olsun ki, Ermənistan hələ də buna müsbət cavab verməyib. Beləliklə, bizim mövqeyimiz dəyişməz olaraq qalır və bəzi addımlar var, lakin hesab edirəm ki, biz bu il ərzində daha çox irəliləyişə nail ola bilərdik” [9]. Yuxarıdakı cavabdan hər kəs üçün aydın bir mesaj, həm də müdrik bir jestin olduğu aydındır: Qalib tərəf olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın siyasi rəhbərliyi bölgədə sülhün bərqərar olması üçün həm hazırır, həm də ki, qarşı tərəfin bu istiqamətdə addımlarını gözləyir.

3. “Status məsələsi” – məğlub tərəfin psixoloji problemi kimi: Postmünaqişə dövrünün reallıqları nəzəri anlamda mənalandırılarkən məlum olur ki, regionda yaranan yeni stiuasiya yeni təfəkkür tələb etməkdədir, bu təfəkkürün də əsasında sülh və həmrəylik, birgəyaşayış normaları əsas postulat kimi çıxış edir. Aydındır ki, postmüharibə dövrü üçün hər şeydən əvvəl bölgədə davamlı sülhün bərqərar olması istiqamətində Azərbaycan çox böyük işlər görür. Ölkə başçısı keçmiş “Dağlıq Qarabağ” ərazi vahidinin tarixə qovuşmasından, vaxtilə ermənilərə təklif olunan və erməni ideoloqlarının zəhərli ideyaları nəticəsində ermənilərin bu şanslı faktiki itirdiklərindən bəhs edərkən demişdir: Vaxtilə, “Azərbaycanda yaşayan ermənilərə müəyyən səviyyədə özünüidarəetmə verməyə hazır idik. Lakin bu mövqeyi Ermənistan tərəfi həmişə rədd etmişdir və onlar həmişə “Dağlıq Qarabağ” adlandırdıqları ərazi üçün müstəqillik tələb edirdilər. Lakin bu gün, müharibə bitəndən və münaqişə öz həllini tapdıqdan sonra bu, təkcə mənim mövqeyim deyil, bu, dünyanın, beynəlxalq ictimaiyyətin əksər hissəsinin mövqeyidir ki, artıq mövcud olmayan “qurumun” statusu haqqında danışmağın yeri yoxdur” [9]. Uzun illər ölkəmizin böyük bir qismini zəbt etmiş və sonradan 44 günlük müharibə zamanı tamamilə darmadağın edilmiş Ermənistanın bəzi dairələri hələ də bu reallıqla barışmaq istəmirlər; onlar məğlubiyyətdən sonra ümid edirlər ki, beynəlxalq ermənipərəst qüvvələrin, həmçinin diasporlarının köməyi ilə yenidən dirçələcək və Azərbaycana qarşı öz həmlələrini edəcəklər. Eyni zamanda, bəzi Qərb dairələrində hətta bu gün də Vətən müharibəsinin ikinci ildönümü ərəfəsində böyük sülhün əleyhinə çıxmaqla yenidən qarşı tərəfə lazımsız dəstək nümayiş etdirirlər. Onların fikrincə, “Dağlıq Qarabağ”a status verilməyənə qədər Ermənistan Azərbaycan münasibətləri hər hansı bir yolla tənzimlənə bilməz. Əlbəttə, müharibənin Ermənistan üçün yaratdığı fəlakətin nəticələrini onlar özləri də gözəl anlaşırlar. Lakin məsələ ondadır ki, ideoloji toksinə məruz qalmış bu qüvvələrin elə bil, məntiqi təfəkkürü, aydın dərrakəsi olmadığından onlar yeni reallıqlarla barışmaq istəmirlər. Ancaq bu gün fakt faktlığında qalır və aydındır ki, Ermənistanın daxilində revanşistlər kifayət qədərdir və onların çıxışlarında, ideyalarında Azərbaycana, qonşulara qarşı hələ də dərin nifrət mövcuddur. Bu isə postmünaqişə dövrü üçün məğlub tərəfin ən ciddi problemlərindən biridir.

Əsas fakt budur ki, artıq statusdan danışmaq mümkün deyildir və Ermənistan bu şanslı əvvəlcə siyasət meydanında, sonra isə hərbi meydanında itirdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev statusdan bəhs edənlərin bu kimi xülyalarına cavab olaraq qəti şəkildə bildirmişdir: “Çünki Dağlıq Qarabağ mövcud deyil. Bizim ərazimizdə belə inzibati vahid yoxdur. Bu il iyulun 7-də mən [2021-ci il nəzərdə tutulur – Ş. Z.] Azərbaycanın iqtisadi zonalarının yeni konfigurasiyası ilə bağlı Fərman imzaladım. Biz iki iqtisadi zona - Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi zonalarını yaratdıq və onlar bütün bu ərazini əhatə edir. Bu gün Rusiya sülhməramlılarının məsuliyyət daşdığı ərazidə - Qarabağda yaşayan 25 minə yaxın etnik erməni bizim vətəndaşlardır. Onların fərqli dini və ya etnik mənşəyi olan istənilən digər Azərbaycan vətəndaşı kimi eyni hüquqları, imtiyazları və öhdəlikləri olacaq. Qısaca desək, status məsələsinə qayıtmaq mümkün deyil, status yoxdur və hər kəs bu məsələni unutmalıdır” [9]. Başqa sözlə desək, əslində, ölkə başçısı hər kəsə aydın şəkildə izah edir ki, Azərbaycanın son otuz ildə

həyata keçirdiyi siyasətin fəlsəfəsini dərk etməyən qüvvələrlə həddindən artıq humanizm dilində danışmağa ehtiyac yoxdur. Çünki onlar bu otuz illik sülh və təhlükəsizlik, birgəyaşayış və birgəməvcudluq, mədəniyyətlər və dinlər arası dialoq və əməkdaşlıq platformasını dərk etməyiblərsə, bu onların yalnız öz problemdir.

Hazırda Qarabağın işğaldan azad edilmiş ərazilərində ciddi bərpa işləri həyata keçirilir. Bu bərpa işlərində dünyanın bir çox ölkəsinin şirkətləri iştirak edir. Bu işdə Türkiyənin rolu əvəzsizdir. Təsadüfi deyildir ki, 12 noyabr 2021-ci ildə Türkiyədə keçirilən Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının VIII Zirvə Görüşündə İlham Əliyev istər sülhün bərpası işində, istərsə də quruculuq və əməkdaşlıq işində Türkiyənin və şəxsən Türkiyə Prezidenti R.T.Ərdoğanın ölkəmizə verdiyi ədalətli dəstəkdən bəhs edərkən söyləmişdir: “Azad edilmiş torpaqlarda hər şey dağıdılıb. Əziz Qardaşım, hörmətli Cümhurbaşqanı azad edilmiş torpaqlara iki dəfə səfər edib. İyun ayında Şuşaya və bu yaxınlarda - oktyabr ayında Füzuli və Zəngilana səfər edərkən bunu əyani şəkildə görüb. Bu bölgələrin - Şərqi Zəngəzur və Qarabağ bölgələrinin bərpası üçün bu gün bizə ən çox dəstək verən yenə də qardaş Türkiyəmizdir. Türkiyənin bir çox şirkətləri bu gün bizim üçün çox önəmli infrastruktur layihələrində çalışırlar, - körpülər, tunellər, yollar, dəmir yolları, elektrik stansiyaları, hava limanları, - bütün bu işlərdə fəal iştirak edirlər. Hörmətli Cümhurbaşqanı ilə birlikdə bu yaxınlarda açdığımız Füzuli Hava Limanının inşasında Azərbaycan şirkətləri ilə bərabər, 12 türk şirkəti iştirak etmişdir. Hesab edirəm, məhz buna görə biz rekord müddət ərzində, cəmi 8 ay ərzində inşa edə bildik. Hazırda Türkiyə şirkətləri, eyni zamanda, Zəngilan Hava Limanının inşasında iştirak edirlər və bizim digər layihələrimizdə iştirak edəcəklər” [8]. Məğlub olmuş Ermənistan anlamalıdır ki, quruculuq, bəşəri dəyərlərə hörmət, qonşularla normal yaşamaq və əməkdaşlıq əzmini də onlar məhz Azərbaycandan öyrənməlidirlər – bu strategiya “Azərbaycan modelinin” özəlliyidir.

Məqalənin sonunda bir daha qeyd edək ki, bəşəriyyət indi böyük bir keçid mərhələsindədir. Çoxqütblü dünya nizamının formalaşması və onun dünyada yaratdığı reallıqlar mütəxəssisləri dərindən düşündürməkdədir. Fakt budur ki, elmi-texniki tərəqqi bir tərəfdən insanların həyatına rifah gətirir, digər tərəfdən də terrorçu rejimlər bu vasitələrdən istifadə edərək onun insanlar üzərində tətbiqini də genişləndirirlər. Bu kimi səbəblərdən dolayı mütəxəssislər tərəfindən müasir “dünya nizamı” elmi, siyasi və fəlsəfi ədəbiyyatda “ciddi dəyişikliklər”, həm də qlobal xarakterli böhranlar dövrü kimi xarakterizə edilir. Əgər biz buraya insan fəaliyyəti, həmçinin planetdə baş verən ekoloji, iqlim və s. dəyişikliklərdən doğan humanitar, sosial və s. fəlakətləri əlavə etsək, acınacaqlı bir vəziyyət ilə üz-üzə qaldığımızın şahidi oluruq. Bütün bunlar isə istər-istəməz həm xalqların, həm də dövlət və onun ayrı-ayrı fərdlərinin həyatında, siyasətdə, mədəniyyətdə, sosial-ictimai sferada ciddi təbəddülatlar törətməkdədir². Belə bir şəraitdə tarixi, etik və insani dəyərlərə, əxlaqa söykənərək siyasət həyata keçirmək, əlbəttə ki, çətin məsələdir. Lakin istər tarixi tendensiya, istərsə də müasir nəzəri ədəbiyyatla tanışlıq göstərir ki, hər cür problemdən çıxmaq üçün insani fəaliyyət daim axtarışdadır. Bu baxımdan, Azərbaycan dövlətinin, onun siyasi rəhbərliyinin 30 illik strateji hədəflərinin fəlsəfəsi və mahiyyətini elmi-humanitar

2 Bax: “Dialoq fəlsəfəsi və müasirlik”, səh. 60-120.

təfəkkürdə mənalandırarkən görürük ki, əslində, Azərbaycanın dünyada apardığı tolerantlıq, multikulturalizm siyasəti, dinlər, mədəniyyətlər, sivilizasiyalar arasında dialoq və əməkdaşlıq proqramları yuxarıda qeyd olunan bəşəri problemlərə qarşı bir terapiya üsulu, paradigma kimi dəyərləndirilməlidir və əslində, dərin tarixi nifrətə baxmayaraq, Ermənistanın siyasi rəhbərliyi də hər cür avantürist çıxışlardan imtina edərsə, bu paradigmadan bəhrələnmə bilər. Nəhayət, bununla da, tarixi ədavətə son qoymaqla Cənubi Qafqazı Sülh Evinə çevirmək olar.

Nəticə. Birincisi, Zəfəri özündə əks etdirən istər üçtərəfli 10 Noyabr 2020-ci il “Moskva Bəyannaməsi”, istərsə də “Şuşa Bəyannaməsi”nin müddəaları və onların verdiyi tarixi, siyasi, fəlsəfi, əxlaqi, etik mesajlar – ideyalar sübut edir ki, bölgədə sülhün bərqərar olması zamanın tələbidir və Azərbaycan Respublikası bu işin həyata keçirilməsində ısrarlıdır.

İkincisi, Azərbaycan və onun siyasi rəhbərliyinin, şəxsən ölkə başçısı Ali Baş Komandan İlham Əliyevin həyata keçirdiyi dövlətçilik strategiyası sübut edir ki, Azərbaycan sülhün və təhlükəsizliyin həyata keçirilməsi prosesində humanitar strategiyaya tarixən olduğu kimi, indi də sadıqdır. Ermənistanı havadarlıq edən tərəflər də anlamalıdırlar ki, bəşəriyyətin bu keçid mərhələsində BMT-nin də ali prinsipi olan sülh məsələsi hər bir dövlətin ideologiyasında əsasə çevrilməlidir.

Üçüncüsü, “Şuşa Bəyannaməsi”nin müddəalarının əsas ideyası ondadır ki, nəinki regional sülh və təhlükəsizlik, o cümlədən qlobal sülhün əldə edilməsi XXI əsrin ən real çağırışlarından, bunsuz planetimizin gələcəyi sual altına düşə bilər.

Dördüncüsü, münaqişələrin həll olunmasında, postkonflikt dövründə fəlsəfənin, dialoq mədəniyyəti və dialoq anlayışının yeri əvəzsizdir və bu paradigma ətrafında hər kəsin konsolidasiya olunması zərurətdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bzejnski Z. Böyük şahmat taxtası. Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, 2015, 328 səh.
2. Ə.Abasov, F.Məmmədov. Sülh mədəniyyəti nədir? Bakı: “Yeni Nəsil” Nəşriyyat evi, 2002, s.72.
3. Məmmədzadə İ. Bir daha fəlsəfə haqqında. Müasir yanaşmalar. Təmayüllər. Perspektivlər. Bakı: “Elm və təhsil”, 2019, 200 səh.
4. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi / <https://az.wikipedia.org/wiki/>
5. Valday Klubunun XVIII plenar iclası. “Qlobal sarsıntı - XXI: insanlar, dəyərlər, dövlət” / <https://tass.ru/politika/12727931>
6. Yaspers K. Tarixin mənası və təyinatı. Bakı: “Zəkiyev” nəşriyyatı, 2008, 764 s.
7. Lebon, Q. Xalqların və kütlələrin psixologiyası. Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, 2015, s. 368.
8. İlham Əliyevin Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının VIII Zirvə Görüşündə nitqi / <https://president.az/articles/54229>
9. İlham Əliyevin İspaniyanın “EFE” informasiya agentliyinə müsahibəsi, 02 oktyabr 2021 / <https://president.az/articles/53296>.
10. Zeynalov Ş.Ə. Dialoq fəlsəfəsi. Bakı: “Avropa” nəşriyyatı, 2017, 304 s.

NİZAMİ GƏNCƏVINİN “XƏMSƏ” MINIATÜRLƏRİNDƏKİ BƏDİİ KERAMİKA, ŞÜŞƏ VƏ METAL QAB NÜMUNƏLƏRİ TARİXİ-ARXEOLoji KONTEKSTDƏ

Şamil NƏCƏFOV,

*AMEA-nın Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya
İnstitutunun Etnoarxeologiya şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
shamil_necefov@mail.ru*

Fərhad FƏRMANOV,

*AMEA-nın Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun
Etnoarxeologiya şöbəsinin kiçik elmi işçisi, bərpaçı rəssam,
wrangler90@mail.ru*

Xülasə. *Ədəbiyyatımızın nadir incisi sayılan “Xəmsə” Nizami Gəncəvinin bəşəriyyətə qazandırdığı ən zəngin söz xəzinələrindən biridir.*

“Xəmsə”yə daxil olan poemalarda şairin toxunduğu əsas məqamlar ədəbiyyatşünaslar tərəfindən geniş araşdırılmış, ən qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirilmişdir.

Məqalənin yazılmasında əsas məqsəd “Xəmsə” miniatürlərinin arxeoloji baxımdan təhlili, səhnələrdə diqqət çəkən bədii keramika, şüşə və metal qab nümunələrinin araşdırılmasıdır. Miniatiürlərdə verilən səhnələr real və obrazlı şəkildə təsvir olunmuşdur. Bu səhnələrdə əşya motivlərindən diqqət çəkəni qab nümunələridir. Məişət qabları bədii zövqlə verilmiş, üzərində zəngin naxış motivləri əks olunmuşdur. Miniatiürlərdə əks olunan müxtəlif məzmunlu və formalı qabların oxşar nümunələri arxeoloji qazıntılar zamanı orta əsrlərə aid abidələrin (əsasən şəhər tipli yaşayış yerləri) əksəriyyətindən aşkar edilmişdir. Bu qab nümunələrinə Yaxın və Orta Şərq miniatürlərində də çox rast gəlinir. Orta əsr Azərbaycan sənətkarlığının sahələri olan dulusçuluq, şüşəişləmə və metalışləmənin məhsulu olan bu qab nümunələri təbii ki, onları hazırlayan ustaların bədii zövqünün və estetik təfəkkürünün əksidir. Bu baxımdan Azərbaycanın orta əsr maddi mədəniyyətinin öyrənilməsində “Xəmsə” miniatürlərindəki bədii dulusçuluq, metalışləmə və şüşəişləmə nümunələrinin rolu inkarolunmazdır.

AÇAR SÖZLƏR: *Nizami Gəncəvi, Xəmsə, miniatürlər, bədii keramika, şüşə, metal.*

Шамиль Наджафов, Фархад Фарманов

ОБРАЗЦЫ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ КЕРАМИЧЕСКИХ, СТЕКЛЯННЫХ И МЕТАЛЛИЧЕСКИХ СОСУДОВ В МИНИАТЮРАХ «ХАМСЫ» НИЗАМИ ГЯНДЖАВИ В ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ

***Резюме.** «Хамса», считающийся редкой жемчужиной нашей литературы, являясь продуктом гения Низами Гянджави остается одним из богатых словесных кладов, приобретенных человечеством.*

Основные моменты тронутые поэтом в поэмах, входящих в «Хамсу», были широко исследованы литературоведами, была внесена ясность в самые темные моменты.

Главная цель написания статьи состоит в анализе миниатюр «Хамсы», исследовании образцов художественной керамики, стеклянных и металлических сосудов, привлекающих внимания на сценах. Сцены данные в миниатюрах описаны в реальном и образном виде. В этих сценах из вещественных мотивов привлекают внимание образцы сосудов. Бытовые сосуды даны с очень художественным вкусом. Схожие образцы сосудов, на поверхности которых отражены богатые узоры, были обнаружены во время археологических раскопок на большинстве Средневековых памятников (в основном на поселениях городского типа). Подобные образцы сосудов часто встречаются также в миниатюрах Ближнего и Среднего Востока. Эти образцы сосудов, являющиеся продуктом таких отраслей средневекового азербайджанского ремесленничества как гончарное дело, стекло и металлообработка естественно, отражают художественный вкус и эстетическое мышление изготовивших их мастеров. С этой точки зрения неоспорима роль художественного гончарства, метало и стекло обработки в миниатюрах «Хамсы» в изучении средневековой материальной культуры Азербайджана.

***КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА:** Низами Гянджави, Хамса, миниатюры, художественная керамика, стекло, метал.*

Shamil Najafov, Farhad Farmanov

EXAMPLES OF ART CERAMIC, GLASS AND METAL VESSELS IN “KHAMSA” MINIATURES OF NIZAMI GANJAVI IN HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL CONTEXT

***Summary.** “Khamsa”, which is considered a rare pearl of our literature, is one of the richest word treasures of mankind, a product of the genius Nizami Ganjavi.*

The main points touched upon by the poet in the poems included in “Khamsa” have been extensively studied by literary critics, and obscure points have been clarified.

The main purpose for writing the article is the archaeological analysis of “Khamsa” miniatures, the study of examples of art ceramics, glass and metal dishes. The scenes in the

miniatures are depicted realistically and figuratively. In these scenes, the most striking of the motifs are the examples of dishes. Household utensils are given with great artistic taste, with rich pattern motifs. Similar types of dishes of different contents and shapes, reflected in the miniatures, were found during archaeological excavations in most of the medieval monuments (mainly urban settlements). Examples of these dishes are also found in miniatures in the Near and Middle East. These samples of dishes, which are the products of medieval Azerbaijani art, pottery, glassmaking and metal working, are, of course, a reflection of the artistic taste and aesthetic thinking of the masters who made them. From this viewpoint, the role of examples of artistic pottery, metal working and glassmaking in the miniatures of “Khamsa” in the study of medieval material culture of Azerbaijan is undeniable.

KEY WORDS: *Nizami Ganjavi, Khamsa, miniature, art ceramics, glass, metal.*

Giriş. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sindəki poemalar Şərq poeziyasının bir çox klassiki üçün mənbə rolunu oynamışdır. Bu poemalar eyni zamanda Şərq miniatür rəssamlığının, təsviri və dekorativ-tətbiqi sənətinin müxtəlif növlərinin inkişafına böyük və faydalı təsir göstərmişdir [1; 2].

Bəzi mükəlləmələrə əsasən, Nizami Gəncəvi poemalarının əlyazmalarına illüstrasiyalar çəkilməsi bu poemaların meydana gəldiyi vaxtdan başlanır [1; 2; 3, s.75-76].

“Xəmsə”yə müxtəlif məktəblərə məxsus miniatür rəssamlar tərəfindən çox gözəl, bədii estetik cəhətdən yüksək səviyyədə saysız-hesabsız illüstrasiya və müstəqil miniatürlər çəkilmişdir. Miniatür rəssamlığında kitab sənətinin bir çox görkəmli rəssamları çalışmışlar. Sultan Məhəmməd, Ağa Mirək, Mir Müsavvir, Mirzə Əli, Müzəffər Əli, Mir Seyid Əli və adları naməlum qalan bəzi ustalar böyük əzmkarlıq və bacarıqları sayəsində yüksək səviyyəli, obrazlı bədii ifadə tərzini olan əsərlər yaratmışlar. Miniatür rəssamları tərəfindən “Xəmsə”yə çəkilən müxtəlif səpkili mövzulara həsr olunan əsərlər içərisində ziyafət məclisləri, qəbul mərasimləri və ov səhnələrini əks etdirən miniatürlər xüsusi maraq doğurur. Miniatürlər aid olduqları hadisələri əks etdirməklə müxtəlif kompozisiya seçimlərinə uyğun tərzdə çəkilmişdir [1; 2].

Bu kompozisiyalarda dekorativ-tətbiqi sənət sahələrinin bir qismi – memarlıq, nəqqaşlıq, xəttatlıq, bədii keramika, metalışləmə, boyakarlıq, naxışsalma yaradıcılığı və s. sahələr ilə əyani tanış oluruq.

Araşdırmamızda “Xəmsə” miniatürlərində tarixi-arxeoloji baxımdan diqqət çəkən, orta əsrlər dövrünün dulusçuluq, şüşəişləmə və metalışləmə sənətlərinin incəliklərini ortaya qoyan, lakin tədqiq edilməyən keramika, şüşə və metal qab nümunələrindən bəhs edəcəyik. Bu sahənin tədqiq edilməsi həm tarixi-arxeoloji, həm də sənətşünaslıq baxımından çox maraqlıdır. Orta əsrlərin miniatür rəssamlığında arxeoloji elementlərin üzə çıxarılması və arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən tapıntılar əsasında onların müqayisəli təhlili ilk araşdırma kimi yenilikdir. Mövzunun gələcəkdə tarixçilər, arxeoloqlar, etnoqraflar, rəssamlar, sənətşünaslar, xalq sənətkarları, ədəbiyyat sahəsində çalışan mütəxəssislər tərəfindən öyrənilməsinə ehtiyac vardır.

Orta əsr bədii keramikası, şüşə və metal qab nümunələri arxeoloji tədqiqatlarda.

Miniatürlərdə təsvir edilən qab nümunələri və digər məişət əşyaları öz dövrünün istehsal və bədii yaradıcılıq imkanlarını əks etdirir, bədii estetik zövqün səviyyəsini bariz şəkildə göstərir. “Xəmsə”yə çəkilmiş miniatürlər poemaların məzmununa uyğun ardıcılıqla sıralanır. Miniatürlərdə təsvir edilən qab nümunələri zəngin təxəyyül məhsulu olmaqla yanaşı, həm də miniatürçü rəssamın öz gözləri ilə gördüyü sənət əsərinin fırça ilə surətinin çıxarılmasına yönəlmiş duyğudur.

Orta əsrlərdə dulusçuluq, şüşəişləmə və metalışləmənin sürətlə inkişafı əhalinin məişət və mətbəx mədəniyyətinin yüksəlməsinə də şərait yaradırdı. İstifadə olunan süfrə və mətbəx qablarının həm sayı, həm də çeşidi artırdı. Xörək və aş qabları, şərab və meyvə qabları, çərəzlərin qoyulması üçün istifadə olunan qablar, şirniyyat qabları və s. süfrə və mətbəx qablarının təyinatının çox olmasından irəli gəlirdi. Təkcə məişətdə işlədilən qabların bir neçə növü maye daşımaq üçün (səhəng, cürdək, bardaq, səhrəng, kuzə), saxlamaq və süfrədə işlətmək üçün (küp, sürəhi, qurqur, dolça, parç, tayqulp), yuyunmaq və dəstəməz almaq üçün (aftafa, lüləyin və s.) olan növlərə ayrılırdı [4; 5; 6]. Bu qabların ayrı-ayrı nümunələri miniatürlərdə çox gözəl təsvir olunmuşdur.

İlk orta əsrlərin sonlarından başlayaraq Gəncə və ətraflarında dulusçuluq sənəti daha yüksək səviyyəyə çatmışdı. Aparılmış arxeoloji qazıntılar göstərir ki, IX-XIII əsrlərdə dulusçuluq yüksək inkişaf etmiş sənət sahəsi kimi tamamilə formalaşmışdı. Bu dövrdə istehsal edilən saxsı, şüşə və metal qablar istər hazırlanma texnikasına, istərsə də zəngin bəzək elementlərinə görə həm əvvəlki, həm də sonrakı dövrlərlə müqayisədə çox yüksək səviyyəyə qalxmışdı. Hətta su kəmərləri üçün saxsı tünglərin (boruların), tikinti işlərində geniş istifadə edilən kaşı və bəzək kərpiclərinin istehsalına başlanmasında bu dövrlə bağlıdır. Monqol işğalları Azərbaycanda sənətkarlığın digər sahələri kimi dulusçuluğun inkişafına da ağır zərbə vurdu. Geriləmə özünü məişətdə işlədilən saxsı qabların istehsalında daha aydın göstərdi. Bununla belə, məişət keramikasının istehsalında yaranmış bu gerilik sonrakı əsrlərdə tikinti keramikası istehsalının artması ilə müşayiət olundu. XIV-XVI əsrlərdə tikinti işlərinin genişlənməsi bəzək işlərində istifadə edilən dekorativ kərpic və kaşı istehsalının həcmində artmasını zəruri edirdi [5]. Əldə edilən artefaktlar göstərir ki, orta əsrlərdə saxsı məmulatı istehsalı üç böyük qrup üzrə - şirsiz qablar, şirli qablar və tikinti materialları istehsalı üzrə ixtisaslaşmışdır. Şirsiz saxsı məmulatı sırasına hər birinin müxtəlif növləri olan küplər, qazanlar, səhənglər, bardaqlar, aftafalar, silbiçlər, süd qabları, dolçalar, çıraqlar, qəlyanlar və s. aid edilir. Bu qabların bədii tərtibatı zamanı xətti və nöqtəvari naxışlardan geniş istifadə edilirdi. Şirli qablardan da geniş istifadə olunurdu. Bu tipli qablar sırasına bardaq, güldan, vaza, çıraq, kasa və s. daxil idi. Dulusçular marqans, mis və kobalt oksidinin köməyi ilə aldıkları şirlər vasitəsilə saxsı məmulatını yüksək zövqlə bəzəməyi bacarırdılar. Şirli qablar iki mərhələdə bişirilirdi: əvvəlcə adi qaydada məmulatı bişirib kürədən çıxarırdı və onun üzərinə şir çəkəndən sonra yenidən kürəyə yığırdılar. Şirin bişirilməsi üçün əvvəlcə az hərarətli odla 2-3 saat ərzində qızdırıb bərkidirdi, sonra kürədə yüksək hərarət yaradırdılar [6].

Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntı və tədqiqat işlərinin nəticələri göstərir ki, şüşə qabların hazırlanmasında iki texniki üsul olmuşdur: tökmə üsulu və üfürmə üsulu. Bu üsullardan birincisi daha qədim olsa da, orta əsrlər dövründə onların hər ikisindən istifadə edilmişdir [7, s.11-12]. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan qab nümunələri əsasən kuzə formalı qablardan, səthi saya, müxtəlif bəzəklərlə, xüsusən tor və dalğavari bəzəklərlə doldurulmuş dabanlı və yastı oturacaqlı qənddanlardan, yarımşar formalı səthi saya və oyma naxışlarla bəzədilmiş piyalələrdən, müxtəlif həcmli yastı oturacaqlı qədəhlərdən, bəzəkli və saya, kiçik və orta həcmli dərman və ətir qablarından, iri həcmli boşqab və nəlbəkilərdən ibarətdir [8, s.113-122]. Bütün bu tapıntıların zənginliyi və özünəməxsusluğu orta əsrlərdə əhalinin məişətində, onların süfrəsində şüşə qab-qacağın geniş formada iştirakı və bir çox istehsal mərkəzinin olmasından xəbər verən çox tutarlı faktlardır.

Orta əsrlərdə metalışləmə sənəti digər sənət sahələrindən fərqli olaraq ustaların öz istedadlarını bütün dolğunluğu ilə ifadə edə bildiyi sahələrdən sayılırdı. Azərbaycanda elə yaşayış məskənləri olmuşdur ki, orada misgərliklə məşğul olma kütləvi hal almışdı. Belə mərkəzlərdə xeyli sayda məişət əşyası və ev avadanlığı hazırlanırdı. Bu məhsullar həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından o dövrün mərkəzi şəhərlərində hazırlanan məişət əşyalarından heç də geri qalmırdı. Əsasən mis karxanalarında ağır əmək və nisbətən daha dəyərli xammaldan hazırlanan məişət və mətbəx qabları gildən hazırlanan qabları sıradan çıxarmasa da, bu qablara tələbat tarixin bütün dövrlərində yüksək olmuşdur. Misgərlik metalışləmədə hər zaman əsas yerlərdən birini tutmuşdur. Orta əsrlərdə mis qablara, hətta qonşu ölkələrdə də böyük ehtiyac duyulurdu. XI-XV əsrlərdə Azərbaycan metal sənəti yüksək inkişaf mərhələsi keçmişdir [9]. Bu dövrdə qab nümunələri ilə yanaşı, metaldan müxtəlif növ silahlar, müxtəlif formalı ev avadanlığı və s. sənət nümunələri hazırlanmışdır ki, bunların da bir çoxu dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Gəncə, Şamaxı, Naxçıvan, Təbriz metal məmulatı hazırlayan mərkəzlərdən sayılırdı. Aparılmış arxeoloji qazıntılar göstərir ki, XII əsrdə və nisbətən sonralar Bakı şəhəri də bu sahədə mühüm yerlərdən birini tutmuşdur. Son orta əsrlərdə isə mis məmulatlarının həm forması, həm də bəzək motivləri xeyli sadələşmişdir [9].

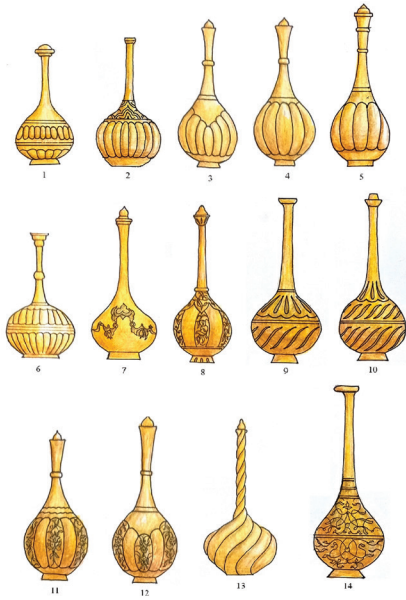
“Xəmsə” miniatürlərində qab nümunələrinin təsviri. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” miniatürlərində yuxarıda sadalanan gil qab nümunələrinin əksəriyyətinə rast gəlmək mümkündür [3]. Ən çox rast gəlinən isə kuzə (şəkil 1; şəkil 2.1-8, 11-12; şəkil 3.7,12), bardaq (şəkil 2.9-10, şəkil 3.6, 8, 14, 15), aftafa (şəkil 3.17), lüləyin, cürdək (şəkil 3.2-3), dopu (şəkil 3.13), kasa (şəkil 4.3-5), cam (şəkil 4.20, 22), boşqab (şəkil 4.6-8, 12-13, 16, 19), xeyrə (şəkil 5.14-15), çıraq (şəkil 4.23), şamdan (şəkil 6.1-8) və s.-dir.

Təsvirlərdə kuzələrin dar ağızlarının kənarı bəzən köbəli verilir. Uzun, dar və silindrik formalı boğazları adətən aşağıya doğru daralır, bəzən genişlənir, bəzən isə düz şəkildə enir (şəkil 1; şəkil 2.1-8, 11-12; şəkil 3.7,12). Kuzələrin ağız kənarını çiyin və ya gövdə ilə birləşdirən uzun dairəvi en kəsikli qulpları olur (şəkil 2.11-12). Bəzi kuzələrin üzərini, əsasən gövdəsini şaquli və üfüqi istiqamətdə iki və çox qabarıq zolaq yarus şəkilində dövrələyir. Bəzən boğazın yuxarı hissəsində süzgəc rolunu oynayan deşiklər açılır, bəzən isə ağızına qapaq qoyulur (şəkil 1.1,

5, 7, 8, 10-13). Ağızla qulp arasında iki sırada düzölmüş basma naxışların boğazı dövrələdiyi kuzələrə də rast gəlinir.

Dopular şişman, armudvari və ya bikonik gövdəli təsvir olunmuş, ağızları dəyirmi və ya qıfvari formalıdır. Alçaq və dar boğazları tədricən gövdəyə keçir. Silindrik boğazlı dopular isə dar oturaclaqlı, dabanlı və ya yastı təsvir olunmuşdur (şəkil 3.13).

Ağız kənarları dəyirmi və ya yastı olub, dəyirmi gövdələri aşağıyaq genişləndikdən sonra gövdəyə keçən kasalar əsasən geniş ağızlıdır (şəkil 4.3-5). Miniaturlərdə gövdəsi aşağıya doğru düz şəkildə enən nüsxələrə də rast gəlinir. Oturaqları bir qayda olaraq halqavari dabanlı kasaların səthi polixrom və monoxrom şirlənir, müxtəlif rəng çalarları ilə nəbati və həndəsi naxışlar vurulur.

Şəkil 1.

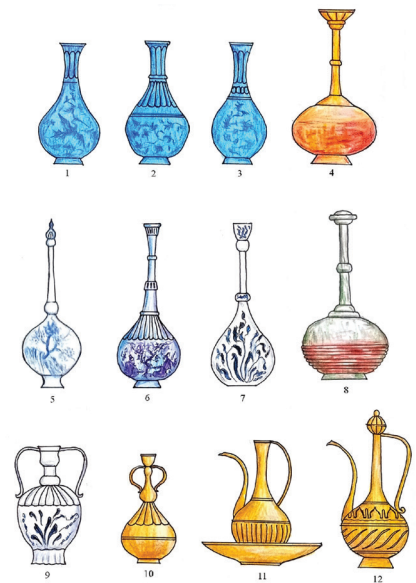
Piyalələr geniş ağızlı təsvir olunmuş, yastı ağız kənarları gövdədən hər iki tərəfə çıxıntılıdır (şəkil 4.1-2, 9-11, 14, 17; şəkil 5.16). Ağız düz olan piyalələrdə isə ağızlar nazik təsvir olunur. Ağızları birbaşa oval, şişman və ya bikonik formalı gövdəyə keçən piyalələrin oturaqları dar və halqavari dabanlıdır. Piyalələrin səthi bir qayda olaraq həndəsi üsulla naxışlanmışdır.

Boşqab və xeyrələrin geniş ağızları yana qatlanır, lakin bəzən ağızları daxilə meyillənən nüsxələrə də təsadüf olunur. Həcmcə boşqablardan böyük olan halqavari dabanlı və ya oval oturaclaqlı xeyrələrin gövdələri bəzən oturaclağa doğru düz şəkildə daralır. Boşqab və xeyrələr bir qayda olaraq nəbati, həndəsi, bəzən isə zoomorf ornamentlərlə naxışlanmışdır (şəkil 4.6-8, 12-13, 16, 19; şəkil 5.14-15).

Miniaturlərdə kiçik həcmli nəlbəkilərə də rast gəlinir. Nəlbəkilər geniş ağızlı olub, oval gövdəli və geniş oturaclaqlıdır. Bəzi nəlbəkilərin oturaqları dabanlıdır. Yastı ağız kənarları yana qatlanır [2].

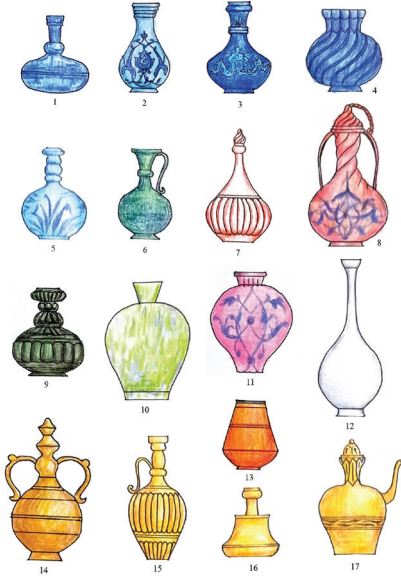
Sinilərin və məcməyilərin ağızları yana açılır, yaxud da ovaldır. Ağız kənarları və oturaqları yastıdır. Gövdələri oturaqdan başlayaraq yanlara doğru genişlənir. Səthləri nəbati, həndəsi və zoomorf təsvirlərlə naxışlanır və şirlənir.

Miniaturlərdə çoxlu sayda bardaq tipli qablara rast gəlinir (şəkil 2.9-10, şəkil 3.6, 8, 14, 15). Bardaqlar müxtəlif həcmdə olub, əsasən armudvari gövdəyə malikdir [2]. Bardaqların uzun və dar boğazları, dəyirmi ağızları vardır. Ağız kənarları yastıdır. Bir halda ağız novçalı nüsxəyə də təsadüf olunmuşdur. Bəzən bardaqların ağızlarında süzgəcləri olur. Bardaqlar qulpsuz və qulpludurlar. Kəsikdə lentşəkilli və ya dəyirmi olan qulpları bir qayda olaraq ağızla

Şəkil 2.

çiyini və ya gövdənin yuxarı hissəsini birləşdirirlər. Oturacaqları yastıdır. Bardaqların səthi yaxşı naxışlanmışdır.

Şəkil 3.

xətlərlə və ya qırmızı boyalı zolaqlarla naxışlanmışdır.

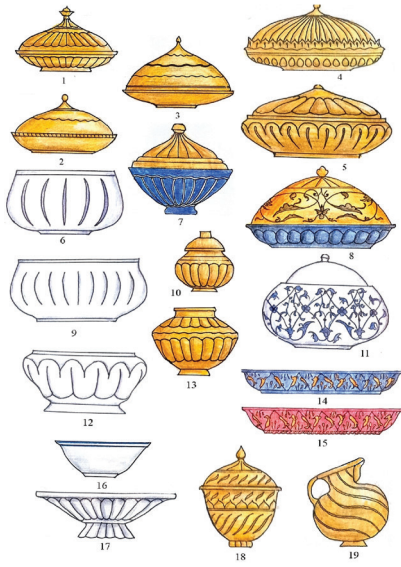
Qazanlar ən çox aşkar olunan artefaktlar sırasındadır (şəkil 5.6, 9). Miniaturlərdə də onlara geniş rast gəlinir. Qazanlar geniş ağızlı olub, ağız kənarları yastı və içəriyə meyillidir. Gövdələri bikonik və ya şişman formalı, altları yarımovaiddir. Qazanların gövdəsini iki hissəyə ayıran tilli zolaqlar dövrələyir. Zolaqların üzəri çərtmə, silindrik və ya məməcik formalı yapmalarla bəzədilib. Qazanların adətən iki və ya dörd qulpları vardır. Qulplar cəftəvari, ya da dik qalxan qulaqcıq şəkillidirlər. Qulpların üstü çərtmə və nöqtələrlə naxışlanıb, altlarında isə bir qayda olaraq basma çökəkliklər yerləşirlər.

Səhənglərin ağızları dəyirmi olub, kənarları yastıdır. Silindrik boğazları maili və ya enli çiyinə doğru daralır. Üzərində armudvari gövdəni və ya çiyini ağız kənarı ilə birləşdirən lentvari və ya kəsikdə oval qulpları vardır.

Miniatur təsvirlərdə badya və sərnici tipli qablara da rast gəlinir [2]. Onların geniş ağızları yana qatlanır. Alçaq boğazları tədricən daralaraq şişman gövdəyə keçir. Gövdələri oturacağa doğru daralırlar. Oturacaqları geniş və yastı, yaxud da dar və halqavari dabanlıdır. Onların üzərində bir-birinə əks yerləşən 2 qulpu olur. Qulplar lentvari, cəftəvari və ya kəsikdə ovaldırlar. Qulplar adətən boğazla gövdəni birləşdirir. Badya və sərniciyələrin üstü cizma naxışlarla bəzədilmişdir. Arxeoloji qazıntılarda bəzən monoxrom boyalı şirli sərniciyələrdə də rast gəlinir.

Şəkil 4.

Şəkil 5.

Miniatürlərdə çoxlu sayda vaza tipli qab nümunələrinə rast gəlinir (şəkil 5.17). Vazaların oturacaqları halqavari dabanlıdır. Bəzən oval oturacaqlı vazalara da rast gəlinir. Alçaq boğazları tədricən gövdəyə keçir. Gövdələri oturacaqdan başlayaraq yana və yuxarıya doğru genişlənir. Yastı və geniş ağızları yana qatlanır. Vazaların səthi müxtəlif rəngli həndəsi (romblar, damalar, şüalar, “malta xaçları”), nəbati (ləçəklər, budaqlar, sarmaşıqlar), səmavi (ulduzlar) və bəzən zoomorf (quş və heyvanlar) təsvirlərlə naxışlanaraq şirlənmişdir.

Qab təsvirləri arasında güləbdən adlanan qablara məxsus olanları da var (şəkil 3.1, 5). Bu tip qabların içərisində ətirli mayelərin (məsələn, qızıl gül suyunun) saxlanıldığı güman edilir. Onların dar boruvari boğazları tədricən maili

çiyinə keçir. Dəyirmi və köbəli ağızlarının ucunda nazik lüləkləri olur. Lüləkləri uca doğru daha da nazıqləşir. Adətən boğazın lüləyə keçid hissəsi diskşəkilli çıxıntılıdır. Lüləyin gövdə üzərində yerləşdiyi güləbdanlara da rast gəlinmişdir. Bəzən boğazları üzərində qulpları da olur.

Aftafa tipli qabların təsvirləri az saydadır. Boruvari formalı olan lüləkləri uca doğru nazıqləşirlər. Lüləklər iti bucaq altında dik qalxaraq gövdəyə birləşmişlər (şəkil 3.17).

Təsvirlərdə amfora tipli qablara da rast gəlinir [2]. Ağız kənarı yana qatlanan amforanın boğazını iki cızma xətt dövrələyir. Boğazı tədricən maili enlənən çiyinə keçir. Gövdəsi çiyindən oturacağa doğru düz formada aşağı enərək, dar və yastı oturacağa keçir.

Çaydanların ağız kənarları yastıdır. Ağızlarının altında qısa lüləkləri olur.

Miniatürlərdə kubok tipli qablara da rast gəlinmişdir. Onların uzunsov formalı gövdəsi aşağıya doğru bir qədər daralır. Oturacaqları dabanlı və ya yastıdır. Ağızları yana qatlanır. Bir qayda olaraq kubok tipli qabların səthi monoxrom rənglənmişdir. Arxeoloqlar bu tip qabların təyinatı barədə danışarkən onların güldən kimi də istifadə edilməsi ehtimalını irəli sürürlər.

Parçaların alçaq və geniş, yaxud silindrik boğazı düz surətdə gövdəyə keçir (şəkil 3.4). Gövdələri bəzən şişman olur. Ağız kənarları yastı və ya dəyirmi, oturacaqları dar və dabanlıdır. Üzərilərində gövdəylə boğazı birləşdirən lentvari qulpları vardır.

Miniatürlərdə tez-tez qrafın tipli qablara da rast gəlinir. Onların dar boruvari boğazları yuxarıya doğru bir qədər genişlənir. Ağızları köbəli və novçalıdır. Hündür və ya alçaq boğazların üzəri bəzən üfüqi istiqamətdə riflənmiş və ya şırımlı zolaqlarla dövrələnmişdir. Boğazları tədricən çiyinə keçir. Boğazları üzərində adətən lentvari qulpları olur. Bir sıra hallarda ağız süzgəcli qrafınlərə də rast gəlinir.

Təsvirlərdə qəndqabı və yaxud şirniyyat qabları, sərpuşlar, xörək qablarına da geniş yer verilir, üzərilərinin zəngin naxış elementi ilə seçilirlər (şəkil 5.1-5, 7-8, 10-11, 13, 18).

Miniatürlər arasında metal şamdanlar və asma işıqlandırıcı vasitələr də mühüm yer tutur (şəkil 6) [2]. Bu tip şamdanlar orta əsrlərdə əsasən şəhər tipli yaşayış yerlərində və saraylarda

istifadə olunmuş, otaqların işıqlandırılmasına xidmət etmişdir [9]. Arxeoloji qazıntılar zamanı kənd tipli yaşayış yerlərindən adətən işıqlandırma vasitəsi kimi gil çıraqlar daha çox tapılmışdır. Dəyirmi ağızlı, silindrik gövdəli, yastı oturacaqlı, ön tərəflərində bir qədər dik qalxan, boruvari lüləkləri olan çıraqların lüləklərinin ucu yastılanıb və yuxarı hissəsində oval yarıq açılmışdır. Bu, fitilin ucunu yandırmaq üçündür. Gil çıraqların kəsikdə lentvari olan yarım dairəvi qulplarının ortası nazik şırımla şaquli istiqamətdə iki yerə bölünmüşdür [4; 5; 6]. Miniaturlərdə təsvir olunan metal şamdanlar çox nəfis hazırlanaraq üzəri zəngin naxış elementləri ilə bəzədilmişdir. Tək (şəkil 6.1-4, 6) və cüt (şəkil 6.7-8), bəzi hallarda isə üç (şəkil 6.5) şamlıq şamdanlara rast gəlinir. Geniş və yastı oturacaqlı şamdanlar adətən müəyyən yerdə qoyulur və işığın yayılması üçün hündür yerlər seçilirdi. İçərişəhərdə Şirvanşahlar sarayı qoruğunda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı bu tip metal çiraq nümunəsi əldə edilmişdir [9]. Tuncdan düzəldilmiş bədii çiraq naxışlarının zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Asma işıqlandırıcı vasitələr isə tavandan asılırdı və onların həcmi şamdanlardan bir qədər böyük olurdu (şəkil 6.10-12).

Miniaturlərdə qab təsvirləri üzərində naxışlar. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” poemalarına çəkilmiş miniaturlərin içərisində yer alan saxsı, şüşə və metal qab nümunələrinin üzərində o dövrə xas olan naxış və elementlərdən, həmçinin süjetli kompozisiyalardan məharətlə istifadə olunmuşdur [1; 2]. Miniaturlərdəki istər saxsı (şəkil 3.6-7, 9-10, 12-13), istər şüşə (şəkil 1.13; şəkil 2.4-8; şəkil 3.1, 4, 5, 8; şəkil 5.19), istərsə də metal (şəkil 1.1-12, 14; şəkil 2.10-12; şəkil 3.14-17; şəkil 4.5-23) məmulatlarını tədqiq etdikdə onların üzərində müxtəlif formalı və həcmli, bədii zövqlə düzəldilmiş, üzəri bitkin tərzdə işlənmiş naxışlara, naxış elementlərinə və süjetli kompozisiyalara rast gəlirik. Hər biri sənət əsəri olan bu qab nümunələri çox yüksək zövqlə tərtib edilmişdir. Həm sadə, həm də mürəkkəb naxışlardan məharətlə istifadə olunmuşdur. Orta əsrlərə xas ornamentlərlə bəzədilmiş bu qab nümunələri yüksək bədii zövqə uyğun olaraq həm həndəsi, həm də nəbati naxışlarla bəzədilmişdir. Dövrə xas olan və yüksək keyfiyyətlə istehsal olunan şirli polixrom qablarla birlikdə çinidən hazırlanmış qab nümunələrinə də rast gəlirik. Çini qabların boyanmasında əsasən kobaltdan istifadə edilmişdir. Miniaturlərdə təsvir edilən qab nümunələrinin üzərindəki naxışlar və naxış elementləri orta əsr dekorativ tətbiqi sənətinin və xalq sənətkarlığının müxtəlif sahələrində uğurla tətbiq edilən islimi – islimibəndlik, qübbə, bulud, kətəbə, bəndi-rumi, su, S elementi və s. naxış elementlərindən və naxışlardan, həmçinin süjetli kompozisiyalardan ibarətdir. Bundan başqa, haşiyə zolaqlarına aid olan elementlərə də geniş yer verilmişdir.

Haşiyə zolaqları sənət əsərlərinin bəzədilməsində istər hamar, istərsə də həcmli – qabarıq səthlərin bəzədilməsində mühüm rol oynayır. Haşiyə zolaqları bəzək sahəsini çərçivəyə salır, bir neçə hissəyə bölür, müxtəlif istiqamətlərə - şaquli, üfüqi, çəp və ya müstəqil və bitkin kompozisiya kimi təsvir oluna bilir. Boyalı qablar içərisində rast gəlinən yaşıl, qırmızı və daha çox göy rəng demək olar, dekorativ və tətbiqi sənət sahələrinin əksəriyyətində geniş istifadə olunub. Bu sahələr içərisində daş yonma, dulusçuluq, bədii keramika, xalçaçılıq, metalışləmə, ağac üzərində oyma, zərgərlik sahələrini göstərmək olar. Haşiyə zolaqları qədim zamanlardan sadədən mürəkkəbə doğru inkişaf etmiş, hazırda bədii ənənə kimi yaşadılmaqdadır. İlk vaxtlarda bunları daşdan hazırlanmış və gil qablara, dulus məmulatlarına sadə xətt şəklində həkk edirdilər

ki, bu da simvolik əhəmiyyət kəsb edirdi. Qədim dövrün gil qablarında haşiyə zolaqları ən çox qabların boğaz və çiyin hissələrinə vurulurdu [10, s.126-128].

Haşiyə zolaqlarının işlənməsində su elementlərdən daha çox istifadə olunur. İstər hamar, istərsə də həcmli sənət əsərləri üzərində olan düz xətləri türk xalqları, əsasən də azərbaycanlılar “su” adlandırırdılar (şəkil 3.17). Mürəkkəb kompozisiyalarda olan müasir haşiyə zolaqları qədim zamanlarda xətt kimi (su) dulusçuluq məmulatlarında istifadə edilmişdir. Daş və ya gil qablar üzərinə həkk olunan düz və ya əyri xətt qədim zamanlarda axar suyu təsvir edirdi. Bunlar simvolik mənalar daşıyaraq uğur, yaxşılıq və bolluq mənalarını bildirirdi [10, s.126].

“Xəmsə” miniatürlərində təsvir edilən qab nümunələrində “su” elementlərinin yerində və incə zövqlə işləndiyini görürük. “Su” adlanan elementlərdən başqa, “ala muncuq”, “mədaxil”, “zəncir”, “bala haşiyə” və “S” hərfinə oxşar naxış elementlərindən geniş istifadə olunur (şəkil 1.9-10; şəkil 2.12; şəkil 3.4; şəkil 5.19). Bu elementlərdən istər ayrı-ayrılıqda, istərsə də qarışıq halda istifadə etməklə müxtəlif kompozisiyalar tərtib etmək mümkündür. Dekorativ tətbiqi sənət sahələrində bütün bu elementlərdən ustalıqla istifadə edən Azərbaycan rəssamları, memarları və xalq sənətinin müxtəlif sahələrində çalışan sənətkarlar yüksək bədii zövqlə çox orijinal əsərlər yarada bilirdilər. Azərbaycan miniatür sənətində də bunun bariz nümunələrini görürük.

“Xəmsə” miniatürlərində təsvir olunan qab məmulatlarına nəzər salsaq görərik ki, burada bir neçə sahəni əks etdirən müxtəlif təyinatlı və müxtəlif materiallardan hazırlanan, bədii ustalıqla işlənən qab nümunələri vardır. Bu məmulatlar yüksək bədii zövqlə hazırlanmış, müxtəlif üslub və texnikadan, bir çox bəzək və ya naxışdan, eləcə də süjetli kompozisiyalardan məharətlə istifadə olunaraq üzəriləri bəzədilmişdir. Bu tərzdə təsvir edilən qab məmulatlarının nümunələri, ornament və təsvirlər orta əsrlərdə geniş yayılmış, buna görə də görkəmli miniatür rəssamları tərəfindən çəkilən miniatürlərdə geniş istifadə edilmişdir.

Azərbaycan bədii naxış sənətində bir çox bəzək elementlərindən istifadə edilir ki, bunlardan biri də müstəqil formada olan “bulud” naxışdır (şəkil 1.7; şəkil 2.3; şəkil 3.3). Qədim vaxtlarda Azərbaycan dekorativ sənətində yaranan “bulud” naxışı orta əsrlərdə daha da

Şəkil 6.

inkışaf etmiş, əvvəlcə keramikada böyük yer tutmuş, metal məmulatlarında, memarlıqda, xalçaçılıqda, daha sonra isə kitab tərtibatında və miniatürlərdə geniş tətbiq edilmişdir. Miniatür rəssamları tərəfindən əsasən ziyafət məclislərini, bəzi hallarda isə təbiət qoynunda istirahəti əks etdirən kompozisiyalarda metal və ya çini qablar üzərində hər bir naxış elementi və ya ornament çox məharətlə təsvir edilirdi. Bunların içərisində “bulud” təsviri mühüm yer tuturdu.

Naxışlar içərisində “islimi” və “islিমibəndlik” kimi elementlər Azərbaycan dekorativ tətbiqi sənətinin müxtəlif sahələrində, xüsusən də xalçaçılıq sənətində məşhur təsvir kimi istifadə olunurdu. Formaca orijinal olan bu dekorativ elementə xalq sənətkarlığının, demək olar, bütün sahələrində

rast gəlmək olur. “İslimi” ornamentləri Azərbaycan ornamentləri arasında özünə möhkəm yer tutmaqla bir neçə qrupa bölünür: sadə, qanadlı, haçalı, butalı və hörmə. “İslimibəndlik” ornamentləri qeyd olunan islami qruplarının birləşməsindən yaranaraq özlüyündə qəliz kompozisiyanı təmsil edir [10, s.71-77]. “İslimibəndlik” ornamentini məmulatın üzərində olan bəzək sahəsinə uyğun şəkllə salaraq müxtəlif formada və quruluşda təsvir vasitəsi almaq mümkündür. Burada daha çox rəssamın təcrübə və təxəyyülü əsasdır. Miniaturalarda təsvir edilən qablar üzərində bunları aydın şəkildə görürük (şəkil 1.14; şəkil 5.8).

Dekorativ tətbiqi sənətində işlənən ornamentlərin əsas elementlərindən biri də “başlıq” və ya “qübbə” adlanır [10, s.86, şəkil 63]. Qübbə müxtəlif dekorativ tətbiqi sənət sahələrinin hər birində təyinatından asılı olmayaraq, məmulatın forma və materialına uyğun şəkildə tərtib edilərək işlənir. Bu məmulatlar mis, bürünc, çini, saxsı, daş, xalça, parça və s. ola bilər (şəkil 1.2; şəkil 3.2, 8, 11; şəkil 6.11). Bundan başqa, “qübbə” ornamentləri həndəsi və ya nəbati elementlərdən ibarət olur. Yuxarı hissəsi “qübbə”, aşağı hissəsi “kətəbə” naxışlı qablara da rast gəlinir (şəkil 1.2). Bu elementlər məmulatların materialından asılı olaraq müxtəlif işlənmə üsullarından istifadə etməklə tətbiq edilir. Məsələn, daş üzərində oyma, keramika və ya saxsı üzərində çərtmə, cızma, basma, boya və s., xalça, parça və toxuculuqda toxunma və ya basma naxış, metalışləmədə tökmə, döymə, lehimləmə üsullarından istifadə edilir.

Çox ehtimal ki, “bəndi-rumi” kompozisiyası arı şanı formasından götürülüb (şəkil 5.11; şəkil 6.10). Arılar həmişə müqəddəs sayılıb və işlək olmaları nümunə gətirilib. Şəbəkəyə oxşar kompozisiya, yəni “pətək” arı şanı olaraq çoxbucaqlıların birləşməsindən başqa bir şey deyil. Bu təbii kompozisiya məlum olan vaxtdan bəri bədii təfəkkürün inkişaf dərəcəsinə görə müxtəlif formalar qəbul edərək dünya dekorativ sənətində geniş yayılmışdır [10, s.108]. Dünya bədii sənətkarlıq əsərləri içərisində Azərbaycan da daxil olmaqla istənilən qədər “bəndi-rumi” naxışlarının gözəl və valehedici təsir bağışlayan müxtəlif variantlarına rast gəlmək mümkündür. Miniaturalarda “bəndi-rumi” naxışları və ayrı-ayrı elementləri çox mükəmməl şəkildə nəinki qab nümunələrində, həmçinin memarlıq və xalçaçılıqda geniş istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan xalq sənətkarları, rəssamlar və toxucu ustalar “kətəbəni” ayrıca naxış adlandırırlar. “Kətəbə” əksər hallarda memarlıqda, xalçaçılıqda və daşışləmədə istifadə olunurdu. Sonrakı inkişaf mərhələlərində daha da təkmilləşərək X əsrdə kitab tərtibatında, metal məmulatlarının bəzək elementlərində, memarlıq əsərlərində və xalçaçılıqda müstəqil kompozisiya kimi çıxış etmişdir [10, c. 94]. “Xəmsə” miniaturalarında təsvir edilən metal məmulatlar üzərində də bunu aydın görmək olur (şəkil 1.1, 3-6; şəkil 2.10-11; şəkil 3.7, 9, 15; şəkil 6.9). Burada “kətəbəbəndlik” – yəni kətəbələrin təkrarlanması nəticəsində yaranan mükəmməl tərtibatı da görməmək mümkün deyil. Bunlardan bəziləri sadə, bəziləri isə naxışlarla bəzədilmişdir. “Kətəbə” içində nəbati naxışlara da rast gəlinir (şəkil 1.8, 11-12).

“Xəmsə” miniaturalarında təsvir olunan keramika, şüşə və metal qablar bu nümunələri yaratmış xalqın sosial həyat tərzini, dini-ideoloji dünyagörüşü, inam və adət-ənənələrini öyrənməklə yanaşı, Azərbaycanın orta əsr maddi mədəniyyətinin arxeoloji baxımdan tədqiqində də mühüm tarixi-etnoqrafik mənbələrdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan miniatürləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 248 s.
2. Nizami Gəncəvi. Xəmsə. Miniaturlər. Bakı: Yazıçı, 1983, 145 s.
3. Cəbiyev Q.C. Nizami yaradıcılığında dulusçuluğa dair motivlər // Nizami Gəncəvi almanaxı. 2-ci kitab. Bakı: Elm, 1991, s.75-79.
4. Orucov A.Ş. İlk orta əsrlərdə Azərbaycanda dulusçuluq (IV-VIII əsrlər). Bakı: Elm, 1989, 72 s.
5. Новрузлу А.И. Средневековая керамика Азербайджана (IX-XVII вв.). Баку: ЭЛМ, 1993, 200 с.
6. Новрузлу Ə.İ. Azərbaycanın orta əsr sənətkarlığı (XIV-XVII əsrlər). Bakı: Elm, 1997, 525 s.
7. Nuriyev A.B. Azərbaycan ərazisindən aşkar edilmiş oymalı şüşə pıyalələr haqqında / Azərbaycan SSR EA Tarix İnstitutu aspirantlarının birinci elmi konfransının materialları. Bakı: 1965, s. 11-13.
8. Nuriyev A.B. Qədim Şamaxıda şüşə istehsalına dair // AMM, VI cild. Bakı: 1965, s. 113-122.
9. İbrahimov F.Ə. Azərbaycanın orta əsr şəhərlərində metalışləmə sənəti (XI-XIII əsrlər). Bakı: Elm, 1988, 174 s.
10. Керимов Л.Г. Азербайджанский ковер. Том II. Баку: Гянджлик, 1983, 279 с.

ƏRƏB ƏDƏBİ DİLİNDƏ QEYRİ-ƏRƏB MƏNŞƏLİ SÖZLƏR

Xədicə HƏBİBOVA,

*AMEA-nın Şərqsünaslıq İnstitutunun
“Din və ictimai fikir tarixi” şöbəsinin
kiçik elmi işçisi
habibovaxedice@yahoo.com*

Xülasə. Ərəb dili söz ehtiyatı baxımından çox zəngindir. Ərəb dilinin lüğət fonduna daxil olan sözlərin böyük hissəsi onun özünə məxsusdur. Bununla yanaşı, sənayenin, elmin, texnikanın, mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqədar başqa dillərə məxsus yüzlərcə söz ərəb dilinə daxil olmuşdur. Bu sözlərin çox hissəsi ərəb dilinin qrammatik qaydalarına uyğun olaraq qəliblərə salınmış və müərrəb (ərəbcələşmiş) sözlər adlanmışdır. Ərəbcələşmiş sözlər ərəblər tərəfindən qəbul edilmiş – tam olaraq – ərəbcə hesab edilir. Həmin sözlər İslama qədər artıq ərəblər tərəfindən geniş istifadə edilirdi. Bunun ən önəmli sübutu cahiliyyə dövrü ərəb şairlərinin şeirlərində də öz əksini tapmasıdır. Ərəb ədəbi dilində qeyri-ərəb sözlərin varlığı ilə əlaqədar dəlillərdən biri də məşhur dilçilərdən gələn rəvayətlərdir. Dilçi alimlər hər hansı bir alınma sözün kökü və mənasını təsbit etmək üçün yerli və ya xarici, müsəlman və ya qeyri-müsəlman olmalarından asılı olmayaraq, tərəddüd etdikləri alınma sözlər haqqında məlumat almış, onların fikirlərini doğru hesab etmişlər.

AÇAR SÖZLƏR: ərəb dili, qeyri-ərəb mənşəli sözlər, ərəbcələşmiş sözlər, cahiliyyə şeiri, dilçi alimlər.

Хадиджа Габибова

СЛОВА НЕАРАБСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В ЛИТЕРАТУРНОМ АРАБСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме. Словарный запас арабского языка очень богат. Большинство слов, вошедших в словарный запас арабского языка имеют именно арабские корни. В то же время благодаря развитию промышленности, науки, техники и культуры в арабский язык вошли сотни слов, принадлежащих другим языкам. Большинство этих слов были сформированы по грамматическим правилам арабского языка и получили название муарраб (арабизированных) слов. Таким образом, арабизированные слова считаются полностью арабскими, принятыми арабами. Эти слова широко использовались арабами до ислама. Важнейшим доказательством этого является то, что это отражено в стихах арабских поэтов периода джахилийи. Одним из свидетельств существования неарабских слов в арабском литературном языке являются рассказы известных лингвистов. Чтобы определить корень и значение любого заимствованного слова, лингвисты, независимо от того, местные они или иностранные, мусульмане или немусульмане, получали дополнительную информацию о словах в которых они сомневались и считали её правильной.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: арабский язык, слова неарабского происхождения, арабизированные слова, джахилийская поэзия, лингвисты.

Khadija Habibova

NON-ARABIC ORIGIN WORDS IN ARABIC LITERARY

Summary. *The Arabic language is very rich in terms of vocabulary. Most of the words included in its vocabulary are of the Arabic origin. At the same time, due to the development of industry, science, technology and culture, hundreds of words belonging to other languages entered into the Arabic language. Most of these words were formed according to the grammatical rules of the Arabic language and were called muarrab (Arabized) words. Thus, Arabized words are considered to be completely Arabic, adopted by the Arabs. These words were widely used by Arabs before Islam. The most important proof of this is that it is reflected in the verses of the Arab poets of the Jahiliyyah period. One of the evidence for the existence of non-Arabic words in the Arabic literary language is the stories of famous linguists. In order to determine the root and meaning of any loan word, linguists, whether local or foreign, Muslim or non-Muslim, received information about loanwords that they hesitated and considered correct their opinion.*

KEYWORDS: *Arabic language, words of non-Arabic origin, Arabized words, Jahiliyyah poetry, linguists.*

Giriş. Bəşər yaranandan bəri insanların neçə dildə danışdığını tam müəyyən etmək mümkün deyildir. Hazırda dünya əhalisinin 5000-10000 arası dildə danışdığı qeyd edilir. 2005-ci ilin statistik məlumatına əsasən isə dünya əhalisi 6,912 canlı dildən istifadə edir [1, s.7].

Dil nədir? Necə əmələ gəlmişdir? Bu kimi suallar ilk görünüşdə çox asan görünsə də, lap qədimdən insanların diqqətini cəlb etmiş, onları tarix boyu düşündürmüşdür.

Dil insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir, duyğu və düşüncələri birbaşa və ya dolaylı yolla çatdırmaq üçün bir vasitədir. Dilin tədqiqi zamanı dilçilik sahəsində müxtəlif fikirlər meydana çıxmışdır. Bəzi tədqiqatçılar dili bioloji (A.Şleyxer), bəziləri psixoloji (alman dilçisi H.Şteyental və rus dilçisi A.Potebnya), bəziləri isə fizioloji hadisə kimi qələmə vermişlər. Azərbaycan dilçisi A.Babayev dilin ictimai hadisə olduğunu bildirir [2, s.163-165]. İbn Cinni isə dilə belə tərif vermişdir: “Dil hər millətin məqsədlərini anladığı səslərdir” [3, I, s.14].

İnsanların dilə tələbatı qidaya, havaya, yuxuya olan tələbatla eyniləşdirilir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə dilə tələbat da artır. Dilin zərurətdən, yəni birgə fəaliyyət göstərmək tələbatından yarandığı fikrini alman dilçisi Wilhelm Humbolt öz əsərlərində sübut etməyə çalışmışdır. O, yazırdı: “Dilin ilkin mənbəyi bizim üçün əlçatmaz bir sirdir. Dil, şübhəsiz, insandan yaranmışdır. İnsan yalnız dilin sayəsində insandır. Dil insanların dünyagörüşünün yaranması üçün zəruridir. Xalqın dili onun ruhudur və xalqın ruhu onun dilidir” [4, s.39].

Sözlərin etimoloji mənbəyinə əsasən, dilin lüğət tərkibində mövcud olan sözlər iki qrupa ayrılır: dilin öz sözləri və digər dillərlə əlaqədən alınan sözlər. Alınma sözlər istənilən dilə iki yolla daxil olur: birbaşa və dolaylı (vasitəli) yolla. “Birbaşa yolla alınan sözlər” dedikdə tarixi proseslərin gedişatı fonunda iki dilin bir-birinə təsiri nəticəsində bir dildən digərinə birbaşa keçmiş sözlər nəzərdə tutulur. Dolaylı və ya vasitəli yolla alınan sözlər bir dilin digər dillə birbaşa əlaqəsi nəticəsində deyil, başqa dil vasitəsilə keçir [5, s.12].

Xarici sözlər dilin leksik tərkibinə birdən keçmir. Onlar müəyyən tarixi, siyasi, dini, mədəni və iqtisadi proseslərin nəticəsidir.

Dil canlı bir ünsürdür və təbiəti etibarilə mütəmadi olaraq dəyişən, qonşu dil və mədəniyyətlərdən təsirlənən, onlara təsir edən, daim hərəkətdə olan bir məfhumdur. Bütün

dünya millətləri hər zaman bir-birinin dillərinə təsir etmişlər. Bu təsir etmə nəticəsində bir dil digərindən söz almış və ya başqa bir dilə sözlər vermişdir. Ərəb dili də ümumi axından geri qalmamış, başqa dillərə xeyli söz vermiş, həmçinin özü də digər dillərdən təsirlənmişdir.

1. Ərəb dilində qeyri-ərəb sözlərin mövcudluğu məsələsi.

Məlumdur ki, ərəb dili söz ehtiyatı baxımından çox zəngindir. Bu hal ərəblərin zəkası, təbiət şərtləri və illərin təcrübəsi ilə mümkün olmuşdur. Ərəb dilində sadə məsdərlərdən yüzlərcə söz törəmişdir. Dəvəyə, qılınca və ata həddindən artıq ad verilmişdir. Oxşar sözlərin çoxluğu ərəb ləhcələrinin qarışması, sami dillərindən və digər qonşu millətlərin dillərindən bəzi sözlərin alınması ilə əlaqədardır [6, s.37].

Ərəb dilinin lüğət fonduna daxil olan sözlərin böyük hissəsi onun özünə məxsusdur. Lakin ərəb dilinin söz ehtiyatı yalnız onun özünə məxsus sözlərlə məhdudlaşmış qalmır. Bu dilə sənayenin, elmin, texnikanın, mədəniyyətin inkişafı ilə əlaqədar başqa dillərə məxsus yüzlərcə söz daxil olmuşdur. Bu sözlərin çox hissəsi ərəb dilinin qrammatik qaydalarına uyğun olaraq qəliblərə salınmış və müərrəb (ərəbcələşmiş) sözlər adlanmışdır. Lakin alındığı dildə istifadə olunan şəkildə dilin lüğət fonduna daxil edilən sözlər də az deyil. Məsələn: جيولوجيا (geologiya), انيميا (anemiya), امپراطور (imperator) və s.

İslamın yayılması ilə ərəb dilinin bir çox başqa dillərə təsiri artmışdır. Bu təsiri latın dilinin hazırkı Avropa dillərinə təsirinə bənzətmək mümkündür. Ərəb dilinin ən çox təsir etdiyi dil fars dilidir. Belə ki, fars dilindəki elmi sözlərin çoxu ərəb dilindən alınmadır.

Ərəb dilinin ən çox təsir etdiyi dillər aşağıdakılardır (yəni, sözlərinin 30%-indən çoxu ərəb dilindən alınmadır): fars, kəşmir, puştun, tacik, türk, kürd, ibri, ispan, somali, urdu və s. Bu dillərdən bəziləri yazıda hələ də ərəb əlifbasından istifadə edirlər. Bunlar: fars, urdu, kəşmir, tacik, puştun, Şərqi Türkiyə və kürd dilləridir.

Ərəb sözlərinin bəziləri bir çox Avropa dilinə də daxil edilmişdir. Alman, ingilis, ispan, fransız dilindən nümunələrlə bu fikrimizi əsaslandırmaq. Məsələn, ingilis dilində işlənən ərəbcə sözlərin çoxu Qərbi tacirlərinin Şərqdən gətirdikləri maddə və əşya adlarıdır. Bunlar arasında şəkər (qənd), coffee (qəhvə), orange (portağal), lemon (limon) kimi qida məhsullarının adları vardır. Bütün bunlar əslində ərəbcə isimlərdir. Bunlara əşya adları da əlavə edə bilərik. Məsələn, mat (həsir), maltress (uzun mindər), cotton (pambıq) və s. [7, s.2].

Ərəb dili başqa dillərə təsir etdiyi kimi, təbii olaraq, özü də başqa dillərdən təsirlənmiş və digər dillərdən bir çox söz alaraq ərəbcələşdirmişdir. Bəs ərəbcələşdirmə nədir? Ərəb dilinə daxil olan, onun leksik-fonetik qanunlarına tabe olan və öz ilkin formasını itirmiş sözlərə العرب (ərəbləşmiş) sözlər deyilir [8, s.3]. Yəni ərəbcələşdirmə sözlərin başqa dillərdən alındığı kimi ərəb dilinə daxil edilməsi demək deyil. Ərəbcələşdirmə, hər hansı bir dildən alınan sözün ərəb dilinə məxsus olan qəliblərdən birinə salınması və bu vəznə daxil edildikdən sonra ərəbcə olmasıdır [9, s.191].

Ərəbcələşmiş sözlər, ərəblər tərəfindən qəbul edilmiş – tam olaraq – ərəbcə hesab edilir. Həmin sözlər İslama qədər artıq ərəblər tərəfindən geniş istifadə edilirdi. Bunun ən önəmli dəlili İbn Abbasın “Şeir ərəbin divanıdır. Allahın endirdiyi Quranın bir sözünü başa düşmədiyimiz vaxt ərəbin divanına müraciət edir, mənanı orada axtarıyıq” [10, I, s.14; 11, I, s.255] sözü ilə əhəmiyyət verdiyi cahiliyyə dövrü ərəb şairlərinin şeirlərində də öz əksini tapmasıdır. İmruul Qeys, Ləbid kimi şairlər öz yaradıcılıqlarında alınma sözlərdən istifadə edir və bu cür ərəbcələşmiş sözləri sırf ərəb dilinə aid sözlər kimi qəbul edirdilər. Məsələn, İmruul Qeys öz müəlləqəsində rum dilində aynə mənasını ifadə edən (السجنجل) sözünü işlətməmişdir:

مهففة بيضاء غير مفاضة
ترائبها مصقولة كالسججل

“O sevgilinin dərisi ağ, əti möhkəm və yumşaqdır. Qarnı böyük və sallanmış deyil. Boynu və sinəsi isə ayna kimi parlaqdır” [12, s.25].

Belə qeyri-ərəb mənşəli sözlərdən İmruul Qeys çox istifadə etmişdir. Lakin təkə İmruul Qeys deyil, cahiliyyə dövrünün bir çox məşhur şairi İran və rumlularla yaxın əlaqələr səbəbi ilə xarici sözlərə müraciət etmişlər. Məsələn, Tarafa öz müəlləqəsində belə deyir:

كقنطرة الرومي اقسام ربه
لنكتنفن حتى تشاد بقرمد

“(Dəvəm) Rumlulardan birinin möhkəm etmək və hər tərəfini kərpiclərlə qüvvətləndirmək üçün and içdiyi körpü kimidir” [12, s.19].

Ləbid də öz müəlləqəsində farsca söz istifadə edərək belə deyir:

وتضيء في وجه الظلام منيرة
كجمانة البحري سل نظامها

“Gecənin əvvəlindəki parıltı incilərin və ya gümüşdən düzəldilmiş muncuqların düzülüşü pozulub ora-bura getmələrinə və dağılmalarına bənzəyirdi” [12, s.50].

Görkəmli ərəb şairi Həssan bin Sabit belə deyir:

من خمر بيسان تخيرتها
دريافة توشك فتى العظام

“Beysən şərabından seçdim onu, bir şərab ki, az qala sümükləri zəiflədir”.

Yenə bu məşhur şairin başqa bir şeirində keçir:

وإن ثوابه الله كل موحد
جنان من الفردوس فيها بخلد

“Allahın hər müvəhhidə verəcəyi mükafat içində əbədi qalacaq Cənnət bağçalarıdır”.

Ərəb şairi Aşanın da şeirlərinə diqqət yetirsək, onun fars və başqa dillərdən nə qədər təsirləndiyini görürük. Məsələn:

قد علمت فارس و حمير وال
أعراب بالدست أيكم نزلا

“İranlılar, himyərlilər və bədəvi ərəblər səhraya hansınızın endiyini bildi” [12, s.114].

Ərəb şeirində bu cür nümunələr çoxdur. Göründüyü kimi, ərəblər ərəbcələşmiş sözləri tam mənası ilə öz sözləri kimi qəbul etmişdilər.

Ərəb ədəbi dilində qeyri-ərəb sözlərin varlığı ilə əlaqədar dəlillərdən biri də məşhur dilçilərdən gələn rəvayətlərdir. Dilçi alimlər hər hansı bir alınma sözün kökü və mənasını təsbit etmək üçün yerli və ya xarici, müsəlman və ya qeyri-müsəlman olmalarından asılı olmayaraq, tərəddüd etdikləri alınma sözlər haqqında məlumat almış, onların fikirlərini doğru hesab etmişlər. Məsələn, Əbu Əli əl-Farisinin (377/987) əl-Əsməidən (216/831) nəql etdiyinə görə, əl-Əsməi rumca yaxşı danışan kölə bir qadından سجالط (yağış) sözünün rum dilindəki qarşılığını soruşmuş, o da sözün əsl variantının سجالط olduğunu və “Sicillatus” kimi tələffüz edildiyini demişdir [13, s.114].

Hər hansı bir sözün qeyri-ərəb mənşəli olduğu dəqiq olsa da, onun hansı dildən ərəb dilinə daxil olduğunu təsbit etmək o qədər də asan deyil. Çünki ərəblər İslamdan əvvəl qısa və uzun müddətli dövlətlər quran və fərqli dillərdə danışan dövlətlərlə əvvəlcə qonşu, sonra isə həmin dövlətlərin varisi olmuşdular. Hər millət daha sonrakılara öz mədəniyyətindən, adət-ənənələrindən, dillərindən nə isə qoyaraq tarixdən silinmişlər. Beləliklə, hansı sözün hansı dila

və ya millətə məxsus olduğunu təyin etmək olduqca çətinləşmişdir. Bu çətinlik dilçilər tərəfindən bəzən bir sözün birdən çox dilə aid edilməsindən də aydın görünür. Dilçilər, xüsusilə sami dillərə aid olan sözlərin əslini təyin etməkdə tərəddüd etmişlər və çox vaxt da səhvə yol vermişlər. Digər tərəfdən, süryanicə sözləri xüsusilə yunan dili ilə qarışdırmışlar. Lakin öz dövrlərindəki məhdud imkanlara baxmayaraq, qədim dilçilərin bu sahədəki cəhdlərini təqdir etmək lazımdır.

Günümüzdə bu sahədəki məlumatların genişlənməsi, ünsiyyət vasitələrinin çoxalması, müqayisəli dilçilik sahəsində görülən işlər sayəsində ərəb dilindəki qeyri-ərəb mənşəli sözlərlə əlaqəli daha doğru qənaətlərə gəlmək mümkündür.

Ərəb ədəbi dilindəki qeyri-ərəb mənşəli sözləri (bu sözlər başqa ərəb qəbilələrinin dilindən keçən və ya başqa əcnəbi dillərdən alınan sözlər ola bilər) təsbit etmək məqsədilə atılan ilk addımlar VII əsrin birinci yarısına qədər uzanır. Bu dövrdən etibarən məhəlli ləhcələrdən, qohum və ya başqa dillərdən Qurana və ədəbi dilə keçmiş olan sözlər üzərində ciddi şəkildə dayanılmış, bu mövzuda müxtəlif fikirlər meydana gəlmiş və bəzi alimlər arasında mübahisələr yaranmışdır. Ərəb dilinə daxil olan sözlərin tədqiq edilməsi və onların müəyyənləşdirilməsi ilə əlaqədar hələ erkən dövrlərdən bir sıra qiymətli əsərlər yazılmışdır. Bu məqsədlə ərəb dilçiləri ərəb dilinin müxtəlif tərəfləri ilə əlaqədar əsərlər qələmə almaqla yanaşı, “müərrəb” mövzusunda da bugünədək mötəbər mənbə hesab edilən mühüm əsərlər yaratmışlar.

2. Ərəb dilində qeyri-ərəb mənşəli sözlərə dair yazılan əsərlər

Ərəb qrammatika elminin banisi hesab edilən Sibəveyhi (v. 182/798) ilk dəfə özünün “əl-Kitab” əsərində ərəb ədəbi dilinə keçən sözlərə bir bölmə həsr etmiş, müərrəb sözlərlə əlaqədar bir sıra ümumi qaydalardan bəhs etmişdir [14, III, s.234-235, 296-297]. Sibəveyhi qeyri-ərəb mənşəli hesab edilən bəzi sözləri cümlədə də işlətməklə həmin sözlərin hansı xüsusiyyətlər qazandığını nümunələrlə izah etmişdir. Sibəveyhinin verdiyi bu məlumatlar ondan sonra görülməli işlər üçün təməl olmuşdur.

Sibəveyhidən sonra gələn bəzi dilçilər də bu ənənəni davam etdirərək dilə aid yazdıqları əsərlərdə qeyri-ərəb mənşəli sözlərə xüsusi bölmə həsr etmiş və bu mövzu ilə əlaqədar öz fikirlərini irəli sürmüşlər. Onlar qeyri-ərəb mənşəli sözlərin fərqləndirilməsi üçün bəzi prinsiplərlə yanaşı, sözün ərəb dilinə keçərkən istər tələffüzündə, istərsə də sözün kökündə meydana gələn dəyişikliklərdən bəhs etmiş və bunlara aid nümunələr vermişlər.

Əbu Ubeyd əl-Qasım b. Səllam (v. 223/838) “Ğəribu-l-müsənnəf”ində [15, III, s.668-672], əl-Cahiz (v. 255/869) “əl-Bəyan və-t-təbyin”ində [16, I, s.18-20], İbn Quteybə (v. 276/889) “Ədəbu-l-katib” [17, s.497] əsərində qeyri-ərəb mənşəli sözlərə xüsusi bölmə həsr edən müəlliflər arasında ən tanınmışlarıdır. Məsələn, İbn Quteybə adı çəkilən əsərində əl-Əsməi (v. 216/831) və Əbu Ubeydə (v. 210/825) kimi dilçilərdən rəvayətlər nəql etmiş, ərəb dilinə keçən bəzi sözləri toplamış və hansı dillərdən gəldiklərini, dildən-dilə keçərkən hansı dəyişikliklərə məruz qaldığını göstərmişdir [17, s.495-503].

İbn Quteybədən sonra bu mövzuya xüsusi əhəmiyyət verən İbn Düreyd (v. 321/933) “Cəmhərətu-l-luğə” adlı əsərində əvvəlki dilçilərin qeyd etdikləri sözlərə fars, rum, süryani və digər dillərdən ərəb dilinə keçən çoxlu sözlər əlavə etmişdir. Bundan başqa, o, əvvəlki müəlliflərin qeyri-ərəb hesab etdikləri bəzi sözlərə də etiraz etmişdir. [18, III, s.1322-1327].

İbn Cinninin də (v. 392/1002) “əl-Xasais” əsərində mövzu ilə əlaqədar yazdıqları maraqlıdır. O, sonradan ərəb dilinə daxil olan, tələffüz və qəlib baxımından ərəb dilinin xüsusiyyətlərini götürmüş bütün sözləri alınma yox, sırf ərəbcə sözlər kimi qəbul etmişdir [3, I, s.357-369].

Qeyd etdiyimiz sanballı əsərlərdən başqa, çox qiymətli müstəqil əsərlər də mövcuddur. Həmin əsərlər bir fəsil və ya bölmə olaraq qeyri-ərəb mənşəli sözlərə həsr edilməyib, tamamilə bu mövzunu əhatə edirlər. Bu əsərlər aşağıdakılardır:

1. “Əl-muarrab min əl-kəlami-l-əcəm alə hurufi-l-mucəm”, Əbu Mənsur Məvhub əl-Cəvaliki (v. 540/1145);
 2. “Haşiyətu İbn Bərri ələ-l-muarrab”, Əbu Məhəmməd Abdullah ibn Bərri (v. 582/1187);
 3. “Ət-Təzyil və-t-təkmil limə ustumilə minə-l-lafzi-d-dəxil”, Cəmalud-din Abdullah ibn Məhəmməd əl-Üzri (v. 820/1417);
 4. “Cəmiu-t-tərib bi-t-tariqi-l-qarib”, Məhəmməd b. Əhməd əl-Əla (v. 918/1512);
 5. “Risalə fi təhqiqi tərifi-l-kəlimate-l-əcəmiyyə”, İbn Kamal (v. 940/1533);
 6. “Əl-muarrabatu-r-rəşidiyyə”, Əbdürrəşid ibn Əbdussəbur əl-Hüseyni əl-Mədəni (v. təxminən 1068/1658);
 7. “Şifaul-qəlil fimə fi kəlami-l-arabi minə-d-dəxil”, Şihabəddin Əhməd ibn Məhəmməd əl-Hafaci əl-Misri (v. 1069/1659);
 8. “Nüfuzu-l-lisan va uqudu-l-hisan”, Mustafa Rəmzi (v. 1100/1689);
 9. “Usulu-t-təqrib fi-t-tərib”, Muhyiddin Məhəmməd ibn Mahmud ər-Rumi (v. 1101/1593);
 10. “Qasdus-səbil fimə fil-luğatil-arabiyyəti min əd-dəxil”, Əmin ibn Fəzlullah əl-Muhibbi (v. 1111/1699);
 11. “Əz-zikru-l-muhəlləd fi bəyani-l-ləfzi-l-muvəlləd”, müəllifi bəlli deyil;
 12. “Ət-tirazu-l-müzəhhəb fi-d-dəxili və-l-muərrəb”, Məhəmməd əl-Hələbi (v. 1186/1772).
- Əlbəttə ki, təqdim etdiyimiz əsərlərdən başqa da istər müstəqil əsər, istərsə də məqalələr vardır.

Ərəb dilindəki qeyri-ərəb mənşəli sözlər haqqında yazılan bir qrup əsərlər də vardır ki, bunlar yalnızca hər hansı bir dildən ərəb dilinə daxil edilmiş sözləri əhatə edən əsərlərdir. Məsələn, fars dilindən ərəb dilinə keçən sözlər haqqında yazılan əsərlərin ən dəyərliləri arasında Əddə Şirin “əl-Əlfazu-l-farisiyyətu-l-müərrəbə” əsəri (Beyrut, 1908) ilə Səlahəddin əl-Müncidin cahiliyyə şeirində, Quranda, hədislərdə və Əməvi şeirindəki farsca sözləri topladığı və içində təqribən 320 sözün olduğu “əl-Mufəssəl fi-l-əlfazi-l-farisiyyəti-l-muərrəbə” əsəri (Tehran, 1978) vardır.

Yenə bu əsərlərdən Seyyid Muhəmməd Əli Şüştərinin “Fərhəngə vəjəhay-e Farisi dər zəban-e Ərəbi” əsəri (Tehran, 1374/1968) ilə Mehdi Mühəqqiqin “The problem of persian elements in classical arabic” (Tehran, 1971) əsərinin adını çəkmək olar.

Türk dilindən ərəbcəyə keçən sözlərlə əlaqədar yazılanlar arasında İhsan Siddiq Vəsfinin “əl-Müfrədatu-t-türkiyyə fi luğəti-l-ərəbiyyəti-l-iraqiyyə” (Bağdad 1974), H. Əli Məhfuzun “əl-Əlfazu-t-türkiyyə fi ləhəcati-l-İraqiyyə” (Bağdad 1964) və Məhəmməd bin Əbu Şənəbin “Mots Turks et Persans conservés dans le parler Algerien” (Əlcəzair, 1922) adlı tədqiqatları, həmçinin Ahmet Ateşin “Arapça Yazı Dilinde Türkçe Kelimeler Üzerine Bir Deneme” (Ankara 1965) adlı məqaləsi qeyd oluna bilər.

Süryanicədən ərəbcəyə keçən kəlmələrə aid çalışmaları arasında isə Mar. A. Aframın “əl-Əlfazu-s-süryaniyyə fi-l-məacimi-l-ərəbiyyə” (Hələb 1948) adlı tədqiqatını qeyd edə bilərik [19, s.117].

Nəticə

Dil canlı bir ünsür və təbiəti etibarilə dəyişən, başqa dillərdən və mədəniyyətlərdən təsirlənən, təsir edən daim hərəkətdə olan bir məfhumdur. Bu xüsusiyyət bütün dillər üçün o cümlədən ərəb dili üçün də doğrudur. Ərəb dili və digər dillər arasında sözalma və sözvermə prosesi ilə müşayiət olunan qarşılıqlı təsirlənmə mövcuddur.

Ərəb dilinin başqa dillərə təsirində din faktoru mühüm yerə sahibdir. İslamın yayılması ilə birlikdə qeyri-ərəblər yeni dini qəbul etmiş bu da bir çox dini terminin həmin dillərə keçməsinə səbəb olmuşdur.

Tədqiqatlar ərəb dilindən ən çox təsirlənən dilin farsca olduğunu göstərir. Kəşmir, puştun, tacik, türk, kürd, ibri, ispan, somali, urdu dilində də çoxlu sayda ərəbcə söz mövcuddur.

Ərəb dili başqa dillərə söz verdiyi qədər başqa dillərdən də söz almışdır. Bu prosesə İslamaqədərki dövrdə də şahid oluruq. Cahiliyyət dövrü ərəb şairləri müəlləqələrində çoxlu sayda qeyri-ərəb mənşəli sözlərdən istifadə ediblər. Son dövrlərdə elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq başqa dillərdən ərəb dilinə yüzlərcə söz daxil olmuşdur.

Ərəb dilinin başqa dillərdən aldığı “müərrəb” (ərəbcələşmiş) sözlərin əksəriyyəti ərəb dilinin qrammatik qaydalarına uyğun olaraq qəliblərə salınmışdır. Bununla yanaşı mənbə dildə olduğu şəkildə istifadə olunan sözlər də vardır.

Ərəb ədəbi dilində qeyri-ərəb sözlərin varlığı ilə əlaqədar sübutlara gəldikdə cahiliyyət dövrü şairləri ilə yanaşı dilçi alimlərdən gələn rəvayətlər də mövcuddur. Onlar hər hansı bir alınma sözün kökü və mənasını təsbit etmək üçün kim və hansı dinə mənsub olmasına baxmayaraq insanlardan məlumat toplamış və onların fikirlərinə etibar etmişlər.

Ərəb dilində müərrəb sözlərin varlığı məsələsinə dair orta əsrlərdən etibarən çoxlu sayda əsərlər qələmə alınmışdır. Bu sahədə tədqiqatlar hələ də davam edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Gordon, Raymond. Ethnologue: Languages of the World, 5-th edition. Dallas: 2005.
2. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı: 1992.
3. Əbul-Fəth Osman ibn Cinni. Əl-Xasais. Beyrut: 1952.
4. Rəcəbov Ə.Ə. Dilçilik tarixi. Bakı: 1987.
5. Vəliyeva, Nigar. “Dilçilikdə ədəbi dil problemi və dilin leksik layı” // Filologiya məsələləri, nömrə 3, Bakı, 2012.
6. Boyunağa, A.Yılmaz. Tebliğindən Günümüze İslam Tarihi. Samsun: Akabe Biat Yayınları, 1993.
7. Runciman, S.T. “Avrupa Medeniyetinin Gelişmesi Üzerindeki İslâmî Tesirler” (çev.: Nüşin Asgarî) // Şarkiyat Mecmuası, İstanbul, 1959, ss. 1-12.
8. Ocaqlı, Qafar. Ərəb dilində “ərəbcələşdirilmiş”, “alınma” və “ yeni mənalı” sözlər, (Magistr işi). Bakı: 2006.
9. Zeyyan, Ahmed el-Hac İbrahim. “Kurani-Kerimde Arapça Oldukları Tartışmalı Kelimeler” (çev.: Dr. Ahmet Bostancı) // Sakarya Universitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2/2000.
10. Özek, Ali. “Dirayet Müfessiri İbn Abbas” // M.Ü.İ.F. Dergisi, İstanbul, 1986.
11. Suyuti Cəlaluddin Əbdurrəhman ibn Əbu Bəkr. Əl-İtqan fi Ulumi-l-Quran. Mədinə: 1426 h.
12. Muallakat Yedi Askı (çev.: Şerafettin Yaltkaya). İstanbul: M.E.B. Yay., 1989.
13. Karaaslan, Nasuhi Ünal. Camiut-tarib ve Arapçada Yabancı Kelimeler Meselesi (Türkçe-Arapça). Kahire: 1995.
14. Sibaveyhi Əmr ibn Osman. Əl-Kitab. Qahirə: 1988.
15. Əbu Ubeyd əl-Qasım ibn Səllam. Ğəribu-l-musənnəf. Tunis: 1996.
16. Əl-Cahiz. Əl-Bəyan və-t-təbyin. Beyrut: 1993.
17. Əbu Məhəmməd Abdullah ibn Müslim ibn Quteybə. Ədəbu-l-katib. Beyrut: 1985.
18. İbn Düreyd. Əbu Bəkr Məhəmməd ibn Əhməd. Cəmhərətü-l-luğa. Beyrut: 1987-1988.
19. Mehmet Yavuz, “Muarreb Kelimelere Dair Yazılan Eserler Sözlükler”, Nüsha, 2001.

MÜASİR ƏFQAN ƏDƏBİYYATINA QISA BAXIŞ

Rauf QULUZADƏ,
Bakı Dövlət Universitetinin
Şərqşünaslıq fakültəsinin müəllimi

Xülasə. Əfqan ədəbiyyatının tarixi qədim zamanlara qədər uzanır. Çoxdilli bir diyar olduğundan şifahi və yazılı ədəbiyyatda bütün dillərdə danışan və yazıb yaradan ədiblər var. XX əsrdə ölkənin paytaxtı Kabil ədəbi çevrə və nəşrlərin mərkəzinə çevrilmişdi.

Müasir əfqan ədəbiyyatı dedikdə Əfqanıstanda dünyaya göz açmış, hazırda orada yaşayan və ya mühacirətdə olan əfqan yazıçı və şairlərin yaratdıqları ədəbiyyat nəzərdə tutulur. Onların arasında dünya miqyasında tanınan qələm ustaları da vardır. Bu məqalədə onların yaradıcılığına qısa nəzər salmağa çalışmışıq.

AÇAR SÖZLƏR: müasir əfqan ədəbiyyatı, görkəmli əfqan yazıçıları, Əfqanıstan, "Taliban".

Рауф Гулузаде

КРАТКИЙ ОБЗОР СОВРЕМЕННОЙ АФГАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Резюме. История афганской литературы восходит к глубокой древности. В многоязычной стране есть ученые, которые говорят и пишут на всех языках в устной и письменной литературе. В 20 веке Кабул, столица страны, стал центром литературных кружков и изданий.

Под современной афганской литературой понимается литература, созданная афганскими писателями и поэтами, родившимися в Афганистане, в настоящее время проживающими там или находящимися в изгнании. Среди них всемирно известные мастера слова. В этой статье мы попытались вкратце взглянуть на их творчество.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: современная афганская литература, выдающиеся афганские писатели, Афганистан, «Талибан».

Rauf Guluzade

A BRIEF VIEW OF CONTEMPORARY AFGHAN LITERATURE

Summary. The history of Afghan literature dates back to ancient times. As a multilingual country, there are scholars who speak and write in all languages in oral and written literature. In the 20th century, Kabul, the country's capital, became the center of literary circles and publications.

Modern Afghan literature refers to the literature created by Afghan writers and poets who were born in Afghanistan, are currently living there or are in exile. Among them there are world-famous masters of words. In this article, we tried to take a brief look at their creativity.

KEY WORDS: Modern Afghan literature, famous Afghan writers, Afghanistan, "Taliban".

Əfqan ədəbiyyatının tarixi qədim zamanlara qədər uzanır. Erkən nümunələr, əsasən, şifahi dil ədəbiyyatına aiddir. Əfqanıstan ərazisində 1922-ci ilə qədər aparılmış arxeoloji tədqiqatlar əsasında

islamaqədərki əlifbalarla yazılmış incəsənət nümunələri aşkar edilmişdir. Ən qədim ədəbiyyat nümunələri bizim eradan əvvəlki dövrlərə aid edilir. İlk dəfə 1886-cı ildə fransız yazıçı və şərqşünas Ceyms Darmesteter Əfqanıstan ədəbiyyatı və şairlərini tarixi kontekstdə tədqiq etmişdir [1].

XX əsrdə ölkənin paytaxtı Kabil artıq ədəbi çevrə və nəşrlərin mərkəzinə çevrilmişdi. 1911-1919-cu illərdə nəşr edilmiş “Serac əl-Əkbər” ədəbiyyat məcmuəsinin redaktoru islahatçı ədib Mahmud Tərzi idi. O, müasir ədəbi mühitin inkişafı üçün böyük səylər göstərmişdir. Son on illiklər ərzində Əfqanıstanda Xəlilullah Xəlili və Sayed Buhaniddin Məcrüh kimi görkəmli ədiblər yetişmişdir. Ədəbi çevrələrdə Xəlilini müasir əfqan ədəbiyyatına etdiyi təsirə görə “İntibah adamı” adlandırırlar.

Mahmud Tərzi “Serac əl-Əkbər” məcmuəsi vasitəsilə puşt dilinin rəsmi dil kimi tanınması üçün aktiv şəkildə çalışmış, informasiya və xəbərləri bu dildə nəşr etdirmişdir. Həmin dövrdə məcmuə Əfqanıstan cəmiyyətinin müasirləşməsində böyük rol oynamışdır. Bundan əlavə, fransız yazıçısı Jül Vern məcmuənin məqalələrini fransız dilinə tərcümə edirdi. Müstəqil Əfqanıstanda nəşr olunan ilk kitablar da həmin əcnəbi ədibin kitablarıdır [2].

Ölkədə 32 milyon insanın danışdığı iki əsas dil - dari və puşt dillərindən əlavə, dörd regional dil - özbək, tükmən, baloçi və paşayi dilləri mövcuddur. Çoxdilli bir diyar olduğundan şifahi və yazılı ədəbiyyatda bütün dillərdə danışan və yazıb yaradan ədiblər var. Əfqan ədəbiyyatına fars, türk və ərəb ədəbiyyatı güclü təsir etmişdir [1]. Əfqanıstan ədəbiyyatı ərəb əlifbası ilə yazılsa da, bu ərazilərdə İslamdan əvvəl yayılmış yazı sistemlərinin zəngin linqvistik ənənələri qorunaraq bugünkü vəziyyətə gəlib çatmışdır.

Əfqan mədəniyyəti və ədəbiyyatında poeziya mühüm yer tutur və o, sufiliyin təkamülü ilə paralel olaraq inkişaf etmişdir. Belə bir əfsanə var: bir fars səyyahı yaxşı şair axtarmaq üçün əfqan kəndlərindən birinə gəlir. Əvvəlcə səyyah şair olduğunu deyən dükançıya baş çəkir, lakin dükançı əkinçinin daha yaxşı şair olduğunu söyləyir və səyyahı əkinçiyə göndərir. Əkinçi qonağı əmin edir ki, kəndin ən yaxşı şairi dərzidir və səyyah dərziyə yollanır. Əfsanə beləcə davam edir. Qədim puşt mətnlərindən birində yazılmışdır: “Bu diyarda hara təpik atsan, ayağın bir şairə dəyər”.

Poeziya ədəbiyyatın qədim qolu olaraq üslub cəhətdən özündə şifahi və yazılı ədəbi ənənələri, mövzu etibarilə ölkə daxilində mövcud olan ruhani ənənələri əks etdirir. Əfqan şairlərinin əksəriyyəti mistik ruhlu sufi şeirlərindən bəhrələnmişlər. Ənənəvi iki misralı şeir üslubunda yazan çox sayda qadın şairləri vardır.

Bir çoxu üçün qəribə səslənsə də, “Taliban” üzvləri arasında da şeir yazan var. Onların həvəs və motivasiyalarının çoxunu yazdıqları şeirlərdə tapmaq olar. “Taliban” poeziyasında bəzən şeirin dili formal islami terminologiya və ritorikadan hissiyyətli və pragmatik səsə çevrilir. Burada duyğular ağılın süzgəcindən keçərək üzə çıxır.

Əfqan şeirləri fars, dəri, puşt, bəzən isə urdu dilində yazılır. Türk və ingilis dilində yazılmış poeziyanın əfqan poeziyasına güclü təsiri olmuşdur.

Müasir əfqan ədəbiyyatı

Müasir əfqan ədəbiyyatı dedikdə Mərkəzi və Cənubi Asiyada yerləşən Əfqanıstanda dünyaya göz açmış, hazırda orada yaşayan və ya mühacirətdə olan əfqan yazıçı və şairlərinin yaratdıqları ədəbiyyat nəzərdə tutulur.

Onlar arasında dünya miqyasında tanınmış qələm ustaları da vardır. ABŞ-da yaşayan əfqan əsilli yazıçı, BMT-nin xoşməramlı səfiri Xalid Hüseyni onlardan biridir. Onun tək-cə tərcümeyi-halı 62 dilə tərcümə edilmişdir [3].

Xalid Hüseyni Kabildə diplomat ailəsində anadan olmuşdur. Bir müddət İranda və Fransada yaşamışdır. Xalidin 15 yaşı olanda ailəsi ABŞ-da sığınacaq üçün müraciət etmişdir. Bir qədər sonra gənc ABŞ vətəndaşlığını qəbul etmişdir. Tibb kollecini bitirdikdən sonra Hüseyni Kaliforniyada həkim işləmişdir. O, ixtisas seçimini və işini “məntiq evliliyi” ilə müqayisə edir.

Yazıcının 2003-cü ildə işıq üzü görmüş “Çərpələng uçuran” debüt romanı ədəbi tənqidçilər və oxucuların rəğbətini qazanmış, kommersiya cəhətdən də uğurlu olmuşdur. Beynəlxalq ədəbi ictimaiyyət bu romanı yeni əsrin baş romanı, müəllifini isə canlı klassik hesab edir [4].

Hüseyni 2003-cü ilə, yəni 38 yaşı tamam olana qədər Əfqanıstana qayıtmamışdır. Öz müsahibələrindən birində o, əcnəbi orduların Əfqanıstana daxil olmasından və bunun ardınca başlamış sonu görünməyən müharibələrdən əvvəl Vətəni tərk etdiyinə görə özünü günahkar hiss etdiyini demişdir.

Yazıcının digər əsərlərində olduğu kimi, “Çərpələng uçuran” romanında da hadisələrin bir hissəsi Əfqanıstanda cərəyan edir, müəyyən avtobioqrafik məqamlar mövcuddur. Romanın əsas qəhrəmanı əsrin müəllifi kimi 38 yaşı olanda vətənə qayıdır. Müəllif romanda müstəmləkəçilik sonrası, neomüstəmləkəçilik, qloballaşma, mədəniyyətlərarası toqquşma, vətəndaş müharibəsi və miqrasiya kimi ciddi siyasi, sosial mövzulara toxunmuşdur. Bu, eyni zamanda dostluq, sədəqət, xəyanət, günahlardan təmizlənmə kimi mənəvi mövzular haqqında səmimi, incə ironiya, sentimental duyğularla yazılmış bir əsərdir. Hüseyni “Çərpələng uçuran” romanında növbəti əsərlərində də istifadə edəcəyi ailə aspektində ata-oğul münasibətini vurğulamışdır. Əsərdə günah və günahın yuyulması ön plana çıxarılmışdır.

Romandakı hadisələr baş qəhrəman Əmir tərəfindən nəql edilir. Müsahibələrində Xalid Hüseyni qeyd etmişdir ki, bu personaj romanın çox hissəsində “ən yaxşı dostunun köməyinə gələ bilməyən zavallı bir qorxaqdır”; nəticədə yazıçı əsrin son üçdə bir hissəsinə qədər oxucuda Əmirə rəğbət hissini onun şəxsi xüsusiyyətinə görə deyil, düşdüyü şəraitə görə yaratmışdır [5].

“Çərpələng uçuran” romanının böyük uğur qazanması müəllifin səhiyyəni tərk edərək, özünü bütövlükdə ədəbi yaradıcılığa həsr etməsinə səbəb olmuşdur. Roman 101 həftə ərzində “New York Times”ın bestseller siyahısında, 3 həftə ərzində isə birinci yerdə qalmışdır. 2007-ci ildə Mark Forster roman əsasında eyniadlı film çəkmişdir. Roman bir çox dillərə, eləcə də Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Kitab 2011-ci ildə Bakıda nəşr olunmuşdur.

Yazıcının növbəti romanları “Mın möhtəşəm günəş” (2007) və “Əks-sədalı dağlar” (2013) da həftələrlə bestseller əsərlər siyahısına düşmüşdür. Xalid Hüseyni yazıçılıq fəaliyyətindən başqa, müxtəlif ictimai-siyasi tədbirlərdə əfqan qaçqınlarının müdafiəsi üçün çıxışlar edir. O, BMT nəzdində qaçqınların Əfqanıstana qayıtmasını maddi və mənəvi cəhətdən dəstəkləyən fond təsis etmişdir.

Digər əfqan əsilli yazıçı və ictimai natiq Mir Təmmim Ənsari 4 noyabr 1948-ci ildə Kabildə doğulmuşdur. Hazırda ABŞ-da yaşayır. Ənsari 2001-ci ildə “Taliban”ı pisləyən geniş yayılmış elektron məktubundan sonra məşhurlaşmışdır. Bu məktub Əfqanıstanı “daş dövrünə” qayıdana qədər bombalamaq çağırışına cavab idi. Yazıçı Üsamə Bin Ladeni ələ keçirmək və ya öldürmək üçün ABŞ hərbi qüvvələrinin Əfqanıstanda yerləşdirilməsinə ehtiyac duyulacağına inansa da, onun fikrincə, bu, Üçüncü Dünya müharibəsinin başlanmasına səbəb ola bilərdi [6].

Mir Təmmim Ənsari “Məhv olmuş tale”, “İslamın gözü ilə dünya tarixi”, “Kabilin qərbi, Nyu-Yorkun şərq”, Əfqanıstan və İslam tarixinə dair bir sıra kitabların müəllifidir. “Kabilin qərbi, Nyu-Yorkun şərq” əsəri müasir dünya münasibətlərinə bikultural baxışı təsvir edən ədəbi memuardır. Onun “Dul qadının əri” romanı XIX əsrdə Britaniyanın Əfqanıstana hücumunu həm əfqan, həm də ingilis nöqteyi-nəzərindən təsvir edir. Ənsarinin 2012-ci ildə nəşr edilmiş “Qaydasız oyunlar: tez-tez axarı

kəsilmiş Əfqanıstan tarixi” kitabı da Qərb oxucusunun marağına səbəb olmuşdur. Ədib həmçinin bir qrup gənc əfqan yazarın “Snapshot: amerikan əfqan həyatı” adlı əsəsini redaktə və nəşr etdirmişdir.

Əfqan əsilli yazıçı və kinorejissor Atiq Rəhimi 26 fevral 1962-ci ildə Kabildə yüksək vəzifəli dövlət qulluqçusunun ailəsində anadan olmuşdur. Sovet ordusu Əfqanıstana daxil olduqdan sonra gənc Rəhimi Əfqanıstandan qaçmış, bir il Pakistanda yaşamış, siyasi sığınacaq aldıqdan sonra 1985-ci ildə Fransaya köçmüşdür [7]. Sorbonna Universitetində təhsilini başa vurduqdan sonra Parisdə yerləşən prodüser şirkətinə qoşulmuş və orada Fransa televiziyası üçün yeddi sənədli film, bir neçə reklam çarxı çəkmişdir.

Atiq Rəhimi 1990-cı illərin sonunda filmçəkmə işində fasilə götürərək ilk yazı layihəsinə başlamışdır. Onun 2000-ci ildə dəri/fars dilində yazdığı “Torpaq və kül” kitabı dərhal Avropa və Cənubi Amerikada bestsellerə çevrilmişdir. Rəhiminin öz əsəri əsasında çəkdiyi film 2004-cü ildə Kann Film Festivalında “Prix du Regard vers l’Avenir” mükafatına layiq görülmüşdür.

Film 50 festivalda nümayiş etdirilmişdir. Kanda bir mükafat və Zənzibar Beynəlxalq Film Festivalında ən yaxşı bədii film üçün “Qızıl Dhow” da daxil olmaqla 25 mükafat qazanmışdır.

2002-ci ildə, “Taliban”ın süqutundan sonra Rəhimi 17 illik mühacirətdən sonra vətəni Əfqanıstana qayıtmış və Kabilin şəkillərini çəkməklə məşğul olmuşdur.

2008-ci ilin noyabr ayında Rəhiminin “Daşın səbri” əsəri Fransanın ən sanballı “Prix Goncourt” ədəbiyyat mükafatına layiq görülmüşdür. Əsər Əfqanıstana oxşar bir ölkədə döyüşlərdə yaralanmış və iflic halda yataqda daş kimi hərəkətsiz uzanmış bir kişinin həyat yoldaşından bəhs edir. Rəhimi 2012-ci ildə Jan Klod Karrier ilə həmmüəllifi olduğu ssenari əsasında eyniadlı film də çəkmişdir. Film həmin il xarici dildə ən yaxşı film nominasiyası üzrə Oskar mükafatına namizəd seçilmiş, lakin mükafat qazanmamışdır.

“Sərhədsiz kəlmələr” (“Words without borders”) elektron jurnalında Atiq Rəhiminin “Daxildən baxış: yeni əfqan ədəbiyyatının təqdimatı” adlı maraqlı müsahibəsi dərc edilmişdir. Ədib son üç onillikdə mövcud olan əfqan ədəbiyyatının ümumiləşdirilmiş təsvirini qısa və konkret olaraq “tam bir kaos” ifadəsi ilə vermişdir. Bu, kənar bir müşahidəçidən olmadığı üçün dəyərli fikirdir: “Mən işin içindəyəm və bu, vacib amildir. Bu gün Qərbdə Əfqanıstanla bağlı deyilən və yazılanların çoxu hələ də vəziyyətə kənardan baxanların əvvəlki yanlış təsəvvürləri və ümumiləşdirmələri təkrarlayan, yenidən formalaşdıran hekayəsidir. Münaqişəyə gəldikdə isə Əfqanıstan üzrə siyasi təhlilçilərin on illiklərlə davam edən müdaxilədən sonra da bu ölkəni başa düşməkdə tamamilə uğursuz olmaları mənə aydın deyil. Deyəsən, heç kim xalqı dinləmir, heç kim dediklərini eşitmir, yazdıqlarını oxumur”. Bu, beynəlxalq arenada “sözü keçməyən” ölkələrin ortaq problemi olmalıdır.

Atiq Rəhimi davam edir: “Müasir Əfqanıstan ədəbiyyatı həm şifahi, həm də yazılı ənənələrə əsaslanır. Ölkənin iki əsas dili - puştü və dəri dillərində, Əfqanıstandan kənardakılar da daxil olmaqla, ümumilikdə təxminən altmış milyon insan danışsa da, ədəbiyyat tam öyrənilməmiş və az sayda oxuculara məlumdur. Təəssüfki, əfqan ədəbiyyatından danışarkən çox vaxt siyasətlə bağlı müzakirəyə qoşulmağa məcbur olursunuz” [8].

Əfqanıstan kimi “şairləşmiş toplumda” yazılanların, xüsusən də şeirlərin çoxu bu və ya digər şəkildə siyasətlə bağlıdır; yazının mütləq siyasi və ya ideoloji olması vacib deyil, sadəcə müxtəlif dərəcədə siyasiləşmiş olmasıdır. Ölkə tarixinin çox hissəsi keçmişdə də, indiki dövrdə də həm yazılı, həm də şifahi ədəbiyyatda əks olunmuşdur. Mühəribə və qarşıdurmaların son onilliklərində yaranan nəsr və nəzmə nəzər salanda bu, aydın olur.

Əfqan ədəbiyyatının maraqlı xüsusiyyətlərindən ən əsası onun yüksək dərəcədə həssaslığı və çevikliyi – bir çox başqa ədəbiyyatlarda “milli travma” mövzusunun işlənməsi müəyyən zaman tələb edir; Əfqanıstanda isə “travmalar” baş verən vaxtda qələmlər işə düşür və “hücum” başlayır.

Nümunə kimi Zalmay Babakohinin “Bütün tozu” əsərini göstərmək olar. O, 2001-ci ilin martında Bamiyan heykəllərinin dağıdılmasından cəmi bir ay sonra yazılmışdır.

Məhəmməd Hüseyn Məhəmmədinin “Dəşt-e Laili” əsərində də bu xüsusiyyət aydın şəkildə nəzərə çarpır. Bu əsərdə 2001-ci ilin martında Bamiyan Buddalarının məhv edilməsi və həmin ilin dekabrında “Daşt-e Laili” qırğını kimi iki “milli travma”ya toxunulur.

Hələ 1886-cı ildə fransız alimi Ceyms Darmesteterin uzaqgörənliklə dediyi “əfqanın kim olduğunu bilmək istəyiriksə, gəlin bütün kitabları bir kənara qoyub, onun sevimli şairlərinin dilindən səmimi etirafları dinləyək” fikirləri bu gün üçün də keçərlidir. Nəsr və nəzm davam edən münaqişələri dərk etmək üçün bir açar ola bilər.

Puştu yazıçısı Şer Zaman Taizi (1931–2009) özünün “Çöl” (1988) qısa hekayəsində də ölkədəki böhranın kökləri haqqında cəmi iki-üç cümlə ilə Əfqanıstana dair bir çox kitabdan daha dəqiq danışan formul qurmağı bacarmışdır [9].

Əfqanıstan həqiqətləri haqqında yeni-yeni hekayələr yazaraq ümidverici yazıçılardan biri də Asəf Soltanzadədir. “Gəliş” hekayəsində vətəni Əfqanıstandan başlayan həyatı qürbət Danimarkada davam edir və müəllif keçmişlə indiki zaman arasında keçən yolu təsvir edir.

Pərvin Faiz-Zadə Malala və Xan Məhəmməd Sind isə hekayələrində Pakistanda mühacir əfqan həyatını başqa bir aspektdən nəql edirlər. Puştu dilində yazılmış üç şeir toplusu ilə tanınan ədib Pir Məhəmməd Karvanın son hekayələr toplusundan “Təpələrə daxil olan adam” hekayəsini qeyd etməmək mümkün deyil. Karvanın şair qələmi ilə möhürlənmiş nəsr üslubu mətnə musiqililik qatır, həm də məyusluq əhval-ruhiyyəsi yaradır. Gənc puştu yazıçılarının yeni nəslini təmsil edən Mahmud Marhun isə “Məzarın qucağında” hekayəsində bir şəhid ruhunun səsi ilə günah, bəraət və əxlaq barəsində suallara cavab axtarır.

Müasir Əfqanıstanda illərlə davam edən xroniki siyasi qeyri-sabitlik bütün yazıçılar üçün çətin bir mühit yaratmışdır. XX əsrin əvvəllərindən bu yana ölkənin üzərində iyirmi müxtəlif bayraq dalğalanmışdır. Hökmdarlar, monarxlar, əmirilər və prezidentlər dəyişmiş, inqilablar, istilalar və idarəçilik siyasi ideologiyaların toqquşmasına, təkcə gündəlik həyatda deyil, söz və ifadə azadlığına, xüsusən də bu sahədə qadınlara qarşı məhdudiyətlərin qoyulmasına gətirib çıxarmışdır. Hazırda əfqan ədəbiyyatında və onun xaricdə tanınmasında qadın yazıçıların rolunu da xüsusi qeyd etmək istərdik. İngilis dilinə tərcümə olunan əfqan yazıçılarının əksəriyyəti kişilərdir; onların böyük qismi ölkədən kənarında yaşayır. Azsaylı əfqan qadın yazıçılar da fəaliyyətlərini mühacirətdə davam edirlər.

Faciəli tale yaşayan əfqan şairəsi Nədiyə Əncümən Heravi 1980-ci ildə Əfqanıstanın şimal-qərbində yerləşən Heratda anadan olmuşdur. O, ailədə altı uşağdan biri idi və Əfqanıstanın qarışıqlıq dövrlərindən birində böyümüşdü. 1995-ci ilin sentyabrında “Taliban” Heratı ələ keçirdikdən sonra yeni “Taliban” hökuməti qadınların azadlıqlarını kəskin şəkildə məhdudlaşdırdı, qızlar üçün məktəbləri bağladı və qızlara özəl dərs keçməyi qadağan etdi. Həmin vaxt məktəbdə onuncu sinifdə oxuyan və istedadlı şagird olan Nədiyə Əncümən təhsilini davam etdirməyə ümidini itirərək qeyri-müəyyən bir gələcəklə üz-üzə qaldı [9].

1996-cı ildə Əncümən Herat Universitetinin professoru Məhəmməd Əli Rəhyabın rəhbərlik etdiyi, gənc qadınlar üçün təşkil olunmuş “Qızıl İynə Tikiş Məktəbi” adlı gizli təhsil dərəcəsinə iştirak etməyə başladı. “Taliban” hökuməti tərəfindən təsdiqlənmiş “Qızıl İynə” Məktəbinin üzvləri həftədə üç dəfə tikiş öyrənmək adı altında toplaşırdılar. Əslində isə qadınlar toplantılarda Herat Universitetinin professorlarının ədəbiyyata aid mühazirələrini dinləyirdilər. Layihə təhlükəli idi; həbs və edam təhlükəsi olmasına baxmayaraq, dərək o dövrdə “Taliban”ın bütün hakimiyyəti boyu fəaliyyətinə davam etdi.

Professor Rəhyab yazı və ədəbiyyatda Əncümənin müəllimi oldu. Qadınların təkbaşına evlərini tərk etmələrinə icazə verilmədiyi bir vaxtda Rəhyab on altı yaşlı Əncümənə dərslər dedi və fərqli bir yazı üslubunu inkişaf etdirməkdə ona kömək etdi. O, həmçinin istedadlı tələbəsini Hafiz Şirazi, Bidəl Dəhləvi, Foruh Fərruxzad kimi, yaradıcılığına böyük təsir göstərəcək bir çox yazıçı ilə tanış etdi.

2001-ci ildə “Taliban” rejimi devrildə Əncümən ədəbiyyat üzrə təhsil almaq üçün Herat Universitetinə qəbul olundu. Elə həmin vaxtlarda yeniyetmə ikən yazdığı şeirlərindən təşkil olunmuş “Tüstü çiçəyi” adlı şeir kitabını nəşr etdirdi. Kitab Əfqanıstan, Pakistan və İranda məşhurlaşdı, Əfqanıstanda üç dəfə təkrar nəşr edilərək 3000 nüsxədə satıldı.

Universiteti bitirdikdən sonra Əncümən həmin universitetin ədəbiyyat fakültəsinin məzunu və universitet kitabxanasının müdiri Fərid Əhməd Məcid Neyə ilə evləndi. Neyə və ailəsi inanırdılar ki, Əncümənin əfqan qadınlarının ağır həyat şərtlərindən, onlara edilən zülm və təzyiqlərdən bəhs etdiyi yazıları ailənin adına xələl gətirir. Lakin şairə yazmağa davam edib “Bir səbət narahatlıq” adlı ikinci şeir kitabını nəşr etmək niyyətində idi. Şairə poeziya vasitəsilə öz ailə həyatında yaşadığı təcrid və kədər hisslərini də ifadə edirdi.

2005-ci il noyabrın 4-də Əncümən Ramazan bayramında bacısını ziyarət etmək istədikdə əri icazə vermədi və onlar dalaşmağa başladılar. Neyə qadını huşunu itirənə, ağır bədən xəsarətləri alana qədər döydü və qadın həmin gecə öldü. Cinayət işi açılanda Neyə həyat yoldaşını döydüyünü etiraf etsə də, onun əvvəlcədən zəhər içdiyinə görə öldüyünü iddia etdi. Bu hadisə böyük beynəlxalq rezonansa səbəb oldu: Birləşmiş Millətlər Təşkilatı qətl pislədi. BMT nümayəndəsi Adrian Edvards bildirdi ki, “Əncümənin ölümü, həqiqətən də, faciədir və Əfqanıstan üçün böyük itkidir. Bu iş araşdırılmalı və günahkar olan hər kəsə qarşı cinayət işi açılmalıdır”.

Neyə Əncüməni öldürməkdə təqsirli bilinib həbs edilsə də, Heratın qəbilə ağsaqqalları şairənin xəstə atasına Neyanı bağışlaması üçün təzyiq göstərməyə başladılar. Məqsəd həbs cəzasını qısaltmaq idi. Ata Neyanın beş il həbsdə qalacağı ilə razılaşdı. Bir müddət sonra Əfqanıstan məhkəməsi şairənin ölümünü rəsmi olaraq intihar qəbul etdi və Neyə cəmi bir ay sonra sərbəst buraxıldı [9].

Arizona Universitetində fars ədəbiyyatı üzrə mütəxəssis kimi çalışan, əfqan əsilli şairə Fərzanə Mariyə tərəfindən tərtib edilmiş “Şeirləri silah kimi yüklə: Heratdan qadın poeziyası” antologiyasının giriş hissəsində Nədiyə Əncümənin ailəsi, rəfiqələri, məktəb və tələbə yoldaşları tərəfindən söylənilmiş qısa həyat hekayəsi yerləşdirilmişdir.

2006-cı il İtaliyada Nədiyə Əncümənin xatirəsinə italyan dilinə tərcümə edilmiş şeirlərindən ibarət “Nədiyə Əncümən üçün elegiya” adlı kitab nəşr edilmişdir [10].

Şairənin kədərli həyat hekayəsində taleyin ironiyası odur ki, onun doğulub böyüdüüyü və faciəli şəkildə öldüyü Herat şəhəri xalq arasında “Şairlər şəhəri” kimi tanınmışdır.

Növbəti əfqan əsilli ədib Nədiyə Həşimi keçən əsrin 70-ci illərində Əfqanıstandan ABŞ-a mühacirət etmiş bir əfqan ailəsində 12 dekabr 1977-ci ildə dünyaya göz açmışdır. O, pediatr, yazıçı və Merilend ştatının 6-cı konqres dairəsindən ABŞ Nümayəndələr Palatasına keçmiş Demokratik Konqres namizədidir. Həşimi “Qabığını qırmış mirvari”, “Ay aşağıda olanda” və “Pəncərəsiz ev” adlı üç beynəlxalq bestseller romanın müəllifidir [11].

Həşiminin debüt romanı “Qabığını qırmış mirvari” 2014-cü ildə işıq üzü görmüşdür. Romanın iki əsas qəhrəmanını bir-birindən əsrlər ayırsa da, onların taleləri arasında bağlılıq var. Müasir süjet xəttinin əsas qəhrəmanı Rəhimə ailəsini dolandırmaq və bacılarını məktəbə müşayiət etmək üçün oğlan paltar geyinmiş bir qızıdır. Şəkibə isə şah Həbibullahın hərəmini mühafizə etmək üçün kişi paltar geyinmiş bir qadındır. Bu süjet xətti romanı tarixi fantastikaya meyilləndirir.

“Qabıgını qırmış mirvari” beynəlxalq bestsellerdir. Roman bir çox dilə, o cümlədən fransız, italyan, norveç, alman, türk və macar dillərinə tərcümə edilmişdir.

N.Həşiminin 2015-ci ildə işıq üzü görmüş “Ay aşağıda olanda” ikinci romanı da beynəlxalq bestsellerdir. ABŞ-da tanınmış “Oprah Magazine” dərgisi romanı “Sərhədlər, maneələr və onları aşmaq üçün mübarizə aparan cəsarətli ananın əzmi haqqında oxunması vacib olan dastan” kimi oxuculara təqdim etmişdir. Həşimi uşaqlar üçün iki kitab nəşr etdirmişdir. Onun 2021-ci ildə nəşr edilmiş “Ulduz kimi qığılcımlar” kitabı da oxucular tərəfindən bəyənilmişdir.

Fərzanə Mariyə şairə və Arizona Universitetində fars ədəbiyyatı və yaradıcı yazı üzrə doktorantdır [12]. Onun şeirləri və tərcümələri “The Rusty Nail”, “Adanna”, “Fourteen Hills”, “When Waken Women”, “Zocalo”, “Antiphon”, “Guernica”, “The Atticus Review”, “The Fourth River” və s kimi çap və elektron jurnallarda dərc edilmişdir. O, “Satış üçün ürəklər”, “Müharibəyə məktublar” kitablarının müəllifi, “Şeirləri silah kimi yüklə: Heratdan qadın poeziyası”, “Müqəddəs inək” kimi kitabların tərtibçi və tərcüməçisidir. ABŞ-da Hərbi Hava Qüvvələrində 6 il xidmət etmişdir. Mədəniyyətlərarası əlaqə yaratmaq, vətəndaşları məlumatlandırmaq və ruhlandırmaq məqsədilə fəaliyyət göstərən “Civil Vision International” qeyri-kommersiya təşkilatının prezidentidir.

Bəs ölkədən və ya evindən çıxıb bilməyən, xəyal dünyaları bilavasitə gündəlik həyat təcrübəsinə əsaslanan yazıçılar haqqında nə demək olar? “Taliban”dan sonrakı Əfqanıstanda qadınların savadlılıq səviyyəsi hələ də qeyri-mütənasib olaraq aşağıdır və yazmaq istəyənlər dəstək almaq, səslərinin eşidilməsi üçün mübarizə aparırlar. Məlumdur ki, bir millətin təlatümünü qadın baxışları olmadan başa düşmək olmaz. Bu qadınların çoxu hiss edir ki, məhz siyasi cəhətdən etibarsız və dəyişkən Əfqanıstanda yeni ideyalar və mövzular çiçəklənə bilər.

Son bir neçə il ərzində müxtəlif birdəfəlik layihələr qadın yazıçıları həvəsləndirdi və bəzi qadınların əsərləri müasir Əfqanıstan yazı antologiyalarında çap edildi. Bununla belə, bu cür təşəbbüslərin reallaşdırılması çətin olduğu üçün ədəbi yaradıcılığa yeni başlamış qadın yazıçıların səsləri eşidilmir. Hətta paytaxt Kabildə qadınların digər yazıçılarla əlaqə saxlamaq, ədəbi-bədii müzakirələrə qoşulmaq və nəhayət, əsərlərini dərc etmək imkanları məhdud olaraq qalır.

Böyük Britaniyada yerləşən “Untold” inkişaf proqramı bu sahədə məhdidiyyətləri müəyyən dərəcədə aradan qaldırmağa çalışır [13]. Proqram Əfqanıstanda münaqişə zonaları və münaqişə bitmiş bölgələrdə yaşayan yazıçılara sözlərini demək üçün bir məkan təklif etmişdir. “Untold”-un məqsədlərindən biri qadın yazıçılar üçün milli yardım şəbəkəsinin yaradılmasına və yerli ədəbi redaktor və tərcüməçilərin potensialının artırılmasına kömək etməkdir.

Keçən il “Untold” ölkə miqyasında yazıçı qadınları qısa bədii əsərlər yazıb proqrama göndərməyə çağırırdı. Otuzə yaxın təqdimat gözlənilirdi halda, Əfqanıstanın hər yerindən yüz iyirmidən çox qadın yazıçı dari və puştu dillərində yazdıqları hekayələri göndərdilər. Bunlar məişət sahəsindən tutmuş, qadınların sosial və siyasi hüquqlarına qədər mövzularda müxtəlif nəsr üslublarından istifadə edilmiş reportaj, hekayə, nağıl və alleqorik hekayələr idi. Müəlliflərin əksəriyyəti şəxsi təcrübələrindən ilhamlanmışdı.

Proqramda hekayələri seçilmiş adları şərti işarəli qadın yazıçılar öz yazıları üzərində fikirlərini cəmləmək üçün uyğun vaxt və dinc məkan tapmağın çətinliyini qeyd etmişdilər. Belə ki, adicə evdən çıxmaq onlar üçün ölüm-dirim məsələsi ola bilərdi.

Müharibədən əziyyət çəkən ölkə pandemiyadan çox əvvəl təcrid vəziyyətinə düşmüşdü. Bu ab-hava müəllif “D”-nin “Qərar” və müəllif “C”-nin “Kondisioneri yandırın, cənab” hekayələrində özünü büruzə verir.

Müəllif “A” işlədiyi radiostansiyanın “Taliban” tərəfindən təhdid edilməsindən sonra sərhədi

keçərək Tacikistana qaçmalı olmuşdu. O, hələ məktəbdə oxuyarkən gizli şəkildə yazmağa başladığı ilk gündən tanınmamaq üçün təxəllüsdən istifadə edirdi. Onun puştu dilindən tərcümə edilmiş “Evin səkkiz nömrəli qızı” hekayəsi ailəsinin ənənəvi dəyərlərini və həyata keçməmiş ümidlərin dağıdıcı təsirini əks etdirir. Müəllif “B” isə öz hekayəsində şəhid olduğu güman edilən bir adamın evə qayıdarkən qarşılaşdığı ağırlı sürprizə çevrilmiş bir ənənəni qələmə almışdır.

Müəllif “C” deyir ki, yazıçılıqda müəyyən bir çevrəyə aid olma hissini tapmışdır ki, bu da təcrid vəziyyətində olmağı asanlaşdırır: “Bütün bunların arasında biz hələ də həyatımızı davam etdirir, günlərimizi keçirir, oxuyur, rəqs edir, kitab alır, şeir və hekayələr yazır, dostlarla və qohum-qardaşla görüşürük. Hekayələrimiz özümüzə baxdığımız güzgülü kimidir”.

Beləliklə, biz bu məqaləmizdə müasir dövrdə Əfqanıstanda və ya onun hüduqlarından kənarında yazıb yaradan əfqan yazıçıların yaradıcılığına qısa nəzər salmağa çalışdıq. Məqalənin bütün məhdudiyətlərə, müharibə və çətinliklərə baxmayaraq, zəngin ədəbi-bədii irsin ənənələrini qoruyub saxlayaraq yazıb yaradan əfqan qələm ustalarını daha geniş ictimaiyyətə tanıtmaya kömək edəcəyinə ümid edirik.

ƏDƏBİYYAT

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Afghan_literature
2. <https://pantheon.world/profile/occupation/writer/country/afghanistan>
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Khaled_Hosseini
4. https://az.wikipedia.org/wiki/Çərpələng_uçuran
5. https://en.wikipedia.org/wiki/The_Kite_Runner
6. https://en.wikipedia.org/wiki/Tamim_Ansary
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Atiq_Rahimi
8. <https://www.wordswithoutborders.org/article/the-view-from-within-an-introduction-to-new-afghan-literature>
9. https://en.wikipedia.org/wiki/Nadia_Anjuman
10. <https://tonykospan21.wordpress.com/tag/elegia-per-nadia-anjuman/>
11. https://en.wikipedia.org/wiki/Nadia_Hashimi
12. <https://iwp.uiowa.edu/silkroutes/contributors/farzana-marie>
13. <https://wordswithoutborders.org/read/article/2020-12/december-2020-afghan-women-writers-new-voices-afghan-women-writers/>